

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**РИЗИКИ В СУЧАСНОМУ
НЕСТАБІЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ**

Монографія

Київ 2021

УДК 316.42: 316.34: 316.64: 316.73

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту
соціології НАН України (протокол № 9 від 30 листопада 2021 р.)*

Наукові рецензенти:

О.Рахманов, д-р соціол. наук; В.Судаков, д-р соціол. наук

Авторський колектив:

*д-р соціол. наук Л. Бевзенко (підрозділ 1.3, 3.1), д-р соціол. наук Н.Бойко
(підрозділ 4.2), д-р соціол. наук В.Бурлачук (підрозділ 1.2), канд. соціол. наук
Н.Булига (підрозділ 3.4), канд. соціол. наук В.Буткалюк (підрозділ 2.2), канд. екон.
наук І.Демченко (підрозділ 3.4), д-р соціол. наук О.Злобіна (підрозділ 3.1, 3.3),
д-р соціол. наук Н.Костенко (підрозділ 1.1, 4.1), д-р соціол. наук М.Паращевін
(підрозділ 3.2), д-р соціол. наук Т.Петрушина (підрозділ 2.1), д-р філос. наук
А.Ручка (підрозділ 4.3), д-р соціол. наук О.Симончук (підрозділ 2.4), д-р соціол. наук
Л.Скокова (вступ, підрозділ 1.1, 4.4), канд. соціол. наук Н.Толстих (підрозділ 2.3),
д-р. соціол. наук Г.Чепурко (підрозділ 1.4).*

P49 Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри; за ред. Л.Г. Скокової. Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с.

ISBN 978-966-02-9741-8

У монографії розглянуто концептуальні засади дослідження ризиків у соціології, системний характер та актуальні прояви ризиків у нестабільному суспільстві. З'ясовано варіативність концептуалізацій ризику, важливість зв'язків політики, влади і ризиків; основні сфери глобальних ризиків. Виявлено системний характер проблеми бідності й соціальної нерівності, масштаби поширення малозабезпеченості, диспропорції освітніх послуг і ринку праці в Україні. Проаналізовано фактори і динаміку соціальної напруженості в оцінках населення, структурні, емоційні, релігійні виміри соціальної напруженості. Розглянуто ризики інформаційної сфери медіа та соціальних мереж; проблемні місця електронної демократизації; дисбаланси у партиципаційній сфері культури; соціокультурні особливості сприйняття ризиків і соціальних проблем. Аналіз проявів і локалізацій ризиків бідності, соціальної напруженості, культури, у т.ч. в умовах пандемії Covid-19, ґрунтується на емпіричних даних щорічного проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України та інших соціологічних досліджень.

Для соціологів, економістів, політологів, культурологів і всіх, кого цікавлять соціальні та культурні процеси в сучасному українському соціумі.

УДК 316.42: 316.34: 316.64: 316.73

В оформленні обкладинки використано фото репродукції картини «Монтер» (1915) українського живописця Олександра Богомазова (1880–1930).

ISBN 978-966-02-9741-8

© Інститут соціології НАН України, 2021

Зміст

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИЗИКІВ І НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В СУЧАСНИХ НЕСТАБІЛЬНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	11
1.1. Соціологія ризику і невизначеності: сучасні концептуалізації	11
1.2. Політична влада як джерело ризику	26
1.3. Ризики нестабільних суспільств у ракурсі парадигми складності.....	46
1.4. Глобальні ризики: системний характер та руйнівний потенціал	67
РОЗДІЛ 2. РИЗИКИ ПОГЛИБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ, ДИСПРОПОРЦІЙ ОСВІТИ І ЗАЙНЯТОСТІ В СУЧАСНИХ СОЦІУМАХ	83
2.1. Множинні чинники бідності і ризиків зuboжіння у XXI столітті	83
2.2. Ризики поглиблення соціально-економічної нерівності в сучасній Україні	99
2.3. Малозабезпеченість: масштаби поширення і форми прояву	113
2.4. Системні ризики невідповідності освіти і зайнятості.....	125

**РОЗДІЛ 3. РИЗИКИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ
В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ: ОСЕРЕДКИ ЗРОСТАННЯ
ТА ЧИННИКИ СТРИМУВАННЯ..... 146**

3.1. Соціальна напруженість у структурному вимірі: нові виклики та нові рішення	146
3.2. Соціальна напруженість в соціокультурному вимірі: релігійний контекст	161
3.3. Соціальна напруженість у емоційному вимірі	186
3.4. Методика дослідження «безпечна громада»: оцінка ризиків у просторі повсякдення	204

**РОЗДІЛ 4. ЦИФРОВІ КОМУНІКАЦІЇ
ТА УЧАСТЬ У КУЛЬТУРІ: ДИСБАЛАНСИ І РИЗИКИ 213**

4.1. Ризики інформаційної сфери медіа та соціальних мереж	213
4.2. Виклики електронної демократизації сучасного українського суспільства	232
4.3. Профілі сприйняття соціальних проблем і ризиків	253
4.4. Перешкоди участі в культурі і дозвіллі: прояви і ефекти	264

Література	274
-------------------------	------------

ВСТУП

Часи коронавірусної пандемії 2020–2021 років зайвий раз нагадали, що ми живемо у «світовому суспільстві ризику» з його мінливими та гібридними глобально-локальними соціальними порядками. Ця метафора У. Бека вказує на системний характер ризиків, притаманних усім сферам життя, що безперервно змінюються під впливом нових технологій, економічних новацій, політичних криз, зміни ціннісно-смыслових конфігурацій, наслідків дій з боку human та non-human акторів.

Ризик – невід’ємна складова людської діяльності, за якої існує невпевненість у результатах того чи того рішення або процесу. Відповідно є й намагання спрогнозувати рівні ймовірності шкоди, негараздів як наслідків тих чи тих рішень / процесів і запобігти ходу подій за небезпечним сценарієм. Останніми десятиліттями застосування концепту ризику поширюється на значно більшу кількість сфер життя сучасних суспільств. Дедалі частіше мова йде не лише про техногенні, екологічні, фінансові, економічні ризики, а й про ризики соціальної нерівності, політики і влади, здоров’я, управління організаціями, диспропорцій освітніх послуг і ринку праці, інформаційної безпеки й медіа, соціально-психологічного клімату, стилів життя і повсякдення тощо. Проявом актуальності цих пошуків стали кроки з інституціоналізації напряму «соціологія ризику і невизначеності» (зокрема, організація із середини 2000-х років відповідних дослідницьких комітетів у межах Міжнародної та Європейської соціологічних асоціацій), а також функціонування міждисциплінарного поля досліджень ризиків і невизначеності. У його рамках виходять друком тематичні журнали / часописи, періодичні видання («Журнал досліджень ризиків», «Здоров’я, ризик і суспільство» та ін.) як майданчики для обміну результатами досліджень ризиків науковцями різних

дисциплін (соціологія, антропологія, географія, історія, психологія, економіка, лінгвістика, філософія, політологія тощо), проходять регулярні конференції, симпозіуми тощо. Досвід вивчення ризиків і невизначеності, зіставлення результатів досліджень криз, станів нестабільності, сприйняття соціальних проблем в інших культурах і соціумах із ситуацією в українському суспільстві є необхідним і корисним для інституціоналізації напряму соціології ризику в українській науці.

Існування у «світовому суспільстві ризику» (У.Бек) передбачає й консолідацію зусиль щодо оцінювання ризиків, управління ними, опрацювання стратегій протидії ризикам на різних рівнях. На мікрорівні необхідно визначати ті вразливі «групи ризику», які потребують безпосередньої соціальної допомоги з боку як державних і локально-територіальних управлінських структур, так і громадських, добродійних організацій. Зусилля з протидії ризикам на мезорівні передбачають, у тому числі, сприяння формуванню «культур ризику» – в організаціях, закладах, установах. Макрорівневі програми і стратегії передбачають протидію системним ризикам – комплексним, слабо передбачуваним, погано контрольованим, які можуть мати довготривалі негативні наслідки на рівні як окремих соціальних груп чи територій, так і всієї планети. Глобальні системні ризики потребують консолідації зусиль з прогнозування і протидії на наддержавному рівні, рівні міжнародних організацій, інтернаціональних громадських мереж і рухів.

Концепт «системні ризики» увійшов у науковий і управлінський обіг не так давно, зокрема, це поняття з'явилося у назві щорічного звіту 2003 року Організації економічного співробітництва й розвитку (OECD). Цей концепт вказує на пов'язаність того чи того ризику з ширшим контекстом соціальних, економічних, фінансових та інших ризиків і соціальних проблем. Системні ризики, як правило, концентрують у собі наслідки природних небезпек (часто посилені антропогенними впливами), а також технологічних, соціальних, економічних, політичних конфліктів і впливів – на рівні окремого суспільства і на міжнародному рівні. Відповідними мають бути зусилля з ідентифікації таких ризиків та їх вивчення в рамках комплексних аналітичних підходів. Системні ризики зазвичай властиві суспільствам у нестабільних станах, що, у свою чергу, посилює небезпеки подальшої дестабілізації

функціонування важливих підсистем соціуму. У цій взаємозалежності, складності, нелінійності, наявності петель зворотного зв'язку й полягає їх особливість.

Для соціальних процесів і станів в українському суспільстві часто застосовують означення «кризові», «турбулентні», «нестабільні», «емерджентні», «конфліктні». На всіх головних сферах і вимірах життя – міжнародній, економічній, політичній, соціоструктурній, демографічній, соціопсихологічній, культурній – позначаються прояви станів нестабільності. Пандемія Covid-19 викликала коронавірусну кризу, яка дестабілізує галузі економіки й соціоекономічне становище громадян, сферу охорони здоров'я, дисфункції якої впливають на можливості надати медичну допомогу тим, хто її потребує. Скорочення доходів, споживацьких витрат в умовах карантину супроводжуються поширенням емоційної нестабільності на рівні індивідуальної і колективної свідомості, недовіри до ключових соціальних інститутів. Для підтримання стабільного співіснування різних соціокультурних груп соціуму сприятливий соціопсихологічний, інформаційний, культурний клімат є не менш важливим за розв'язання економічних, політичних, соціальних проблем. Монографія концентрує основні результати концептуального та емпіричного дослідження системних ризиків бідності, соціальної напруженості, проблем у культурній сфері в умовах нестабільності українського суспільства. Праця підготовлена колективом учених Інституту соціології НАН України в процесі реалізації НДР №0120U101665 «Системні ризики нестабільного суспільства: бідність, соціальна напруженість, культурна інволюція» (науковий керівник – Л.Г. Скокова), у рамках бюджетної програми Національної академії наук України «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

У першому розділі розглянуто концептуальні соціологічні підходи до розуміння ризику в нестабільних суспільствах (Наталія Костенко, Людмила Скокова), у тому числі в межах парадигми складності (Любов Бевзенко). Концептуалізації ризиків у рамках теорій Н.Лумана, а також М.Фуко та його послідовників привертають увагу до проблеми зв'язку політичної влади і ризиків (Віктор Бурлачук). У своєму підрозділі Гульбаршин Чепурко виявляє сутність та ієрархії глобальних ризиків, у тому

числі конструювання цих ієрархій на основі методики експертного опитування (Global Risk Perception Survey).

Другий розділ присвячено ризикам бідності, поглиблення соціально-економічної нерівності, а також диспропорціям освіти і зайнятості в сучасних соціумах. Детально розкрито варіації сучасних методологічних підходів у вивченні бідності (Тетяна Петрушина). Соціальні ризики показано через поширеності бідності й малозабезпеченості, у т.ч. погіршення життєвого рівня населення в умовах пандемії Covid-19 (Наталія Толстих). Поляризація доходів, збільшення соціально вразливих груп громадян посилює зростання соціальної напруженості, відчуттів соціальної несправедливості в суспільстві (Віталіна Буткалюк). Зроблено висновок про поширеність в Україні феномену надмірної освіти, що свідчить про дисбаланси ринку освітніх послуг і ринку праці. Поширення надмірної освіти провокує соціальні ризики, пов'язані із соціальним напруженням, безробіттям, депривацією тощо (Олена Симончук).

Одним із напрямів дослідження системних ризиків в умовах нестабільного суспільства є аналіз структурних, соціокультурних (релігійних), емоційних вимірів соціальної напруженості, який здійснили в третьому розділі Олена Злобіна, Любов Бевзенко, Максим Паращевін. Для українського суспільства, яке постійно перебуває у стані трансформацій, а з початком російсько-української війни 2014 року – і у стані надзвичайності, соціальна напруженість стала «фоновою» характеристикою. Негативні оцінки ситуації у різних сферах життя узгоджуються зі сприйняттям громадянами ситуації як напруженої, відчуттям зони системних ризиків. З метою аналізу структурних вимірів потенційних і реальних осередків соціальної напруженості розглянуто генезу трьох груп: вимушених переселенців, учасників/ветеранів АТО (ОСС) та волонтерів. Також з'ясовано, що релігійні особи оцінюють стани соціальної напруженості переважно так само, як нерелігійні; уявлення про рівень напруженості формується під впливом саме світських чинників (війна на Сході, невідповідні дії влади, проблеми з реформами, відсутність зростання рівня життя тощо). Практичним доповненням став кейс оцінювання ризиків у просторі повсякдення на основі викладення методики дослідження «безпечна громада», який презентували наукові співробітники київського ГО «Аналітичний центр “Соціоконсалтинг”» (Ірина Демченко, Наталія Булига).

Дисбаланси й ризики цифрових комунікацій та участі в культурі розглянуто в четвертому розділі. Спектр кібер-ризиків суттєво розширюється через розвиток цифрових технологій у галузі штучного інтелекту, робототехніки, хмарних бізнес-сервісів тощо, кожна з яких стає об'єктом втручань та маніпуляцій. Це стосується державних, корпоративних, персональних облікових записів. Передбачення умов і потужності проявів цих ризиків вимагають всебічного аналізу систем влади, що їх мобілізують та встановлюють контроль над ринками безпеки (Наталія Костенко). Пандемія Covid-19 значно збільшила обсяги використання і посилила залежність громадян від сучасних цифрових технологій. Водночас баланс довіри / недовіри до Інтернету погіршився у бік недовіри й невизначеності. Динаміка показника довіри до Інтернету може бути маркером успішності демократичних перетворень, як і ризиків їх неефективності (Наталія Бойко). В умовах пандемії посилилися дисбаланси в бік переважання пасивних культурно-дозвіллевих занять у домашньому просторі. Зросли відчуття погіршення можливостей повноцінного відпочинку після роботи, проведення відпустки, участі в культурі. Зберігають свою вагу соціоструктурні перешкоди активнішому залученню до культурної партиципації, рекреативних практик (Людмила Скокова). Показники співвідношення «індивідуалізм vs. колективізм» є соціокультурними параметрами існування культур, показниками відмінностей у ціннісних уявленнях та поведінці громадян. Перевагами індивідуалізму можна вважати забезпечення умов для розвитку особи та вияву індивідуальної ініціативи; водночас, цінним є альтруїстичний потенціал колективізму, його орієнтованість на загальне благо соціуму, що актуалізує аналіз балансу поширення цінностей індивідуалізму-колективізму в українському соціумі (Анатолій Ручка).

Особливістю колективної монографії є те, що автори узагальнюють бачення системних ризиків в умовах нестабільності головно на основі даних щорічного репрезентативного обстеження «Українське суспільство: соціологічний моніторинг» Інституту соціології НАН України, статистичних даних, результатів інших кількісних та якісних емпіричних проєктів, у т.ч. міжнародних (ISSP: 2009, 2019; ESS: 2005–2013). Зокрема, за умов пандемії Covid-19 використано моніторингові дані 2020–2021 року Інституту соціології НАН України щодо самооцінок соціального становища, соціального самопочуття, можливостей куль-

турної участі різних соціальних груп населення, оцінок діяльності соціальних інститутів, соціальних змін, які відбулися за останній рік у різних сферах життя, довіри до медіа, в тому числі до Інтернету, конструювання рейтингів соціальних проблем, соціальних небезпек у свідомості громадян.

Авторський колектив висловлює вдячність учасникам видавничо-редакційної групи Інституту соціології – Тетяні Загороднюк, Наталії Мельник, Олені Соколовій за ефективну працю у підготовці цієї колективної монографії.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИЗИКІВ І НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В СУЧАСНИХ НЕСТАБІЛЬНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

1.1. СОЦІОЛОГІЯ РИЗИКУ І НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: СУЧАСНІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Соціологія ризику і невизначеності в міждисциплінарному контексті. Епідемії, природні й техногенні катастрофи, війни, тероризм, впливи на здоров'я шкідливих речовин, кліматичні, економічні, політичні кризи, соціальна напруженість, прояви культурної деградації тощо – перелік ризиків, загроз і небезпек в сучасних суспільствах можна продовжувати майже нескінченно довго. У пошуках теоретичних і методологічних підходів до дослідження різноманітних викликів і проблем глобального світу останніми десятиліттями формується міждисциплінарна царина студій ризиків, частиною якої є соціологія ризику й невизначеності. У полі студій ризику можна виокремити основні вектори досліджень: теоретичні й категоріальні питання; проблеми оцінювань, регулювання та управління ризиками в контексті різних дисциплін; пошук операціональних підходів у дослідженні конкретних ризиків і соціальних проблем.

У сучасному житті поняття «ризик» широко використовується в повсякденні, зокрема в медійних, наукових, управлінських, технологічних та інших інституціональних середовищах. Водночас і концепт, і досвід, який він позначає, є специфічними для конкретних локальностей та історично зумовленими. Перетворення тих чи тих подій/явищ на «ризик» потребує спеціальних операцій, що ґрунтуються на узагальненні знань і досвіду в певній сфері життя, а також повноважень щодо трансляції прогнозів і прийняття відповідних застережуваних заходів. Звісно, ці практики оцінювання й регулювання ризиків у суспільному житті не можуть не бути пов'язаними з інтересами та цінностями різних соціальних груп.

Свідчення існування комерціалізованих практик оцінювання ризиків відомі зі стародавніх часів. Уже в ранньому середньовіччі в західно-

європейських країнах відбувається становлення страхової справи, пов'язаної з розрахунками шансів на (не)отримання прибутків. Разом із тим ці розрахунки щодо невизначеного майбутнього суперечили за-садам релігійного світосприйняття, в якому знання про подальшу долю/фатум є прерогативою вищих сил і недоступне простим смертним [Burgess, Alemanno, Zinn, 2016: pp. 18–20]. Із розвитком індустріального суспільства, переходом до модерного світобачення ризику починають прогнозувати на підставі масивів статистичних даних, обчислень імовірності частоти подій серед населення (захворюваність, смертність, правопорушення, нещасні випадки тощо) та враховувати в урядуванні.

Аналіз даних масової статистики приводить до усвідомлення того, що відповідальність за ризику не варто покладати лише на індивідів, оскільки потенціал небезпечного розвитку подій у багатьох сферах життя можна прогнозувати на основі масивів даних і ці закономірності є усталеними. Поступово в багатьох країнах формується система *колективної соціальної відповідальності* на випадок несприятливого розвитку подій в економіці, стихійних лих, надзвичайних ситуацій тощо, виробляються правила техніки безпеки на виробництві із відповідними компенсаціями постраждалим, постають загальнодержавні системи охорони здоров'я, виникають правила й закони користування довкіллям тощо. Часто процеси визначення тих чи тих явищ як ризиків і необхідність протидії їм на законодавчому та управлінському рівнях спричинялися конфліктами соціальних груп, відстоюванням прав на захист групових інтересів, потребували (і потребують надалі) публічних виступів, організації громадських рухів.

Особливості державного управління на підставах ризиків і невизначеностей привернули до себе увагу дослідників у рамках традиції М. Фуко і *governmentality studies*. Теоретичні рамки останніх передбачають аналіз сутності «режимів влади» різного рівня (держави, сім'ї, політичних рухів чи самоуправління), яка полягає, зокрема, у специфіці конструювання соціальних проблем, способах визначення ризиків, техніках управління ними в кожному конкретному випадку. Такий ракурс унаочнює відмінності урядування на основі дисципліни і покарань, від урядування на основі ризику (з опорою на імовірнісні розрахунки і прогнози експертів), а також від урядування на підставі невизначеності, характерного для вільного ринку (в контексті неоліберального світогляду). Відповідно змінюється й конструювання суб'єкта впливів владних зусиль, наприклад, *дисциплінований індивід*, який має дотримуватися жорстких нормативних правил; *громадянин*, долею якого опікується

держава (різні види соціального страхування); «вільний» індивід, який сам керує (має керувати) своєю долею та адаптується до вимог ринку, враховуючи можливі ризики. В останньому випадку йдеться про сучасні політики *responsibilisation*, тобто «нав'язування відповідальності» [Бернстайн, 2000].

Критичну, фукольдівську традицію аналізу управління і ролі в ньому ризику й невизначеності продовжують застосовувати в рамках новітніх концептуалізацій; так, вважають, що акторно-мережева теорія має багато спільного зі студіями *governmentality*, хоча й не декларує це явно [Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 115]. Справді, реалії сьогодення, зокрема посилення соціального контролю і самоконтролю на основі диджитальних технологій, дають дедалі більше приводів для актуальності критичних підходів у вивченні біополітик, технік *респонсифікації*, *сек'юритизації* населення [Salter, Mutlu, 2013], *підштовхування* (*nudge*) суб'єктів управлінського впливу у певному напрямі дій [Талер, Санстейн, 2017]. Прикладом останніх заходів може слугувати: впровадження карантинних обмежень на свободу пересування в нинішній ситуації глобальної пандемії, акцентування особистої відповідальності кожного, ідеологічну складову яких неоднозначно оцінюють у сучасній соціокритичній думці [Zizek, 2020; Agamben, 2020].

Серед популярних підходів до теоретизування ризиків у соціальних науках узагальнено можна назвати об'єктивістський/технократичний та культуралістський. Перший підхід ґрунтується на розрахунках імовірності тих чи тих майбутніх подій на основі масивів даних спостережень. Від кінця 1970-х років для оцінювання фінансових, політичних, економічних, страхових та інших ризиків поступово зростає мережа спеціалізованих інституцій, як дослідницьких, так і комерційних, що дають прогнози на підставі аналізу даних. У США 1980 року було засновано Товариство аналізу ризиків (SRA – Society of Risk Analysis), яке з 1981 року видає журнал «Risk Analysis: An International Journal». На сьогодні Товариство має мережу відділень у різних частинах світу, проводить щорічні конференції, міжнародні світові форуми.

Дедалі частіше в сучасних дослідженнях використовують концепт «системні ризики». Системні ризики трактують як закономірний наслідок тих швидких і докорінних технологічних, економічних та соціальних змін, які переживає сучасний світ. Їх характеризують високий рівень складності, слабкі можливості прогнозованості, неоднозначність та ефекти ланцюгової реакції [Klinke, 2006]. Негативні наслідки системних ризиків часто поширюються, виходячи за межі оче-

видних первинних зон шкоди, а також мають різного рівня ефекти – від короткострокових до довгострокових.

У становленні соціокультурного напрямку в полі студій ризику важливу роль відіграла праця «Ризик і культура» (1982) М. Дуглас і А. Вільдавскі – представників культурної антропології та політичної теорії. Дослідники звернули увагу на важливість врахування «суб'єктивного» виміру ризику, значущість сприйняття та інтерпретації конкретного ризику зацікавленими сторонами, відмінності бачення/оцінювання тих чи тих ризиків представниками різних культур. Варто враховувати аспекти ситуацій ризику: прихованість ризику (навмисна і ненавмисна, коли його просто не помічають, не знають про нього); селективність ризику; відмінність у його оцінках; часта упередженість оцінок. Сприйняття ризику завжди опосередковане культурними фільтрами, адже уявлення про майбутнє (образ майбутнього) є продуктом культури [Вилдавски, Дейк, 1994].

Для легітимації соціології ризику в європейській частині світу значну роль, як відомо, зіграли праці У. Бека. Концепти «суспільство ризику», «світове суспільство ризику», «рефлексійна модернізація» Бека сприяли розумінню нових характеристик глобальних процесів, а саме: посилення взаємозалежності людства в зіткненні з плінними, динамічними й малопередбачуваними небезпеками – соціальними, природними, техногенними, прозорості національних державних кордонів для все нових загроз і викликів, вразливості ризикам представників усіх соціальних верств і класів без винятку. На думку Бека, ризик мав би стати фундаментальною категорією для соціальної теорії. В опублікованій 1986 року праці «Суспільство ризику» він писав, що Чорнобильська катастрофа – це закінчення можливостей дистанціювання від проблемного «іншого»; від бідності можна збудувати кордони, від радіації – ні. Це інша, культурно і політично своєрідна небезпека, яка не визнає захищених місць і соціальних привілеїв сучасного світу [Бек, 2000: с. 5]. Сьогодні загрози всесвітньої пандемії вкотре наголошують на слушності цього спостереження, вразливості всіх без винятку верств населення. Водночас можливості отримати допомогу і компенсацію в разі необхідності зостаються непорівнянними між бідними й багатими – як індивідами, так і державами. Саме за недооцінювання нових аспектів соціальної нерівності та різного ступеня вразливості щодо глобальних ризиків критикують цю тезу Бека [Curtan, 2016].

Ідеї Бека щодо інституціональної індивідуалізації ризику, рефлексійності, динамічності соціальних процесів як ключових ознак сучасних

суспільств сприяли розгортанню дискусій про специфіку Другого модерну й місце в ньому ризиків/небезпек із долученням інших провідних теоретиків у цій сфері – Е. Гіденса, З. Баумана та інших. Цей корпус праць дав змогу, як вважають, принципово змістити фокус від технічних і раціональних підходів до ризику (оцінювання ризику, комунікація ризиків) до соціально-теоретичної перспективи, яка позиціонує ризик у контексті фундаментальних соціальних змін [Burgess, Alemo, Zinn, 2016: p. 105].

Німецька соціологія зробила й інший важливий внесок в осмислення феномену ризику завдяки працям Н. Лумана, який видав на початку 1990-х книгу «Ризик». Луман поміщає ризик у центр теорії соціальної диференціації й пояснює публічні дискусії, конфлікти навколо ризику через зростання функціональної диференціації сучасних суспільств. Становленню категоріального апарату соціології ризику сприяло розрізнення Луманом ризику й небезпеки. Якщо Бек часто вживає ці поняття взаємозамінно, то Луман уперше наголошує на тому, що небезпека походить зовні, тоді як ризик є наслідком прийняття рішень всередині підсистеми [Луман, 1994]. Теоретичне осмислення довготривалих і рухливих соціетальних процесів у працях Бека, Лумана, Гіденса, Баумана допомагає виявляти нові *соціальні проблеми і вразливості, пов'язані зі сприйняттям і регулюванням ризиків*. Серед них вирізняють [Burgess, Alemo, Zinn, 2016: p. 105]: фрагментацію знання, необхідність нових політичних форм управління ризиком, тиск щодо пошуків легітимних форм прийняття ризикованих рішень, структурні зміни, які кидають виклик нормативним очікуванням консенсусу.

Від середини 2000-х років іде активний процес інституціоналізації соціології ризику й невизначеності, зокрема починають діяти тематичні групи в Європейській та Міжнародній соціологічних асоціаціях. Саме під їх егідою відбулася чергова міжнародна конференція 2021 року «*Multidimensional Risks in the XXI Century*». Останніми роками видавництво «Palgrave» започаткувало серію «Критичні дослідження ризику і невизначеності», надаючи можливість презентувати міждисциплінарний доробок соціології, антропології, психології, економіки та ін. Ці концептуальні і операційні ресурси разом із досвідом досліджень системних ризиків вітчизняними науковцями є основою й для аналізу соціальних процесів і поточних станів нестабільності та кризи в українському суспільстві. Дослідження соціоструктурних, соціопсихологічних, соціокультурних процесів в оптиці соціології ризику та невизначеності дає базис для ґрунтовніших оцінювань параметрів і характеристик ризиків

в умовах нестабільного суспільства як повсякденної реальності співіснування різних соціальних груп українського соціуму.

Інтерференція дестабілізаційних смислів «ризик» в сучасності.

Ульрих Бек, чиє ім'я, мабуть, більше за чиєсь інше пов'язане з тематизацією ризиків у соціології [Beck, 2006; Beck, Levy, 2013], неодноразово наводив їх своєрідну періодизацію. У традиційних суспільствах ризик розцінювали як небезпеку, наперед визначену долею, тоді як «прості модерні» суспільства будували своє уявлення про ризик на принципі Knightian страхування [Найт, 2003], у термінах відомого економіста Чиказького університету Ф. Найта, як невизначеність, що підлягає розрахунку та аналітичному передбаченню. Відповідно «модерніті» розуміли як «місію з колонізації майбутнього» (Е. Гіденс). Однак така місія не спрацювала, позаяк у «рефлексійній сучасності», «суспільстві ризику», де ми нині перебуваємо, в межах глобальної / національної географії ризик більше не підлягає страхуванню, трансформуючись у повсюдну невпевненість і радикальну невизначеність (С. Леш). Можна сказати, що у своїй семантичній історії концепт «ризик» просувався від вираження фатуму через детермінованість виявленими причинами та обчислюваність втрат і надбань до невизначеності наслідків. Проте в нинішній ситуації вірусної пандемії та супутніх економічних і політичних резонансів ми, вочевидь, переживаємо всі три дестабілізаційні смисли «ризик», що перетинаються, інтерферують, продукуючи сумніви в пояснювальній силі класичних і неокласичних епістем. Дефіцит переконливих знань сприяє зростанню занепокоєння та екзистенційних страхів. Хоча дехто у тих самих смислах «ризик» вловлює натхненні інсайти несподіваних можливостей, тілесних і ментальних пригод. Дисфункційність формальних інститутів, відповідальних за контроль і мінімізацію ризиків лише посилюється через напруженість між нормативними обрядами та інституційною реалізацією соціальних реформ, зміною політики, як наголошує Бек; а от тривожність, навпаки, інституціалізується, аби розсіяти невизначеність, як добре видно, скажімо, на прикладі екологічних організацій і рухів.

Концепт «*emergency*» у вивченні сучасних ризиків. Українське суспільство з початку 2014 року перебуває в стані, який підпадає під дефініції винятковості, надзвичайності або «*emergency*» [Костенко, 2015]. Раптове нищення стабільності, що трапилося взимку 2014 року, вже не видається неочікуваним і непередбачуваним, у тому числі й на тлі нової кризи, пов'язаної із розгортанням глобальної коронавірусної пандемії. Точки відсилань і зіставлень змінюються в часі. Винятковість,

«emergency» продовжує свою експансію, прагне досягнення статус-кво, генеруючи спосіб життя людей на основі їхніх вимушених і випереджувальних реакцій. Власне, як і вважав С. Жижек, розмірковуючи за допомогою цього концепту про нову економічну діагностику сучасних суспільств і глобальних ринків після фінансової кризи 2007–2008 років [Žižek, 2010].

Дискурси з цього приводу зосереджуються на взаємозалежних інтенціях – винятковості як домінантної парадигми розуміння станів «emergency» і «emergency-життя» як тривалого складного адаптивного процесу, насиченого явищами стохастичної природи. Інтерес до обговорення пов'язаний також із питаннями управління станами «emergency», критичним аналізом «політики виключення», що стає звичайною урядовою практикою, далеко не завжди узгодженою з ліберальними й демократичними настановами [Massumi, 2009; Ophir, 2010]. Дискусії стосуються імплікацій «emergency» в різноманітних царинах соціального життя: економіка, проблеми міжнародної безпеки (війна з наркотиками, тероризм, потоки біженців), бюрократія, «кіберизики», боротьба з інфекційними хворобами, гуманітарна допомога тощо [Theory, Culture & Society, 2015].

Лінії розмежування винятковості і нормальності в сучасному світі є розпливчастими й нечіткими. Перебування соціальних порядків між фактами і нормами, нелінійна співвіднесеність елементів та емерджентних властивостей соціальних систем давно прочитується як даність, згідно зі, скажімо, Габермасом або Луманом. Про радикальну контингентність навколишнього життя, особливо в медіатизованих версіях, годі й казати. Утім винятковість, що виникає як наслідки подій, здатних кардинально змінити заведений перебіг речей, траєкторії відтворених трендів, і поглиблюється згущенням емерджентних схильностей системного характеру, залишається фактично спостережуваною і фіксованою.

Концепт «*emergency*» (надзвичайні умови, надзвичайний стан), як характеристика станів сучасних суспільств, поєднує в собі конотації надзвичайного, але й такого, що перебуває за його межами, тобто жодним чином не обмежений уявленнями про емерджентність як «нормальну» властивість системи, хоча й не уникає їх. Концепт «*emergency*» відносять до кризового вокабуляра, неординарно співвідносячи з термінологією «кризи», «катастроф», «нешасних випадків», «тероризму», розуміючи під ним *призупинення налагоджених соціальних і культурних порядків*, тимчасове скасування раніше чинних правил, затримання чи

відтермінування декларованого або очікуваного розвитку [Adey et al., 2015]. Іноді його інтерпретують як стан «необхідності», що дає змогу легітимувати винятковість, давати «виняткові відповіді» в цій двозначній зоні, де винятки і правила «проходять одне крізь одне» [Agamben, 1998: р. 37] й беруть гору зі змінним успіхом, посиляючись на закон або ігноруючи його. Такий підхід встановлює фокус на розуміння «emergency» в контексті політико-правової техніки перформативного (пере)утвердження привілеїв легітимної влади в регуляції поточного стану.

Розпізнавання «emergency» в особливих анклавах соціального буття як відхилення і перешкоду «нормальним» соціетальним практикам зміщує увагу на *ризиковані* для суспільної безпеки суб'єкти, об'єкти, мобільності й події, що загрожують налагодженій циркуляції інфраструктурних систем транснаціонального порядку, його контрольованій динаміці. Ідеться про алегальні, незаконні явища, що становлять невідворотну небезпеку для засад глобального неолібералізму, покликаних підтримувати, наприклад, корпоративну глобалізацію, міське споживання, криміногенний спокій, легітимований туризм тощо. Незаконні явища, як передбачається, мають бути зведені до мінімуму і підлягати контролю. Мультипліцитні шляхи управління «emergency» і через «emergency» не редукуються до винятковості як техніки, парадигми чи топології, хоча й не уникають її [Adey et al., 2015: pp. 8–9].

Артикульована контекстуальність – специфічна риса стану «emergency», що конститується і репрезентується турбулентним полем подій. Події нагромаджуються одна на одну, продукуючи моментальні чи затяжні ефекти, сліди яких не знищуються остаточно, або ж сприймаються як значущі чи видаються другорядними. Обставини екзогенного й ендогенного характеру, звичні та неординарні, історично задумані і випадкові, – всі вони далеко не останні оформлювачі «emergency» для суспільства, для спільнот та індивідів, що опинилися в їхньому вирі.

В українському суспільстві, що опинилося в обставинах зростання невизначеності, нашарування суперечностей спільного та приватного існування, навряд чи є можливість довіритися гарантіям (інституціональним і персональним) стосовно оборотності такого стану чи виходу з нього, його ймовірної тривалості. Виникають ризики застрягання в цьому хронічному, перманентному стані, що позначається на «зміні долі» індивідів і суспільства в цілому, оскільки культура «emergency» безсумнівно транслюється на спосіб життя людей, їхні інтуїції, наміри та дії.

Інша особливість перебування в «emergency» – *необхідність діяти* як на користь адаптації до нових обставин, так і на користь відсторонення від них, спротиву їм доступними способами, повсякденними «народними тактиками йти в обхід» (де Серто), з намаганнями хоча б частково змінювати ситуацію, в тому числі із дотриманням моральних, ідеологічних і прагматичних аспірацій. Є відчутною потреба дії, котра могла б диференціювати ситуацію, знижувати її невизначеність, прояснювати її вразливі місця, що потребують негайного коригування, а головне – протидіяти потенційним погіршенням. У цьому полягає *відмінність*, скажімо, від ситуації «катастрофи», «стихійного лиха», коли найгіршого вже не відвернути, або ж «кризи», що передбачає інституційні режими пом'якшення і контролю. Хоча ці відмінності умовні і завжди пов'язані з відчуттями ургентності, невідкладності. Тому й виникає активність, мобілізація пересічної публіки, здатної, як їй видається (що верифікується результатами дії), допомогти собі та іншим у відповідь на страждання й небезпеку. Можна розцінювати це як людську емпатію чи прояви солідарності, про що недвозначно свідчить піднесення волонтерського руху з початком війни на Сході країни та інші гуманітарні ініціативи. Утім дія може бути спрямована і на відсторонення від ситуації, ухилення від комунікації щодо економіки, політики, регулювання ризиків інфікування тощо – через ідеологічні розбіжності, невіру в можливість вплинути на ситуацію, зосередженість на суто особистих проблемах тощо.

Топології і темпоральності станів «emergency». Топологічні і темпоральні порядки «emergency» багатоманітні, що відкриває простір різноманітним класифікаціям. Простори можуть бути видимими, безпосередньо доступними для огляду або уявлюваними, символічними. Хоча також і невидимими, не самоочевидними, на які є тільки натяки, підозри щодо їхнього існування належать передусім до політичної, владної сфери, щільно обплутаної тенетами приватних і корпоративних інтересів. Попри відсутність чітко зримих аргументів для достовірного знання, схоже, мало хто сумнівається у наявності та сплетінні таких інтересів еліт. Після Бурдьє топологічна навичка оглядати простори через обсяги різноманітних капіталів і конкуренцію за владу над інтерпретаціями добре засвоєна соціологічною практикою. Альтернативи соціальному конструктивізму, такі як «релятивна онтологія» гібридного світу Латура або критичні пропозиції «соціальної топології» Джона Ло, її лише загострюють і вдосконалюють.

Якщо уявлення про простір пов'язані найчастіше з описами суспільства, сегментацією його структур і акторів, то діагноз часу вказує на тенденції трансформації поля можливостей, на умови його зміни [Hammershoj, 2015]. Час потрапляє в орбіту «політики часу», котра дає змогу суб'єктам, які її правочинно чи самопроголошено втілюють, вважати «часові структури соціальних практик специфічним об'єктом свого трансформаційного (чи охоронного) наміру» [Osborn, 1995: p. xii]. Часові множини різняться відповідно до опанованих «політикою часу» технік і технологій. Темпоральність може оформлятися у вигляді *відмови від минулого* або *його цензури*, аж до *легітимованих табу*, порушувати які забороняється актуальною мораллю і правом, *сингулярністю, точковістю події / персони*, заморожуванням поточного моменту в очікуванні дії, як у разі загальмовування реформаційних процесів. Може бути й *привидищення дії* у випадках економічних, політичних, ідеологічних регуляторів масової поведінки, таких як запровадження підвищених тарифів на комунальні послуги, законодавчі ініціативи декомунізації або урядова регуляція темпів вакцинації. Темпоральна опозиція *«поспіх – гальмування»* в «політиці часу» може нарощувати інтенсивність: поспіх стає поспішнішим (невідкладність), а уповільнене ще більше вповільнюється (підтримка усталеного). Цілком можливі й рекурентні ритми, символічно названі завдяки асоціаціям з досвідом, наявним у пам'яті чинних акторів (наприклад, відчуття «буремних 90-х»). Актуальними є і проєкції майбутнього – від катастрофічних, непідконтрольних, загрозливих або ж невизначених, розпорошених – до оптимістичних сценаріїв, що привносять у теперішній відтинок часу щось співвіднесене з майбуттям стабільних і благополучних суспільств.

Як епістемологічні засади «політики часу» дослідники схильні розглядати «політику істини» Фуко, котрий вбудував в інструментальні розшифрування генеалогії влади менеджмент суспільства і його членів за посередництва знання, маючи на увазі, що соціум виробляє свої уявлення про істину, ті чи ті дискурси, які виконують функцію правди, що сприймається на віру як така [Foucault, 2007].

Отже, космос «emergency» насичений партикулярними просторово-часовими утвореннями, що ставлять одне одного під сумнів, але зовсім не мають на меті остаточне взаємне знищення; вони складним чином співіснують, відсторонюються і зіштовхуються між собою, нагнітаючи й відтворюючи атмосферу надзвичайного, що трансформується у повсякденне. Термін *«атмосфера»* виникає не випадково. Матеріальність соціального світу не втрачає першорядності, але колишні символічні

форми репрезентації не вловлюють цих змін. Тому й виникають ідеї важливості розриву із символічним на користь «реального» (Жижек), артикуляції наділеного продуктивністю «уявлюваного» (Касторіадис) та ін. Для Леша атмосфера як сферичне покриття відчувається зсередини, нібито ми увійшли всередину арт-інсталяції, що відсилає до незабутого твердження МакЛуена про те, що ми перебуваємо всередині медіа, всередині об'єкта [Lash, 2012: pp. 269–272]. Стосовно концептуалізації «*emergency*» Д. МакКормак робить наголос на афективній матеріальності атмосфер, що реагують на зростання мінливості повсякденного життя [McComack, 2015: p. 142]. Так, афективна й культурна інтенсивність фінансової нестабільності, перевищивши певний поріг, трансформується в безтілесне і нематеріальне явище, як про це говорять Дельоз і Гватарі [Deleuze, Guattari, 1988]. Сприймається таке явище як атмосферна подія, що своїм впливом дестабілізує звички, атитюди і практики людей, загострюючи для них ризик «зміни долі». «Афективно-матеріальний ансамбль», що виникає на тлі зростання інфляції, помітно контролює перспективи виживання чи впевненості щодо наявних форм життя. Його суттєвість і активність підтверджують численні спостереження (за даними моніторингу «Українське суспільство-2020» проблема підвищення цін очолює ієрархію ризиків населення).

Варіації емпіричних підходів у дослідженні ризиків в сучасній соціології. Дослідження ризиків (сприйняття, оцінювання, джерела, фактори, наслідки тощо) у соціології ґрунтується на застосуванні всіх сучасних способів збирання й аналізу емпіричних даних – кількісних опитувань, якісних методиках, використанні комбінованих методологій.

Для оцінювання ризиків системного характеру з метою прогнозування й управління ними широко використовують *опитування експертів*, як можна бачити на прикладі досліджень у рамках Всесвітнього економічного форуму (Global Risk Perception Survey) та підготовки щорічної доповіді про глобальні ризики [The global risks report, 2021] (див. дет.: підрозділ 1.4).

Поширеним напрямом є репрезентативні кількісні опитування *сприйняття ризиків* різного роду серед груп населення. Однією з методичних проблем у таких дослідженнях називають неусталеність понятійного апарату. Різноманіття суміжних концептів і навіть підходів до одного й того ж концепту в рамках однієї дисципліни (прикладом якраз може слугувати поняття «ризик») [Луман, 1994], утруднює їх операціоналізацію в разі формування інструментарію для репрезентативних опитувань, у тому числі в рамках міжнародних, крос-культурних проєктів.

На це звертають увагу й дослідники, які проаналізували досвід кількох міжнародних проектів [Balžekienė, 2019], дані котрих можна використовувати, зокрема для аналізу сприйняття інвайроментальних ризиків громадянами різних країн (табл. 1.1). Як бачимо, у формулюваннях запитань, які можна використовувати для вивчення сприйняття ризиків, було використано й інші поняття (небезпека, проблема, загроза тощо).

Таблиця 1.1

Ідентифікації ризиків у міжнародних опитуваннях

Назва проекту	Ключове слово, що ідентифікує ризик	Об'єкти (списки) сприйняття ризику
ISSP. Environment 2010	Danger (Небезпека)	інвайроментальні ризики
ISSP. Environment 2010	Problem (Проблема)	інвайроментальні проблеми
World Values Survey	Worry (Гурбота, тривога)	ситуації (особисті і політичні)
Eurobarometer 238	Risk (Ризик)	ситуації
Gallup World Poll	Threat (Загроза)	ризики кліматичних змін

Джерело: [Balžekienė, 2019: p. 244].

Можна погодитися із авторкою наведеної розвідки, що така понятійна множинність та операціональна нечіткість може зумовити труднощі під час інтерпретації отриманих даних. Водночас апелювання до різних формулювань запитань, які передбачають виявлення через оцінки і судження сприйняття громадянами проблемних місць у повсякденному житті соціумів, на нашу думку, здатні створювати різновид «триангуляції», тобто багатоаспектного розгляду феномену ризику. Доцільно трактувати сприйняття ризиків як оцінки передбачуваних небезпек для стабільного співіснування в соціумі, певні явища, події, практики, які в громадській думці сприймають як проблемні «місця», загрози, перешкоди (для індивідуального життя/добробуту/розвитку і для нормального функціонування суспільства). Одне з визначень ризику – це ситуація чи подія, коли ставкою є людські цінності (включаючи й самих людей) і коли результат є невизначеним [Olofsson and Zinn, ed., 2019: p. 310]. Невизначеність є онтологічною характеристикою людського життя. Невизначеність у контексті соціального співіснування індивідів і груп мали б амортизувати системи соціального захисту, соціальної безпеки, стабільність еконо-

мічних, політичних процесів, міжнародних відносин, зрозуміла система цінностей, сприятливий морально-психологічний клімат тощо. Отже, соціальні ризики, соціальні проблеми в контексті аналізу даних соціологічних опитувань можна трактувати в широкому сенсі як поняття, що привертають увагу до загальних соціальних умов, соціоструктурних детермінант небезпечних індивідуальних і групових ситуацій (хвороба, безробіття, бідність, залученість у конфлікти, дискримінація, дисбаланси, зовнішні загрози, перешкоди в доступі до соціальних і культурних благ тощо). Саме в такому ракурсі в наступних розділах проведено змістовний аналіз ризиків в умовах перманентної нестабільності українського суспільства – як сприйняття небезпек, загроз, соціальних проблем, бар'єрів громадянами нашої країни на основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології, а також даних інших опитувань.

У соціології ризику й невизначеності накопичено значний досвід соціоструктурних і соціокультурних інтерпретацій феномену ризику. Зачинателями культурального підходу вважають М. Дуглас і А. Вілдавські, які привернули увагу до суб'єктивних вимірів ризику. У праці «Ризик і культура» (1982) йдеться, зокрема, що сприйняття ризиків (уявлення майбутнього) завжди є опосередкованим культурними фільтрами. Представники (суб)культур можуть по-різному сприймати небезпеки, конструювати їх ієрархію (селективність ризиків). Поширеними є випадки приховування ризиків, применшення їх загрози у власних інтересах. Оцінки ризиків і способів їх уникання, як правило, суперечливі як на експертному рівні, так і на повсякденному. Приклад: на першому етапі пандемії Covid-19 точилися дискусії експертів / звичайних людей у медіа, соціальних мережах про необхідність носити маску як запобіжний захід зараження коронавірусом; після винаходу вакцин тривають дискусії / реальні протести щодо необхідності й ризиків вакцинації. Звісно, такі обговорення і конфліктні бачення можуть (дез)орієнтувати і впливати на реальну поведінку. Аспект впливу соціального оточення, суспільної реакції, в тому числі медійних інтерпретацій на сприйняття ризику ще з 1990-х вивчають у рамках концепції «соціального підсилення ризику» [Renn, 1991]. На упередженість в оцінюванні ризиків, їх недооцінюванні чи переоцінюванні здатні впливати й навмисні фейкові повідомлення, чутки, які сприяють поширенню недовіри до офіційної інформації, скептицизму щодо дотримання *режимів обережності*.

У працях Дуглас і Вілдавські, їх послідовників заведено вирізняти кілька типів сприйняття ризиків на основі культурних, фонових уявлень, патернів світосприйняття. Це типи «ієрархістів» (цінують

усталений порядок, безпеку, дотримуються норм, правил, рекомендацій владних структур), «індивідуалістів» (цінують свободу, можливість вільно діяти, а отже критикують обмеження прав і свобод як засоби посилення безпеки громадян); «егалітаристів» (цінують справедливість, критикують дії влади як порушення прав соціально вразливих верств) [Вилдавски, Дейк, 1994]. В оригінальній схемі Дуглас «grid/group» четвертим типом є «фаталісти», які з покірністю сприймають ті ризики й негаразди, що з ними відбуваються. У сучасній соціології можна знайти критику цього підходу, особливо в контексті реляційної соціології [Boholm, Corvellec, 2011]. Водночас ідуть пошуки в руслі підтвердження чи спростування емпіричної реалізації цієї схеми (див. дет.: [Гаврилов, 2014]. Емпіричні докази щодо різних типів реагування на ризики серед українських громадян в умовах коронавірусної пандемії показують певні збіги у вирізненні соціокультурних патернів сприйняття ризику [Костенко, 2021].

Сприйняття ризиків є фокусом досліджень Пола Словіка і його колег, котрі з 1970-х років розвивають «психометричний» підхід аналізу суджень експертів і публіки щодо різних видів ризику на основі даних кількісних обстежень, різного типу опитувань [Slovic, 2000]. У центрі уваги – вплив когнітивних, емоційних, соціоструктурних, соціодемографічних, соціополітичних, культурних чинників на сприйняття різного роду ризиків і можливостей, зокрема й тих, що пов'язані з впровадженням нових технологій у повсякденне життя. Зокрема виявлено, що одним зі сталих критеріїв відмінностей у сприйнятті ризиків, є гендерний: жінки частіше остерігаються тих чи тих ризиків, ніж чоловіки [Slovic, 2000: pp. 396–402]. Цей висновок підтверджують й дані моніторингу-2020 Інституту соціології НАН України: на запитання, якою мірою хвилює вас проблема епідемії коронавірусу, обрали відповідь «дуже хвилює» 39% жінок; серед чоловіків ця частка є меншою (28%).

У дослідженні оцінок ризиків широко використовують якісні, етнографічні методології. Так, цікавим випадком застосування ідей реляційного повороту [Powell and Dépelteau, ed., 2013] у полі досліджень ризику і невизначеності є *антропологія ризику*. У реляційній концепції ризику, яку розвиває О. Бохольм та її колеги [Boholm, Corvellec, 2011], ризик трактують як зв'язок між ризик-об'єктом та об'єктом ризику, коли ризик-об'єкт становить загрозу цінності, яку вбачають в об'єкті ризику. Результати етнографічних кейс-стаді (зокрема, кейс планування залізничного сполучення у Швеції) показують, що дефініція ризику зумовлена тим, *що оцінюється, як і ким саме* (наприклад, управлінця-

ми, інженерами чи громадою). Отже, є сенс звертати більше уваги на евалюаційні практики, способи ідентифікації ризиків, поширені в організаціях різного штибу, рефлексивно і критично їх оцінювати з метою публічного контролю.

Сприйняття, комунікація, управління ризиком завжди є культурно і соціально обумовленими, ґрунтуються на поширених патернах культурних знань і досвіду. Дослідження специфіки інтерпретацій ризиків спрямовано на розкриття складних реляцій, які встановлюються між ризик-об'єктами і об'єктами ризику з урахуванням багатовимірності соціальних ролей, нормативних очікувань, смислів і ціннісних преференцій, довіри, культурних ідентичностей. Отже, в даному випадку феномен ризику вивчають як конструкт, сформований у конкретних історичних, просторово-часових, соціальних і культурних контекстах.

1.2. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ЯК ДЖЕРЕЛО РИЗИКУ

Дослідження ризику ми пов'язуємо, як правило, з тим чи тим рішенням, незрідка політичним. Тому є необхідним аналіз ризиків, пов'язаних із використанням самого інструмента влади. Дослідження влади як джерела ризику передбачає визначення цих засадових понять. Зважаючи на це, спершу я спробую з'ясувати, що слід розуміти під владою та в якому відношенні вона перебуває із ризиком. За підставу візьмемо концепції влади, розроблені найвпливовішими теоретиками кінця ХХ століття, Мішелем Фуко і Нікласом Луманом, котрі залишили по собі спеціальні праці, присвячені відносинам влади.

М. Фуко для аналізу влади вживає спеціальний термін *gouvernementalité* (англ. *governmentality*), що його можна перекласти як «урядовість». Цим терміном Фуко позначив новий напрям аналізу влади, що послугувало створенню нового дисциплінарного поля, позначеного як *governmentality studies* [The Foucault, 1991]. Одна із головних особливостей цього напрямку полягає в тому, що влада вже не мислиться у перспективі держави. Поняття урядовості не варто ототожнювати з «урядом» чи «державним управлінням».

На відміну від Фуко, головна заслуга Н. Лумана в розробленні концепції влади полягає в тому, що владу він почав розглядати як специфічну форму комунікації. Таке розуміння влади може спричинити в читача внутрішній опір, оскільки, на перший погляд, суперечить очевидним фактам. Влада завжди ототожнюється з апаратом примусу: армією, поліцією, в'язницею, секретними службами тощо. Натомість тут ідеться про щось майже нематеріальне, лише про комунікацію.

Слід зазначити, що розуміння влади як комунікації Н. Луман успадковує від Т. Парсонса як свого вчителя. Однак Луман суттєво розширює і поглиблює його концепцію. Дослідження влади як комунікації, на думку Лумана, не означає дослідження того чи того специфічного її прояву. Теорія влади як засобу комунікації має вичерпно пояснити всю сутність влади і відповісти на всі питання про її природу. Розуміння влади як комунікації, коли відмовляються розглядати її суб'єкт-об'єкту природу, в певному сенсі корелює з концепцією влади, розроблюваною Мішелем Фуко.

Основний пафос, що об'єднує обидві концепції, спрямований проти ідеології суб'єкта, де суб'єкт владарювання є одним з ефективних засобів і образів влади. Як для Фуко, так і для Лумана влада іманентна своїм власним проявам, вона синхронна будь-яким перетворенням

у макроструктурах суспільства і перебуває не поза, а всередині них. Це означає, що поза нею не існує нічого, що могло б її визначати.

Обидва мислителі виходять з того, що хибно описувати владу в термінах привласнення та припускати, що вона може бути привласнена й перебувати у володінні того чи іншого державного інституту, або ж приписувати її домінувальному політичному суб'єктові: класу, партії, групі чи особистості. Мислити владу – означає мислити її поза суб'єктов'єктивними відношеннями. Владу не можна привласнити в тому сенсі, що привласнення влади є дія не «суб'єкта», а самої влади.

Владу не можна привласнити, позаяк вона не є чієюсь власністю, влада завжди є відношення. Відносини влади – це відносини, в яких одні впливають на дії інших. Здійснення влади – це особливого типу дія, спрямована на інші дії. І коли Фуко заявляє, що влада не пірамідальна, але сегментарна та лінійна, що вона здійснюється через суміжність, а не через висоту і віддаль, то тут можна знайти певну близькість його уявлень до ідей Н. Лумана.

Влада як символічно генералізований засіб комунікації. Свою комунікативну концепцію влади Луман розгортає в послідовний систематичний опис. Комунікативну природу влади він уточнює за допомогою поняття «символічно генералізований засіб комунікації». Спробуймо описати це важливе для розуміння Луманової концепції влади поняття. Для цього треба розглянути ще низку інших, пов'язаних із даною концепцією понять. Наприклад, селективність повідомлення. Для Лумана комунікація реалізується тільки тоді, коли в ній усвідомлюється селективність повідомлення. Селективність повідомлення означає, що для того, аби щось передати як інформацію, необхідно обрати щось із-поміж тих фактів, подій, думок, ідей, які оточують людину. Комунікація виникає як результат вибору (селекції), і цей вибір має бути сприйнятий іншим, на кого ця комунікація спрямована. Вибір, переданий у комунікації, може бути прийнятий, схвалений («так») або не прийнятий, відкинутий іншим («ні»). Можливість відхилення вибору постійно наявна в комунікації, що може стати підґрунтям конфлікту, і це дає підстави Луманові говорити, що всі соціальні системи потенційно конфліктні.

Вибір між «так» і «ні» не може бути керованим через мовний код, оскільки мова містить обидві можливості. Користуючись тільки знанням мови, ми не можемо обґрунтувати свій вибір між «так» і «ні». Тому в суспільстві, крім мови, формуються спеціальні інститути, які забезпечують можливість селекції в необхідному обсязі.

У простих суспільствах ця функція виконується за посередництва узвичаєних конструкцій реальності, що включають повсякденні знання, міфи, забобони тощо. Тут немає потреби в спеціалізованих засобах, які зумовлювали і регулювали б мотивацію прийняття селективних пропозицій, і тут ще достатньо мови з її потенціалом інформації, ствердження й заперечення.

Лише у більш розвинених суспільствах формується потреба в диференціації мовного коду, коли потенціалу мови з її можливостями ствердження й заперечення виявляється недостатньо. Історичним імпульсом для появи нових засобів комунікації став винахід писемності, що вивела комунікативний потенціал за межі інтеракції, коли з'явилася необхідність для формування мотивації прийняття змісту комунікації. Я, наприклад, приймаю, а не відхиляю певну інформацію, бо вона «істинна» або тому, що вона відповідає традиції, або тому, що вона відповідає законіві. Відбувається подвійне кодування мови: перший код – це можливість відповідати «так» чи «ні», а друге кодування відбувається в результаті дії символічно генералізованого засобу комунікації, що містить код «істина–хиба» або «законно–незаконно» тощо. Інакше кажучи, важко відхилити інформацію, якщо їй приписується істинність, або відмовитися виконати якусь дію, якщо її невиконання загрожує санкціями.

Відповідальним за друге кодування, на думку Лумана, є символічно генералізований засіб комунікації, і він відповідає за успішність цієї комунікації, за те, щоб мотивувати учасника комунікації до прийняття повідомлення. Комунікативні засоби передбачають ситуації, в яких існує можливість вибору з боку кожного з учасників і здійснюється зв'язок добору й мотивації, який, своєю чергою, здійснюється за допомогою символічної генералізації.

Що означає «генералізація» в понятті символічно генералізованих засобів комунікації? Візьмімо ситуацію, коли мас-медіа стверджують, що, аби не заразитися вірусом Covid-19, необхідно вакцинуватися. Розгляньмо головні механізми розуміння цього судження. Передусім ми оцінюємо це судження з погляду істини/брехні. Режим генералізації цього судження виникає через брак знання конкретних обставин, що призвели до формування цього судження. Внаслідок різноманітних обставин (відсутність фахової освіти, неможливість брати участь у лабораторних дослідках, віддаленість у часі та просторі тощо) це судження не може ґрунтуватися на моєму особистому досвіді участі у створенні вакцини від грипу, і мій особистий досвід не може бути

підґрунтям для прийняття даної інформації як істинної. Отже, інформації про всі обставини, що призвели до створення вакцини від грипу, немає в інформаційному обміні, вона узагальнена й генералізована в одній пропозиції, відокремлена від певного місця і часу, від ситуації, в якій створювалася, і т. д., і завдяки цьому набуває в мас-медіа поза-особистісного генералізованого характеру. Проте ми схильні приймати цю інформацію за істинну, оскільки попередній досвід нас переконує, що перші щеплення від інфекційних захворювань з'явилися за часів Пастера, тому це судження про наявність щеплення від грипу вписується в межі нашого досвіду.

А що означає «символічне» в понятті символічно генералізованих засобів комунікації? Сприймавши інформацію як істинну, ми вирушаємо робити щеплення, підтверджуючи тим самим взаємозв'язок селекції та мотивації як одну з головних рис символічно узагальнених засобів комунікації. Специфіка зв'язку між отриманою інформацією і нашими діями є символічною, адже ми діємо не в режимі «потреба – її задоволення», а в режимі якоїсь символічної небезпеки та її можливого уникнення.

Відмінність між кодом і процесом комунікації. «Найважливіше нововведення теорії засобів комунікації порівняно з попередніми теоріями влади полягає в тому, що вона розуміє феномен влади на підставі відмінності між кодом і процесом комунікації й тому не схильна приписувати владу як певну якість чи здатність жодному з партнерів владних відносин» [Луман, 2001: с. 29].

У чому полягає відмінність між кодом і процесом комунікації? Візьмемо, скажімо, судження у вигляді вказівки «напиши листа бабусі». Мета комунікації в цьому разі полягає в тому, що адресат має виконати певну дію. Однак він її може й не виконати. Таке судження можна віднести до сфери владних комунікацій, бо воно містить імпульс наказу. Процес комунікації в цьому разі полягає в передаванні самого повідомлення, а те, виконає чи не виконає адресат дію, залежить від комунікативного коду, що передбачає, стануться чи ні відповідні санкції (альтернативи уникнення) за невиконання названої дії.

Луман полюбить наголосити, що влада є керованою кодом комунікацією, і під кодом він розуміє таку структуру, котра для кожного довільного елемента в межах своєї царини релевантності може знайти й упорядкувати інший додатковий елемент. Будь-яка операція відбувається через вибір однієї сторони з двох, і залежно від міри диференційованості система може одночасно мати безліч кодів (у політиці коди: правий/лівий,

консервативний/прогресивний, агресивний/оборонний, авторитарний/демократичний тощо).

Бінарне кодування є двосторонньою формою, котра вможливує перехід від однієї сторони до іншої, від однієї цінності до протилежної й навпаки, і це відбувається завдяки тому, що одна форма відрізняє себе як форма від інших форм.

Важливою характеристикою влади, на відміну від інших засобів комунікації, є те, що її код вимагає від партнерів, тобто від обох сторін комунікативних відносин, аби ті редукували комплексність діями, а не переживаннями. Інакше кажучи, влада – це особлива дія, спрямована на інші дії.

«Символічні генералізації вможливають часткове переведення процесу трансляції редукованої комплексності з рівня експліцитної комунікації на рівень комплементарного очікування, що розвантажує громіздкий, обтяжений великими часовими витратами та огрублений через мовну експлікацію комунікативний процес» [Луман, 2001: с. 58]. Виявляється, можна здійснювати переведення комунікації на рівень очікування. Назагал суспільні комунікації ґрунтуються на очікуванні очікування: відправник не просто домагається від одержувача певної відповіді, він очікує від адресата певної відповіді, яка має надійти відповідно до отриманої інформації.

Що таке рівень експліцитної комунікації? Це рівень безпосередньої інтеракції, коли партнери комунікації перебувають у ситуації вічна-віч. Символічно генералізовані засоби комунікації дають змогу розвантажити безпосередній процес комунікації, і це означає, що з'являється можливість виконати побажання владаря в ситуації відсутності безпосереднього наказу з його боку.

Влада без наказу. «Антиципація підлеглого відбувається на двох рівнях: він передбачає не тільки реакції владаря на відмову виконати побажання влади, тобто альтернативи уникнення, а й самі ці бажання. Можновладець навіть не потребує того, щоб віддавати підлеглому накази, позаяк той виконуватиме його повеління також і ненаказового характеру» [Луман, 2001: с. 59]. Виникає питання, якщо владар не потребує того, щоб віддавати підлеглому накази, то в якій формі тут здійснюється комунікація? Тут саме і спрацьовує механізм очікування очікування, про який уже йшлося вище. Оскільки Луман вирізняє два рівні антиципації влади – альтернативи уникнення та її змісту, то відповідно до цих двох рівнів тут задіяні різноманітні механізми символізації. Код влади має відрізнятися від тих символів, що беруть

участь у процесі комунікації. Загалом Луманова комунікативна теорія влади лежить в основі його розуміння ризику.

Урядовість. Поняття «урядовості» Фуко вперше застосував у своєму лекційному курсі 1977–1978 року «Безпека, територія, населення». Впроваджуючи його в ужиток, Фуко воліє дистанціюватися від поширених у сучасній політичній думці підходів, що пропонують розуміти «владу» через «державу». Тому не слід ототожнювати це поняття з «урядом» чи «державним» управлінням. Якщо припустити таке ототожнення, то стають незрозумілими такі вислови Фуко, як «уведення урядовості в державу» чи «уведення урядовості в управління».

Тема урядовості має безпосередній стосунок до завдання дослідити *феномен влади з точки зору ризику*, оскільки ця тема стала приводом для спору, коли окремі дослідники уgliedили в ній прагнення легітимувати ідею «суспільства ризику».

Під урядовістю Фуко розуміє певну модель управління, що змінюється від епохи до епохи й охоплює *різноманітні практики управління*, за допомогою яких люди або групи людей намагаються керувати поведінкою одне одного. Ці практики дістають своє втілення в науковій, управлінській, моралістичній, педагогічній літературі, й тому не можна вважати, що суб'єктом урядовості може бути уряд або держава.

Згідно з Фуко, історично поняття урядовості формується приблизно в XVI столітті, і це пояснюється тим, що в Європі з'являється багато текстів про управління. Незважаючи на багатоманіття, всі ці тексти об'єднувало неприйняття книги Макіавеллі «Государ». Чому категорично відкидають цю працю? Насамперед це пов'язано з певним становищем государя в системі відносин влади.

Государ має зовнішнє і трансцендентне відношення щодо свого князівства. Для нього князівство виступає у вигляді власності, яку можна успадкувати, завоювати чи втратити. Тому всі рекомендації Макіавеллі спрямовані на те, щоби князь зміг захистити, а в ліпшому разі збільшити, розширити свою власність. На думку Фуко, трактат Макіавеллі являє собою міркування стосовно вправності князя, спрямованої на збереження князівства. Саме тому цей трактат про вмільсть і вправність «антімакіавеллівська література воліла замінити чимось іншим ... мистецтвом управляти: вмїти зберегти власне князівство зовсім не означає вмїти управляти» [Фуко, 2006: с. 188].

Слід зазначити, що поняття управління прийшло в політичний дискурс з інших сфер соціального життя, а саме: з педагогіки, домогосподарства,

пасторської діяльності, сім'ї, коли практиками управління займаються чимало різних людей: батько сімейства, настоятель монастиря, педагог, учитель тощо. «Таким чином, існує одразу і множина форм правління, властивих державі, і іманентність практик управління стосовно держави; множина й іманентність відповідних форм діяльності, радикально протиставлених трансцендентній одиничності государя Макіавеллі» [Фуко, 2006: с. 189].

Поява урядовості як форми управління виражає нові форми мислення про владу та її здійснення. Ця форма мислення зорієнтована на нову реальність, якою є економіка з її законами попиту та пропозиції, дефіциту, інфляції тощо, а її об'єктом стають не піддані держави, а населення. Урядовість з'являється тоді, коли мистецтво управління державою стає особливою діяльністю, яка передбачає орієнтацію на різноманітні форми знання, що охоплюють знання про суспільство й людину. Урядовість, як певна модель управління, на відміну від діяльності государя, за Макіавеллі, опікується здоров'ям, добробутом, процвітанням і щастям населення. Щоб управляти належним чином, щоб забезпечити щастя й добробут населенню, треба управляти з використанням певних знань, що їх надає економіка. Урядовість відрізняється від інших форм влади: суверенітету та дисципліни. Мета суверенної влади – це здійснення державної влади над підданими держави на певній території, збирання податків, призначення покарань. Мета дисциплінарної влади полягає в регулюванні та впорядкуванні поведінки мас людей згідно з правилами, статутами, розпорядженнями тощо, і нею охоплені різні соціальні інститути: школи, лікарні, в'язниці, фабрики та ін. Урядовість не скасовує дисципліну і суверенітет, а перебудує їх відповідно до своєї мети.

Ризик і небезпека. Стисло схарактеризувавши специфіку розуміння природи влади в Лумана і Фуко, спробуємо на підставі цього розуміння викласти їхню концепцію ризику. Як і в питанні природи влади, Луман вважає, що в процесі дослідження ризику необхідно дистанціюватися від індивідуалістично-утилітаристського його розуміння. Луман намагається реалізувати строго соціологічний підхід, що, на його думку, полягає в розумінні феномену ризику лише відповідно до смислу комунікацій. «Для цього потрібно додати теорію селективності всіх суспільних операцій, включно й зі спостереженням цих операцій і навіть тими структурами, що детермінують ці операції» [Луман, 2001: с. 3]. Про селективність комунікації вже згадувалося вище, коли йшлося про луманівське поняття символічно генералізованих засобів комунікації.

Найпоширенішим підходом до вивчення ризику є підхід, пов'язаний із раціоналістичним розрахунком зисків і збитків від прийняття того чи того рішення. Проте, на думку Лумана, раціональну постановку проблеми супроводжує сліпота. Ця сліпота пов'язана з певним способом спостереження, оскільки для Лумана будь-яке спостереження пов'язане із встановленням певних відмінностей. Раціональна постановка проблеми замикається у протиставленні ризику й визначеності.

Відповідно до Лумана, класичні концепції раціональності виникають у дослідників у результаті спостереження першого порядку. Тут ми стикаємося зі специфічними особливостями Луманової теоретичної системи і тому варто коротенько прояснити, що він розуміє під двома рівнями спостереження.

Спостерігач першого порядку не здатен бачити власні умови спостереження, вони для нього залишаються сліпою плямою. Такою сліпою плямою можуть бути цілі або цінності, які беззастережно поділяє спостерігач і яких він безпосередньо не усвідомлює. Спостерігач першого порядку виходить із припущення, що існують ризики (чи небезпеки) і що їх можна відповідним чином досліджувати, причому передбачається, що таке дослідження є об'єктивним, і тому він вважає, що точкою зору інших спостерігачів у такій ситуації можна знехтувати.

Спостереження другого порядку допомагає виявити цю сліпу пляму і дає можливість сформулювати іншу дихотомію, що вносить у проблему ризику соціальний вимір й відмовляється від раціоналістичного розрахунку можливого збитку. Спостереження другого порядку має здатність за допомогою «подвійного погляду» охопити те, що бачать спостерігачі першого порядку, і те, чого вони не бачать. На рівні другого порядку, при спостереженні спостереження, утворення понять потребує особливої ретельності. Спостерігач має використовувати розрізнення, бо інакше він не зможе позначити те, що спостерігає. Позначення можливі тільки на підставі розрізнення позначеного, а розбіжності слугують тому, щоби позначити одну чи іншу сторону розрізнення. Здійснення розрізнення передбачає наявність форми, що розділяє дві сторони розрізнення, і подальші операції можуть відбуватися з тієї чи іншої сторони форми. Форма керує спостерігачем, коли він позначає якесь спостереження як ризик, вона ж слугує певною межею, розрізом, що розділяє дві сторони, тому важливо вказувати, яка сторона є вихідною в процесі здійснення наступної операції.

Луман виокремлює два види розрізень. Один вид розрізнення здійснюється в процесі сприйняття об'єктів зовнішнього світу. Це ви-

окремлення об'єкта як об'єкта можливе за наявності його відмінності від навколишнього світу. Розбіжність є головним принципом, що дає змогу проявитися об'єктові. У разі спостереження об'єктів позначення й розрізнення збігаються. Інший спосіб розрізнення пов'язаний із розрізненням понять. Наприклад, жінки/чоловіки, гарячий/холодний, чеснота/гріх, хвала/осудження. Тут розрізнення й позначення не збігаються, оскільки, розрізнивши чоловіків і жінок, предметом спостереження ми можемо зробити тільки одну сторону розрізнення, відповідним чином її позначивши.

У понятті ризику збігаються безліч розрізень. Ідеться не просто про опис світу якимось спостерігачем першого порядку, котрий бачить щось негативне чи щось позитивне. Ідеться про феномен, який різним спостерігачам відкриває різні перспективи. Луман у ризику вбачає феномен множинної контингенції, що різним спостерігачам відкриває різні перспективи. Множинна контингенція означає невизначеність появи збитків. У майбутньому справа може дійти до збитків або не дійти. При цьому можна помислити різні перспективи спостереження із найрізноманітнішими думками спостерігачів стосовно того, чи варто приймати рішення, змиритися з ризиком чи ні. Тут слід спинитися на тому, що розуміє Луман під багатоступінчатим устроєм контингенції.

Багатоступінчатий устрій контингенції. «Рішення перекриває власне розрізнення «раніше» і «пізніше». Якщо можна так висловитися, рішення до рішення є іншим, ніж після нього. До ухвалення рішення є альтернативи, що явно впливають із повсякденних очікувань. Поки не зрозуміло, які з них будуть обрані. Будь-який вибір може бути іншим. Можна шукати підстави для того чи іншого вибору, висувати рішення залежно від обставин. Чи має відвідувач ресторану повернути тарілку супу, бо той пересолений?.. Після ухвалення рішення вибір зрозумілий – відвідувач висловив незадоволення і має миритися з наслідками. Те, що мало місце рішення, зараз видно з того, що зроблений вибір розглядається як контингентний і додані дії мотивовані цією контингентністю (а не тільки фактичністю досягнутого тим самим стану). (...) Отже, до ухвалення рішення є розрізнення альтернатив, після нього – додатково ще й ставлення до цього відношення, зокрема ставлення обраної альтернативи до даного розрізнення альтернатив. Обидві форми контингентності доходять єдності: відкрита контингентність і можливість-бути-також-іншим для ухваленого рішення. Рішення переводить контингентність з однієї форми в іншу; і те, що воно може це робити, гарантується завдяки тому, що контингентність конститується

паралельно до очікувань, що структурують ситуацію. З необхідністю амбівалентною є й семантика «рішення». (...)

Ця складна внутрішня структура рішення як перетворення контингентності прояснює, що розрізнення альтернатив може змінюватися під час і після ухвалення рішення. Рішення може відмовитися від колишніх очікувань і залучати нові, щоб утримати свою контингентність» [Луман, 2007: сс. 389–390].

У цьому великому уривку тексту ми бачимо Луманів аналіз дослідження природи ризику через зв'язок понять рішення, контингентності та очікування. Подія і збиток пов'язуються як два часові стани контингенції, тобто подія може не відбутися і збиток може не виникнути. Часові контингенції провокують соціальні контингенції, і це означає, що при оцінюванні події неможливо дійти єдиної точки зору.

Тут, вважає Луман, у спостереженні другого порядку відкривається нове розуміння ризику і з'являється розрізнення ризику й небезпеки. Для одного спостерігача збиток постає як ризик, а для іншого – як небезпека, чого насправді не можна побачити, перебуваючи в межах спостереження першого порядку.

Проблема ризику і зв'язування часу. Те, що питання ризику співвідносяться із проблемою часу, видно неозброєним оком. Проте ця очевидність не завжди стає предметом спеціального розгляду. Будь-який вчинок передбачає певні цілі, спрямований у майбутнє і є своєрідним способом зв'язування часу; іншими словами, теперішнє, реально наявне в мотиві вчинку, зв'язується з очікуваним результатом від вчинку в майбутньому. Як правило, він ґрунтується на нормативних регулятивах (право) і регулятивах обмежених ресурсів (економіка).

Нормативні регулятиви визначають життєдіяльність суспільства. Вони управляють на засадах дисципліни та покарань, тобто у своїй поведінці суб'єкт має виходити з чинних нормативних правил. Іншими словами, якщо ти не дотримуватимешся певних правил, то в майбутньому можеш зашкодити собі. Якщо не дотримуватимешся правил дорожнього руху, то в майбутньому можеш потрапити в аварію чи бути оштрафованим поліцією. Нормативні установки певним чином контролюють майбутнє, оскільки забороняють поведінку, що завдає шкоди.

Іншим регулятивом є обмеженість ресурсів. Наприклад, індивід відкладає запаси і робить заощадження на майбутнє, тим самим обмежуючи своє споживання. Це можна резюмувати в простій життєвій максимі: «Якщо ти з'їси все сьогодні, то завтра тобі буде нічого їсти». Чому Луман протиставляє ризик і небезпеку? У широкому сенсі ці

поняття синонімічні. Протиставлення ризику небезпеці передбачає його соціальний вимір; ризик приписується індивідуальному суб'єктові, а небезпека – колективному. На рівні предметного виміру і ризик, і небезпека збігаються. Скажімо, можливість руйнування будинку під час землетрусу або можливість потрапити в автомобільну аварію чи занедужати – явища в цьому сенсі однопорядкові, і необхідність розрізнення виникає лише в результаті зіставлення часового і соціального виміру.

Проблема ризику/небезпеки не може бути проаналізована ані за допомогою понять норми, ані за допомогою понять обмеженості ресурсів. Ці поняття виникають як результат аналізу індивідуальної діяльності, це індивід орієнтується на окремі норми, і поняття винуватості (намір, провина) ґрунтовані на індивідуальному підході, їх використання не допомагає охопити важливі аспекти теперішньої ситуації.

Так само й ресурсне регулювання будується на підставі аналізу індивідуальної діяльності, коли «економічні розрахунки виходять за межі своїх можливостей».

Майбутнє теперішнього і теперішнє майбутнього – темпоральна структура ризику

У підґрунті розрізнення ризику й небезпеки лежить процес атрибуції, утворюваний розрізненням теперішнього і майбутнього. Неабияке поширення нових технологій значно розширює простір ризику, ризиком охоплене все повсякденне життя людей. Стрімко зростає відмінність між минулим і майбутнім, відбувається зміна темпоральних структур, часова схема «стабільність/зміна» витісняється схемою «минуле/майбутнє». Очікування вже не можуть спиратися на минулий досвід, оскільки відбувається безпрецедентне пришвидшення суспільного розвитку, і в тому, що сьогодні розглядається як минуле чи майбутнє, потрібно навчитися розпізнавати інше теперішнє з його минулим або майбутнім, вважає Н. Луман.

«З огляду на час ризик є одним з аспектів розрізнення майбутнього теперішнього (künftigen Gegenwart) і теперішнього майбутнього (gegenwartigen Zukunft). Доводиться подвоювати перспективу виникнення збитку від ризику чи небезпеки. У майбутньому теперішній збиток може виникнути чи ні. Однак те, що в нинішньому теперішньому це не можна знати й доводиться записувати його на рахунок теперішнього майбутнього як невизначеність, уже багато в чому є нинішнім збитком. Люди занепокоєні... зазнають витрат, що можуть виявитися зайвими. Незалежно від того, виникне збиток у майбутньому теперішньому чи ні,

він уже в будь-якому разі завдав шкоди в теперішньому» [Луман, 2001: с. 29]. Розрізнення Луманом майбутнього теперішнього і теперішнього майбутнього дає змогу точніше змодельовати темпоральну структуру ризику, і виявляється, що збиток від ризику можливий не тільки в майбутньому, а й у теперішньому, позаяк саме теперішнє можна сприймати як ризик.

Для сучасного функційно диференційованого суспільства проблему ризику і пов'язану з нею нову форму зв'язування часу не можна розв'язати, використовуючи поняття норми та обмежених ресурсів. Традиційно час переживався не в схемі «минуле/майбутнє», а в схемі «раніше/після». Це привело до появи поняття руху (як єдності «раніше/після»), а потім, коли мислення вийшло на вищий щабель, – до розрізнення рухливого/нерухомого, тривкого/мінливого, сталості/зміни тощо, час виступив як репрезентація вічного в пронизаному рухом світі. Позиція спостереження є позицією нерухомого, і таке розуміння часу застаріває, місце розрізнення «раніше/після» заступає розрізнення «минуле/майбутнє», рух втрачає свою фундаментальну роль, і немає жодного руху з минулого через теперішнє в майбутнє. Справді, сучасне українське суспільство аж ніяк не сприймає себе як результат певного безупинного руху від минулого через теперішнє до майбутнього, і минуле радше осмислюється як такий стан, який треба чи то подолати, чи то забути.

Теперішнє набуває парадоксальної форми, котру Луман називає парадоксом часу, воно являє собою якесь включене в час виключене третє, ані майбутнє, ані минуле, але одночасно і те, і те. «Тиск часу накладається на тиск дії, – пише він. – Немає часу очікувати теоретичного прояснення. Старе правило «Спочатку думай, потім дій» втратило чинність разом із традиційною мудрістю» [Луман, 2001: с. 29].

Раціональне/іраціональне і проблема ризику

Традиційно дослідження ризиків відбувається в контексті вивчення раціональної чи іраціональної поведінки. Однак слід погодитися з Луманом, що за будь-якою ризикованою поведінкою, яка відповідає стандартам раціонального чи припустимого, можна виявити спостерігачів, не згодних з цією оцінкою. Така розбіжність оцінок ґрунтується на розрізненні ризику/небезпеки. Ті, кому ця поведінка загрожує небезпекою, судитимуть інакше, ніж ті, хто приймає рішення і бере участь у ній. Такий конфлікт постійно відтворюватиметься, і не існує позиції, котра могла б розв'язати його суперраціонально чи етично.

Екологічні ризики

Для Лумана проблема ризику – це проблема рішення, і вона є політичною, оскільки не розв'язується ані через консенсус, ані положеннями етики. Її можна розв'язувати тільки політично, самі рішення, своєю чергою, можуть бути ризикованими й не мати достатнього консенсусу. Луман певен, що суспільство має уявляти своє майбутнє не в модусі ризику, а в модусі небезпеки. Утім існують політичні сили, зокрема економісти, екологи, зацікавлені в тому, щоб подавати майбутнє не як небезпеку, а як результат рішення. Глобальні ефекти, що їм вони намагаються запобігти, виходять за межі того чи того рішення. «Люди гадають, що можуть говорити про екологічно чи економічно хибні рішення, тоді як у разі глобальних ефектів проблема полягає в тому, що неможливо виявити ані хибні, ані правильні рішення. (...) Політика потрібна для того, щоб розв'язати те, що неможливо розв'язати ані за допомогою правильних, ані за допомогою хибних рішень» [Луман, 2001: с. 76].

Відповідно до розроблювальної концепції ризику Луман прагне висловити свою позицію щодо дедалі поширюваного екологічного руху. У 1986 році він видає книгу «Екологічна комунікація. Чи може сучасне суспільство протистояти екологічним ризикам?». Як відомо, у 1970-х роках в Німеччині виник потужний екологічний рух, що досяг істотного політичного та суспільного впливу, й було засновано партію «зелених».

Відповідь на поставлене в монографії питання Луман шукає в головних теоретичних засновках концепції, яку він розвиває. Сучасне суспільство складається з ізольованих підсистем – політики, економіки, права, науки, релігії, виховання, що їх характеризує особливий бінарний код, покладений в основу диференціації системи. Так, наприклад, економіка працює з кодом «мати/не мати», наука працює з кодом «істинний/хибний», сучасна політична система з кодом «уряд/опозиція». Жодна із цих підсистем не може перебрати на себе завдання створити універсальний код, завдяки якому можна було б управляти всіма підсистемами суспільства.

Звісно, між економікою і політикою, між мистецтвом і релігією, між наукою і правом існують різноманітні взаємовідносини. Наприклад, політика може заборонити тому чи тому митцеві виставляти свої роботи в галереях, проте код політики залишається зовнішнім для мистецтва, він не може бути трансформований у код мистецтва, оскільки за допомогою цього коду не можна створити жодного твору мистецтва.

Соціальні системи зорганізовані інакше, вони являють собою аутопойетичні системи, що функціують за власною логікою, для них інші системи виступають як зовнішній світ, на який вони реагують відповідно до власної системної логіки. Зовнішній світ може викликати в системі подразнення, на яке вона відповідає дією. Проте одна система не може управляти іншою системою.

У сучасних, високодиференційованих суспільствах немає такого місця, із якого спостерігач або спостерігачі могли б оглядати геть усе суспільство, хоча тільки таке універсальне місце могло б дати спостерігачеві можливість застерігати суспільство щодо небезпек чи вказувати шляхи їх уникнення. Саме тому на питання, поставлене у назві своєї книги, Луман відповідає негативно.

Луман визнає, що влада вживає якихось заходів для захисту навколишнього середовища, встановлюють певні норми викидів, закривають атомні електростанції тощо. Однак це не означає, що на політичну систему можна вплинути ззовні, що нею можна управляти, домагаючись вживати по-справжньому «ефективних» заходів. Найбільше, що можна зробити, – це викликати подразнення політичної системи, проте реагувати на зовнішній подразник вона буде відповідно до свого бінарного коду.

Ризик влади – недостатність влади

У разі влади люди бояться зловживання з боку владаря. Ризик влади насамперед пов'язують з авторитарним правлінням, тиранією й уявляють її в образі тирана, який свавільно розпоряджається своєю владою. Проблема ризику залежить від владних структур і має розв'язуватися в кожному випадку конкретно. Поняття ризику йде на зміну старому концептові зловживання владою. Луман вважає, що колишні уявлення про «структурне насильство», «панівні класи» не відбивають реальність. З його погляду, те, що колись завжди поставало як загроза «надмірної влади», у новий час розпізнають також і як небезпеку недостатньої влади. Звідси випливає ризик нового роду, а саме ризик втрати функційності, явної неефективності й розпаду влади, який, коли уявнюється, лише зростає. Показовим прикладом відсутності ефективності управлінських рішень може бути випадок, узятий із політичного життя сучасної України.

У листопаді 2019-го в Одеській затоці зазнав біди танкер «Delfi», що ходив під прапором Молдови, його зірвало з якоря. У ніч на 22 листопада йому вдалося закріпитися якорем на відстані однієї милі від берега в

районі одеського пляжу «Дельфін». Власник судна мав до 31 березня 2020 року вжити заходів для підйому й виведення затонулого танкера з акваторії морського порту. 1 квітня генпрокуратура взяла цю справу під свій контроль. 22 червня прокуратура Одеської області розпочала кримінальне впровадження за фактом невжиття заходів для ліквідації наслідків екологічного забруднення акваторії в місці аварійного перебування судна «Delfi».

4 червня під час робочої поїздки до Одеської області Президент В. Зеленський ознайомився зі станом справ щодо ліквідації наслідків аварії танкера «Delfi». Глава держави наголосив, що роботи з ліквідації аварії треба було розпочати ще в листопаді 2019 року, проте судовласник продемонстрував свою безвідповідальність і фактично забув про танкер. Президент закликав виконати роботи до 20 липня. Проте до 20 липня нічого не було зроблено, а 21 липня Адміністрація морських портів України (АМПУ) зажадала від судовласника танкера передати їй право евакуювати аварійний танкер.

10 серпня Президент поцікавився перебігом робіт з підйому танкера і зажадав негайно розв'язати питання ліквідації наслідків аварії судна. АМПУ оголосила конкурс на підняття затонулого танкера «Delfi». 27 червня процес ліквідації танкера перейшов до держави, а експертна комісія ДСНС України остаточно визнала ситуацію як надзвичайну місцевого рівня. Після аварії корабля вміст нафтопродуктів у цій акваторії став більшим за норму у 157 разів, утворилася пляма з нафтопродуктів розміром 7,5 тис. квадратних метрів. 26 серпня танкер спромогли підняти з лежачого положення, і тільки до середини жовтня 2020 року вдалося впоратися із катастрофою.

На цьому прикладі ми бачимо, що мірою суспільного розвитку зростає потреба в рішеннях, і це зростання не здатні перекрити жодні досягнення в царині ухвалення і трансляції рішень; їхній тягар не може бути покладений на одну-єдину інстанцію, що могла б забезпечити управління з єдиного центру, тобто організація рішень і ланцюгова трансляція влади стають проблемою.

Ланцюгова трансляція влади та її ризики

Ланцюгова трансляція влади передбачає такий порядок влади, що пов'язує більш як двох партнерів у тому сенсі, що *A* має владу над *B*, *B* панує над *C*, який, своєю чергою, розпоряджається владою стосовно *D*, і так далі, поки ланцюг не закінчиться на одному з партнерів, котрий уже не має жодної влади. Утім одного лише каузального зв'язку між

джерелами влади стає недостатньо. Тому про зчеплення дій можна говорити лише в тому разі, якщо *A* здатен не тільки наказувати діяти *B*, а й визначати способи виконання своєї влади, тобто в тому разі, коли *A* здатен розпорядитися і тією владою, що її *B* застосовує щодо *C*. «Інакше кажучи, у ситуації, коли король щось наказує генералові, генерал дає якись указівки своїй дружині, яка повеліває щось виконати своєму посильному, котрий, своєю чергою, внаслідок свого становища тиранить сусідів, жодного зчеплення владних дій ще не утворюється. Воно виникає тоді й тільки тоді, коли владар здатен контролювати будь-яку ланку владного ланцюга» [Луман, 2001: с. 64].

Однак своєрідність процесів влади, що відбуваються у формі ланцюга, може призвести до виникнення зворотного потоку владних повноважень, коли влада системи починає перевершувати можливий селективний потенціал окремого владаря й окремі елементи в ланцюзі влади можуть набути самостійного характеру. Так виникає влада підлеглого над своїм начальником, начальника – над міністром, міністра – над його партійною фракцією.

Утворення обернено спрямованої влади у владних ланцюгах може виявитися однією з умов, що породжують ризики у структурі влади. Така зворотно спрямована влада у владних відносинах ставить під сумнів твердження деяких теоретиків, що влада – це порушена комунікація, де під порушеною комунікацією розуміють відсутність зворотного зв'язку між начальником і підлеглим. Класичним прикладом такого порушеного зв'язку є ідея «паноптикуму Бентама».

Наглядач, який перебуває в центрі – у наглядовій вежі, завдяки широким вікнам внутрішніх стін камер здатен стежити за поведінкою будь-кого з ув'язнених. Понад те, спостереження здійснюється таким чином, що спостережуваний не має і не може знати, коли, хто і з якої причини спостерігає за ним. Тут нібито здійснюється принцип «порушеної комунікації», влада в особі «великого наглядача» має бачити, але сама залишатися невидимою.

Постає питання, чи спростовує цей сюжет головну тезу Лумана про владу як комунікацію, чи є влада порушеною комунікацією? Влада в даному разі діє як інститут зі здійснення санкцій. Проте в більшості випадків до насильства вдаються через брак влади, оскільки загальним визначенням влади є розуміння її як інстанції, що встановлює передумови рішень для інших.

Розуміння Луманом влади відрізняється від типових уявлень, коли влада асоціюється з фізичним насильством, гнобленням, маніпуляцією

тощо. Пряма асоціація сили влади та її небезпек, за Луманом, відповідає лише архаїчним суспільствам. Там влада сполучена з особистістю володаря, а не його роллю. У диференційованому суспільстві влада формується в символічно генералізований засіб комунікації (універсальність, безособовість, узагальненість смислових орієнтацій).

Зростання розбіжності між можливістю і дійсністю – нові виклики влади

Луман вважає, що зі зростанням процесів диференціації збільшується розбіжність між можливістю і дійсністю. Така розбіжність може означати, що сфера ефективних можливих дій або звужується, або зростає. Джерело ризику полягає в тому, що влада не реалізує своїх власних можливостей. Щоб визначити спектр можливостей влади, розглянемо діяльність влади щодо боротьби з епідемією зараз і в новий час. Ми побачимо, що в разі боротьби з епідемією влада нового часу могла запровадити карантин і найелементарніші гігієнічні норми, натомість сучасна влада має незмірно більший спектр можливостей, включно з лікарнями, щепленнями й методами визначення рівня захворюваності в кожному районі.

Ризик і рефлексійне управління у парадигмі Фуко

Дослідники, що продовжують розвивати фукольдівську концепцію урядовості, говорять про ймовірний зсув у парадигмі управління. Якщо Фуко зробив предметом аналізу впровадження урядовості в державу, то до цього процесу приєднався новий, не менш важливий процес – впровадження урядовості в управління.

Впровадження урядовості в управління по-новому формулює теми ризику. Для цієї методології ризик – це обчислювана раціональність, зумовлена аналізом певних форм політичних технологій, і ці технології намагаються управляти ризиками, залучаючи для цього соціальне страхування і ситуативне запобігання злочинам.

В аналітиці управління ризик розуміють як особливу реальність, що доступна впливу і втручання. Наприклад, старий будинок, зношена машина, епідемічна ситуація, морська подорож та інше можуть виступити як об'єкти, що приховують у собі певну небезпеку: старий будинок може обвалитися, зношена машина – потрапити в аварію, епідемія – призвести до зараження, морська подорож – до аварії судна. Всіма цими процесами можна управляти: полагодити будинок, купити нову машину, покинути місце епідемії тощо.

Рефлексійне управління означає, що предметом управління стає не народонаселення з його добробутом, здоров'ям, міграцією, народжуваністю, смертністю, а перетворення діяльності наявних управлінських інститутів. Ризик виступає як спосіб репрезентації подій, форма міркування, що дозволяє певним чином зробити події обчислюваними (Ф. Евальд).

Для представників цього напрямку ризик – це не результат рішення, на чому наполягає Луман, а форма міркування. Наприклад, висловлення «ваш будинок може згоріти» – це форма міркування, що не має стосунку до рішення і пов'язаного з ним вибору з-поміж різноманітних альтернатив. Звідси випливає судження, що все можна розглядати як ризик і все можна застрахувати. У такому судженні продукується ризик, а страхування робить необчислюване обчислюваним.

Проте таке розуміння ризику не можна віднести до сфери управлінських рішень. Тут відбувається мимовільна зміна предмета міркування. Ризик пов'язаний із рішенням, незалежно від природи цього рішення, хай воно буде політичним, економічним чи управлінським.

Страховий ризик зовсім не обов'язково пов'язаний із певним рішенням. Він насправді постає як техніка обчислення ризику. Соціальне страхування автори розглядають як різновид соціального управління із пов'язаним з ним поняттям соціальної справедливості. Для соціального страхування характерно, що індивіди набувають права не як індивіди, а як члени різних колективів, визначених професією, різних видів зайнятості або різних вікових когорт. Страховий ризик показує, що управління змінює форму ідентичності, соціальні ідентичності починають набувати форми, що не зводиться до громадянських, політичних чи юридичних ідентичностей ліберального суб'єкта.

Управління ризиками на новому етапі виходить з-під безпосередньої опіки держави. Сучасний суб'єкт прагне дистанціюватися від інших суб'єктів і держави. Наприклад, використовуючи епідемічні дані, він намагається уникнути ситуацій, здатних заподіяти шкоди його здоров'ю. Завдання влади полягає в тому, щоб не контролювати й управляти діяльністю індивіда, а надавати йому ринок послуг та експертизи.

Суб'єкт залічується до групи, що наділяється правами і включає партнерство з інститутом експертів. Цим групам дозволено управління собою і власною політичною мобілізацією. Наприклад, візьмемо кондомініум, що являє собою юридичну особу, створену для презентації спільних інтересів співвласників. У цьому разі держава відсторонюється від управління багатоквартирним будинком за допомоги ЖЕКів,

управління переходить до зборів мешканців, котрі вирішують, хто буде обслуговувати будинок, які будуть внески на його утримання, як витрачати кошти – ремонтувати, модернізувати, змінювати. Відповідно й ризики, пов'язані з його експлуатацією, перебирає на себе не держава, а збори мешканців.

Виникають нові ідентичності, в цьому разі мешканець будинку перетворюється на члена кондомініуму. Уряд оперує локальними солідарностями різних агрегатів, а не властивостями соціально ідентифікованого громадянина, відповідального перед суспільством і державою.

* * *

Проблема ризику, пов'язана зі здійсненням влади, потребує переосмислення традиційних уявлень про владу. Переосмислення потребують також її образи закону й суверенітету, дисциплінарного панування в рамках сучасних форм управління. Інформаційна теорія влади, розроблена Н. Луманом, і концепція урядовості М. Фуко спрямовані проти ідеології суб'єкта, коли владний суб'єкт є одним з ефективних засобів і образів влади. І для Фуко, і для Лумана влада іманентна своїм власним проявам, вона синхронна будь-яким перетворенням у макроструктурах суспільства і перебуває не поза, а всередині них.

Для Лумана ризик влади – це ризик рішення. Тема ризику лежить зовсім не в царині предметного виміру, її треба шукати у стані темпорального та соціального виміру. Проте сучасне суспільство має уявляти ймовірні загрози не в модусі ризику, а в модусі небезпеки. Проблема полягає в тому, що неможливо виявити ані хибні, ані правильні рішення. Якщо рішення вже ухвалено, уникнути ризику неможливо. Якщо немає рішень, вільних від ризику, треба відмовитися і від надії, що примноження досліджень і знань дасть змогу перейти від ризику до надійності.

Позиції Лумана протистоять послідовники М. Фуко, котрі доповнюють концепцію урядовості ідеєю рефлексійного управління. Рефлексійне управління абстрагується від проблем рішення. Для цього напряму ризик – це спосіб уявлення про світ. Тому завдання управління полягає в тому, аби виявити ризиковані об'єкти й відповідно скоординувати завдання управління, а також визначити заходи зі скасування чи зменшення ризику.

Індустріальне суспільство намагалося забезпечити себе за допомогою певного соціального договору проти породжуваних таким суспільством небезпек і збитків. Було створено систему приватного і суспільного страхування. Сучасне суспільство піддає сумніву принцип страхування, оскільки воно не здатне застрахувати себе від меганебезпек ядерної енергетики чи катастрофічної зміни клімату. Руйнуються чотири опори «обчислюваних ризиків»: компенсація, обмеження, безпека та обчислення. Ризик припинив бути обчислюваним, і його необчислюваність характеризує сучасний стан суспільства.

1.3. РИЗИКИ НЕСТАБІЛЬНИХ СУСПІЛЬСТВ У РАКУРСІ ПАРАДИГМИ СКЛАДНОСТІ

Коли ми говоримо не просто про соціальні ризики, а про системні ризики, то тим самим наголошуємо на великому радіусі ризикової ситуації, яку розглядаємо. Це може бути соціальна система, що охоплює все суспільство чи навіть увесь світ (світ-системний аналіз І. Валерстайна стосувався саме такого масштабу систем). Але ризикова ситуація стає вагомою характеристикою системного стану лише у ситуації вибору, який має робити хтось, хто ухвалює те чи інше рішення стосовно цієї системи – умовний системний менеджер, який має ці ризики враховувати. Менеджер ухвалює рішення, маючи знання про закономірності системної динаміки (соціальні змінні), про фактори, які на це впливають. Ситуація видається досить простою, коли система перебуває в стабільному стані і легко передбачити її реакцію на управлінські впливи, на відповідні фактори. Значно складнішою стає така ситуація, і рівень її ризикованості суттєво підвищується в разі зростання системної нестабільності, невизначеності. Кожне з рішень за таких умов не є однозначно правильним, і менеджер має оцінювати їх саме з погляду ймовірності неуспіху і втрат, що і складає системні ризики, зумовлені її нестабільністю.

Як саме можна соціологічно концептуалізувати таку ситуацію? Які додаткові поняття тут будуть потрібними, щоб її опанувати? За адекватну методологічну платформу ми оберемо *парадигму складності* і покажемо, що найбільш інформативним для оцінювання міри ризикованості є поняття *соціальної напруженості* (далі – СН). Саме розуміння соціальної напруженості теж вимагатиме від нас особливого трактування.

Соціальна напруженість: пошук адекватної концептуалізації. Коротко можна констатувати таке – невизначеність, пов'язана з темою СН, виливається у: а) розмитість або уникання більш-менш чіткого визначення поняття; б) наявність цілого ряду понять-супутників, які часто ототожнюються з поняттям СН, позбавляючи його самостійності (наприклад, конфлікт, протест, боротьба, супротив, аномія, стрес тощо), тоді як практика постійного повернення до поняття СН вказує на інтуїтивне розуміння існування такого його смислового навантаження, що не зводить до інших понять, а навпаки – вони є окремим випадком СН; в) невизначеність з розумінням того, як пов'язані між собою прояви СН на макро-, мезо- та мікрорівні соціальної реальності, і чином який

спосіб це може бути поєднано в одній концептуальній схемі; г) розмитість наявних концептуальних пропозицій СН в плані їх дисциплінарної належності, спроби як відокремити психологічний, соціологічний та соціально-психологічний підхід, так і зустрічні спроби їх поєднати без чіткої вказівки на те, коли ж саме кожен з них є адекватною теоретичною основою для розгляду проблеми. На цьому тлі потреба в пошуку шляхів до певної універсалізації визначення СН видається цілком виправданою. До інтегрального визначення СН мають бути пред'явлені, на наш погляд, такі вимоги:

1. Воно має охоплювати собою все смислове поле існуючих визначень СН, без заперечень усіх локальних смислів. Останні повинні вписуватися в це визначення як окремий випадок, який відповідає певним, цілком окресленим конкретним умовам прояву СН. Звичне розуміння СН як конфлікту, війни, аномії, супротиву, протесту, стресу теж має знаходити тут своє логічно обумовлене місце. Більше того – таке інтегральне визначення мусить виявити інші, не проявлені смисли, що ховаються за феноменом СН і які раніше не потрапляли в поле зору його дослідників.

2. Таке визначення має відкривати можливість для динамічної концепції СН, яка поєднувала б у собі прояви СН на: 1) *мікрорівні* – індивід, його переживання та почуття в ситуації СН, *психологічне розуміння*, напруження в психологічному чи навіть психосоматичному стані людини; 2) *мезорівні* – взаємодія між індивідом та іншими соціальними суб'єктами – іншими індивідами, організаціями, малими групами і навіть не-людськими об'єктами (речами), *соціально-психологічний та соціально-практичний зріз*; 3) *макрорівні* – взаємодія між досить великими соціальними групами, організаціями, зв'язок із соціальним порядком та соціальними змінами як такими – власне *соціологічний зріз*.

3. Так, концептуалізована СН має логічно вписуватись в інтегративну модель соціальних змін, відкриваючи можливість для розуміння її витоків та важелів її зняття в процесі прийняття менеджерських рішень, місця макро- та мікродетермінізму в процесах зростання чи зниження СН.

Методологічна база – *complexity theory*, практична парадигма, мережева теорія. Адекватною методологічною базою для спроб побудови універсалізованого, інтегративного визначення СН нам видається парадигма складності в поєднанні з практичною парадигмою та мережевою теорією.

Парадигму складності (*complexity theory*) на сьогодні можна вважати одним із найбільш перспективних парадигмальних майданчиків для

продукування нових соціологічних теоретичних концепцій. У найбільш загальному випадку під парадигмою складності (complexity theory) мають на увазі наддисциплінарну метатеоретичну установку, що пропонує особливу когнітивну рамку в дослідженні складних систем будь-якої природи, включаючи й соціальні. При цьому під складністю мається на увазі принципова неможливість звести розуміння функціонування таких систем до суми ефектів, що виникають в її частинах. Складність – це неадитивність, нескладеність. Ціле більше суми частин – стара істина, що тут знаходить методологічний інструмент для свого теоретичного та емпіричного підтвердження [Grobman, 2005].

Відомими зарубіжними працями в цій парадигмі (соціологічними й методологічними) є праці В. Аршинова, В. Буданова, І. Валерстайна, С. Курдюмова, О. Князевої, Е. Ласло, К. Майнцера, Е. Морена, М. Моїсеєва, І. Пригожина, В. Стьопіна, Г. Свірського, О. Самарського, Р. Тома, Ф. Фукуями, Г. Хакена, Ф. Хейєка й інших. У вітчизняній філософії та гуманітаристиці визнаними авторами є: І. Добронравова, Л. Богата, Л. Горбунова, І. Донікова, І. Єршова-Бабенко, Н. Кочубей, М. Несетерова, І. Претборська, А. Свідзинський та інші. З цікавими й розгорнутими соціологічними теоретичними пропозиціями тут свого часу виступали М. Кузьмін, В. Хмелько, Л. Фінкель, І. Черненко. Свій вклад у просування ідей парадигми складності в методологічний простір вітчизняної соціології внесли, зокрема, О. Куценко, В. Бакіров. Кількість праць у цьому методологічному руслі неухильно зростає, хоча сам процес адаптації її ідей до соціологічної проблематики не є простим.

Найголовнішим для нас у руслі поставленої вище проблеми СН є те, що ця методологія і її понятійний апарат дають змогу поєднувати такі моменти в соціальних процесах, як *системність і повсякденність*, мікро- й макрорівні соціальної реальності, суб'єктивне та об'єктивне, індивідуальне і колективне, стабільне та кризове, еволюційне й революційне. При цьому, як правило, не заперечуються, а органічно поєднуються погляди тих вчених, хто попередньо працював у цих окремих напрямках.

Додатковими парадигмальними потугами в даному разі для нас будуть виступати парадигма практик і мережева теорія. На даний момент затребуваність парадигми практик в соціологічному методологічному арсеналі важко заперечувати і особливого представлення вона не потребує, це ґрунтовно зроблено в праці Волкова і Хархордина [Волков, Хархордин, 2008]. У ній парадигма складності поєднується з практич-

ною теорією, поданою в працях П. Бурдье [Бурдье, 1998; Бурдье, 2001; Бурдье, 2005].

Мережева теорія теж лише починає проявляти свої методологічні можливості. Наприклад, Р. Хойслеінг вважає, що її можна розглядати як метатеоретичну платформу, що працює в різних дисциплінарних полях [Хойслеінг, 2003]. Розгорнутий огляд усіх напрацювань у цьому напрямі подано в праці М. Ньюмана [Newman, 2003]. Ми скористаємося нею в інтерпретації Б. Латура [Латур, 2006; 2007; 2014]. Запропоноване ним включення речей у мережеві взаємодії тут для нас буде важливим. Поєднання парадигми складності з парадимом практик і мережевою теорією в нашому випадку видається органічним, оскільки дає можливість пропрацювати як макрорівень соціальної реальності, так і мезо- та мікрорівневі прояви СН.

Основний понятійний каркас, концепт «соціальної тканини». Сукупний понятійний ряд, яким ми будемо далі користуватися, має походження з указаних вище парадигмальних полів. Почнемо з парадигми складності.

Складність системи нерозривно пов'язана з її нелінійністю. Відповідно складність соціальних систем – із соціальною нелінійністю. Основу понятійної сітки нелінійного підходу як загальнонаукової когнітивної рамки становлять такі поняття, як: самоорганізація, біфуркація, ентропія, атрактивність, випадкова флуктуація. Соціологічні концептуалізації в рамках парадигми складності можуть продукуватися на підставі адаптації даної (даного) когнітивного каркасу до специфіки соціологічного матеріалу, що дає змогу надати соціологічного звучання основному смисловою ядру парадигми складності.

Концептуалізація в цій парадигмі СН як постійно наявної в соціальній системі важливої характеристики може бути успішною завдяки зверненню до поняття *соціальної ентропії*. У своїх попередніх працях я аргументувала доцільність і логічність такого кроку [Бевзенко, 2017в].

Коротко повторюючи результат такого понятійного ототожнення (СН = соціальна ентропія), можна сказати – це дає нам ряд визначень СН, які є однаковими за змістом, але дещо відмінними у формулюваннях, тим самим акцентуючи різні смислові сторони розуміння явища СН. *Соціальна напруженість = соціальна ентропія* це:

1) міра соціального хаосу; 2) міра непередбачуваності поведінки соціальних суб'єктів (індивід, групи, інституціональні структури); 3) міра неузгодженості дій соціальних суб'єктів; 4) міра розірваності, нещільності соціальної тканини (мережевих взаємодій).

Виглядає так, що на нашу проблему найкраще працює розуміння СН як міри щільності *соціальної тканини*. У ньому вже за визначенням закладено зв'язок між усіма рівнями соціальної реальності – індивід, зв'язок між індивідами, увесь соціальних простір. Усе це складові соціальної тканини. До терміна «соціальна тканина» свого часу звертався Г. Зімел, використовуючи його швидше як метафору [Зиммель, 1996]. Значно пізніше, аргументуючи необхідність враховувати ефекти емерджентності в соціальному морфогенезі, до цього терміна звертала-ся М. Арчер [Арчер, 1994], але, знову ж таки, побіжно й метафорично. На нашу думку, в наш час, коли вже є поняття *мереж, практик*, про соціальну тканину ми можемо говорити більш конкретно.

У цьому моменті наших теоретичних міркувань в дію вступають парадигма практик та мережева теорія. Понятійне розкриття практичної парадигми коротко і зрозуміло висловлено в самій назві відповідної праці П. Бурдьє «Структури, габітус, практика» [Бурдьє, 1998]. По суті *структури* тут – це не формальні жорсткі структури, а те, що якраз і можна назвати мережевими м'якими соціальними структурованостями, які спонтанно (самоорганізаційно) виникають і існують в процесі свого повсякденного поновлення через відповідні практики. Саме в рамках цих м'яких і рухливих структурованостей формується габітуальне налаштування кожної людини на певні практики, зокрема і практики мережових взаємодій. Про практики взаємодій ми говоритимемо в широкому розумінні – маючи на увазі всі ті мережі, в які включено як людей, так і речі, з якими люди взаємодіють. (Теоретичною підставою для таких поглядів нам слугуватиме мережева теорія Б. Латура [Латур, 2006; Латур, 2014].

Поняття габітусу є важливим для розуміння того, що ми маємо на увазі, говорячи про соціальну тканину. *Габітус* – це один з найважливіших внутрішніх інструментів нашого поведіння з навколишнім світом, який інкорпорований в нашу психіку і нашу тілесність. І саме завдяки цим непомітним зусиллям кожного утворюється те, що ми позначили як *соціальна тканина*, щільність якої пов'язуватимемо із СН. Так, визначивши *соціальну тканину* як те, що утворюється завдяки усій *сукупності наявних у суспільстві практик мережових взаємодій (включаючи і вектори люди–речі)*, ми отримуємо досить потужний за своєю теоретичною потенційністю концепт. Підсумовуючи цю частину, можемо сказати: понятійно-концептуальний комплекс, запозичений з різних парадигмальних полів, що допоміг нам дати робоче *визначення СН як міри щільності соціальної тканини*, має такий вигляд:

<i>Парадигма складності</i>	системна (соціальна) ентропія
<i>Практична парадигма П. Бурдьє</i>	структури (м'які самоорганізаційні соціальні структурованості), габітус, практики
<i>Мережева теорія Б. Латура</i>	практики мережевих взаємодій (люди, речі)
<i>Г. Зіммель, М. Арчер</i>	соціальна тканина

Соціальна напруженість – це міра порушення щільності соціальної тканини. Вона є динамічною змінною характеристикою стану суспільства, що дає змогу визначати якість суспільних станів через більшу або меншу СН, а отже – через різну щільність практик мережевих взаємодій, які складають основу соціальної тканини.

Основна концептуальна схема-модель залежності стану суспільства, міри його нестабільності від рівня СН. У цьому пункті далі використовуватимемо можливості парадигми складності, але вже з метою побудови моделі зв'язку станів суспільства з рівнем СН, яка в них спостерігається. Ототожнення в наведеному вище визначенні СН із соціальною (системною) ентропією дає можливість зробити цей крок. Свого часу мною було запропоновано трифазну модель соціальних змін і окреслено місце СН в їх перебігу [Бевзенко, 2017а]. Рівень СН тут виявляється основною динамічною змінною, що відіграє вирішальну роль у зміні системного порядку.

У табл. 1.2 наведено модифікований і значно доопрацьований варіант цієї моделі.

Скорочення: СС – суспільний стан, СН – соціальна напруженість, ПМВ – практики мережевих взаємодій, СТ – соціальна тканина. Рухатимемося по цій схемі, розкриваючи зміст кожного з її рядків і стовпчиків.

Якість станів суспільства (СС) залежно від рівня соціальної напруженості (СН) (табл. 1.2, рядок 1). Ключовим у даній схемі є перший рядок. На базі загальних теоретичних положень для складних нелінійних систем, через їх застосування у соціальних системних процесах тут виокремлено *три якісно різні суспільні стани*. Соціальна напруженість, а точніше – її рівень, виявляється тим ключовим параметром, який зумовлює належність суспільства до того чи іншого стану. Зміна цього параметру веде до *фазових переходів від одного СС до іншого*. У рядку 1 наведено цифри у відсотках – умовний рівень соціальної напруженості, який відповідає кожній із цих трьох суттєво відмінних фаз суспільної динаміки. Звичайно, йдеться не про точні цифри, а про при-

Таблиця 1.2

Модель зміни суспільних станів залежно від орієнтовного рівня соціальної напруженості

1	<p><i>Фази суспільних станів залежно від орієнтовного рівня соціальної напруженості за шкалою:</i> 0% – мінімальна, 100% – максимальна</p>	<p>0–20%, Фаза 1 Суспільний стан 1 (СС1) Рівноважність, стабільність</p>	<p>20–40% Фаза 2 Суспільний стан 2 (СС2) Оптимальна рівноважність, коридор можливостей поступу й еволюційного розвитку</p>	<p>понад 35–40% Фаза 3 Суспільний стан 3 (СС3) Критична нерівноважність, системна біфуркація, революційні передумови</p>
2	<p><i>Мезорівень суспільства</i> <i>Міра стійкості мережних практик взаємодій, міра цільності соціальної тканини</i></p>	<p>Одноманітність, повторюваність ПМВ, низька варіативність. Висока щільність соціальної тканини. Поодинокі розриви ПМВ</p>	<p>Оптимальна варіативність ПМВ, помірна кількість розривів. Оптимальна рухливість соціальної тканини, що є ресурсом адаптивності та поступової регенерації порушених практики</p>	<p>Велика кількість розірваних ПМВ, критичний розрив соціальної тканини, недостатність ресурсу адаптивності та регенерації соціальної тканини</p>
3	<p><i>Мікрорівень суспільства.</i> <i>Стабільність або кризовість габітусу, переживання, емоції</i></p>	<p>Невелика варіативність габітусальних налаштувань на ПМВ. Поодинокі випадки габітусальної кризи, стресу, фрустрації</p>	<p>Оптимальний діапазон варіативності габітусальних налаштувань на ПМВ, Помірне число випадків габітусальної кризи, фрустрованості</p>	<p>Значна (критична) кількість випадків габітусальної кризи Велика кількість тих, хто перебуває у стані соціального стресу та фрустрації</p>

4	<p>Налаштування на дію – соціальна поведінка, спосіб додання габітуальної кризи</p>	<p>Біографічне додання. Потреба психологічної підтримки</p>	<p>Колективне додання. Локальні солідарності та протести, утримання в рамках конструктивних конфліктів</p>	<p>Колективне додання. Масштабні солідарності, деструктивні протести, та конфлікти, революція</p>
5	<p>Макрорівень суспільства. Міра соціальної стабільності. Міра адаптивності до ендогенних та екзогенних чинників зміни соціальному порядку</p>	<p>СС1 Стабільність соціального порядку. Традиційні суспільства. Авторитаризм, тоталітаризм. Загроза порядку – низька адаптивність до екзогенних розривів соціальної тканини</p>	<p>СС2 Конструктивно-адаптивна нестабільність. Висока адаптивність до екзогенних та ендогенних розривів соціальної тканини. Коридор можливої еволюції, реформ і розвитку. Модерне суспільство</p>	<p>СС3 Деструктивна нестабільність. Соціальна дезорганізація. Немає резерву адаптивності до ендогенних та екзогенних чинників зміни соціального порядку. Вихід на новий порядок через бифуркацію, революцію, Майдан. Неперед-бачуваність майбутнього</p>
6	<p>Напрями можливого фазових переходів між СС1, СС2 та СС3 зі зміною рівня СН, залежність від адекватності менеджменту СН</p>	<p>1. Повільне збільшення СН та перехід на СС2 – при адекватному менеджменті СН. 2. Швидке збільшення СН – перехід на СС3 – найбільш імовірний</p>	<p>1. Ендогенні ризики неадекватний менеджмент СН зменшення СН через рух до СС1 і авторитаризму. 2. Екзогенні та ендогенні причини збільшення СН, рух до СС3</p>	<p>1. Після тимчасового зменшення СН, новий виток зростання СН і перехід до СС3, слабкий менеджмент СН. 2. перехід до СС1 – надто жорсткий менеджмент, зменшення свобод. 3. Найбільш складно до СС2 – лише з адекватним кризовим менеджментом СН</p>

Скорочення: СС – суспільний стан, СН – соціальна напруженість, ПМВ – практики мережевих взаємодій, СТ – соціальна тканина. Рухатимемося по цій схемі, розкриваючи зміст кожного з її рядків і стовпчиків.

близні орієнтири, які, втім, можуть жити соціологічне уявлення про перебіг цих процесів:

1) *перший діапазон ентропійних значень (до 20%) відповідає стійкому стану системи.* Навіть дуже стійкому, такому, що може зламатися в разі сильного зовнішнього тиску. Це стан затвердіння, замороженості, надто негнучкі зв'язки між окремими елементами. Кожен елемент системи майже наглухо впаяний у системну тканину. Варіативність руху низька, адаптивні механізми не мають ресурсу і це плата за стійкість та стабільність, єдність. (Приблизна метафора – *крига, лід*);

2) *другий діапазон 20–40%.* Стан гнучкості, рухливості, великий потенціал до адаптації, пристосування до нових форм. Оптимальне співвідношення між єдністю й рухливістю, варіативністю та одноманітністю. (Метафора – *вода*);

3) *третій діапазон – 40% і вище.* Рухливість збільшується, але за рахунок єдності. Зв'язки розпадаються. Цілісність втрачається, системність руйнується. (Метафора – *пара*).

Мезорівень соціальної напруженості – мережеві практики взаємодій (табл. 1.2, рядок 2). Головним поняттям, що обслуговуватиме концептуальне бачення проявів СН на мезорівні, буде поняття *практик мережевих взаємодій* (ПМВ). У цьому разі *цілісність соціальної тканини*, через яку ми визначили міру соціальної напруженості, вже прочитається як *цілісність, усталеність соціальних мереж*, які утворюються завдяки цим практикам взаємодій.

Звернення до концепту *практик мережевих взаємодій* видається методологічно виправданими і потенційним завдяки низці причин:

1) це саме той рівень соціальної реальності, який піддається емпіричному спостереженню;

2) концептуалізація *соціальної напруженості* за допомогою цього концепту дає надію на отримання справді *універсалізованого* її визначення, оскільки практики мережевих взаємодій складають основу соціальної тканини для будь-якого суспільства.

Практики мережевих взаємодій існують всюди – незалежно від культурного, політичного, економічного та іншого устрою. Більше того, саме в цих практиках усе це й інтегрується. Людина стає агентом усіх соціальних структур, що утворилися в конкретному суспільстві на базі поєднання політики, культури, релігії, соціального устрою тощо. Від суспільства до суспільства, від регіону до регіону змінюється конкретний малюнок цих практик, але незмінною залишається сутність – це повторювані, повсякденні дії, завдяки яким члени суспільства безперервно

підтримують цілісність суспільної тканини, суспільного порядку. І, відповідно, порушення в перебігу цих практик, поява розривів, є основою для розривів соціальної тканини в будь-якому суспільстві, а відтак появи СН у тому розуміння, що тут запропоновано.

У такому разі *відсотки в першому рядку табл. 1.2* стають більш наочними – це міра нещільності соціальної тканини визначеної через практики мережевих взаємодій, міра їх рухливості, стійкості чи розірваності та пошкодженості.

Отже, можемо констатувати: *на мезорівні соціальної реальності СН* має вигляд розривів у практиках мережевих взаємодій, що виникають у різних соціальних полях. Руйнування звичного, усталеного в цих практичних малюнках веде до *зменшення щільності соціальної тканини*.

Який вигляд має ця мезорівнева ситуація для кожного з виділених соціальних станів (CC1, CC2, CC3)?

CC1. Стан високої стабільності й рівноваги. Мережі взаємодій, що утворюються завдяки відповідним практикам, є стійкими й однонаїтними. Їх варіативність є низькою, збоїв, розривів в усталених практиках майже не спостерігається.

CC2. Стан помірної нестабільності та напруженості. Як позначено в *рядку 1*, ця напруженість є конструктивною і відкриває можливість для еволюційного поступу суспільства. На рівні практик взаємодій це видається як значно більша рухливість, їхня більша варіативність. Нещільність соціальної тканини проявляється тут саме так – ПМВ у рамках кожного поля є варіативними. І, хоча кожен з варіантів має меншу надійність, ніж було у випадку CC1, він є достатнім для задоволення відповідних потреб.

CC3. Критичний стан, точка біфуркації. Критична нещільність соціальної тканини, коли вона перебуває на межі розриву на окремі «клапти». У термінах теорії складності це позначається як точка біфуркації – високої соціальної нерівноваги, що потенційна вибухом і непередбачуваністю наступного перебігу подій. Критичні розриви соціальної тканини на мезорівні видаються як критичні порушення в ПМВ. Звичні ланцюжки зв'язків, яких може бути декілька, належно не спрацьовують і не ведуть до очікуваного результату.

Мікрорівень соціальної напруженості – габітуальна криза, переживання, почуття, емоції (табл. 1.2, рядок 3). Який вигляд має СН в суб'єктивній перспективі? Суть ситуації можна описувати в термінах потреб, але в даному разі ми дещо ускладнимо цей підхід. Усі потреби для кожного окремого індивіда конкретизовані тією «хмаринкою» практик мережевих зв'язків, через які вони задовольняються. Для розумін-

ня механізму появи СН не можна розглядати потреби окремо від цього практичного комплексу. У термінах відстані між двома ситуаціями це ми маємо говорити про відстань між тією ситуацією, де якась потреба задовольняється одним комплексом ПМВ, що була умовно «вчора», і тією, що виникла «сьогодні». Вчорашня була звичною, це були саме рутинізовані практики, що не потребували значного часу й енергії на щоденне налаштування. Сьогоднішня – це порушення звичного, обірвані нитки зв'язків і практик. Нерв напруження виникає саме тут, і СН на мікрорівні – це індивідуальна сила і інтенція, спрямована на ліквідацію цих розривів не лише в площині власне потреб, а й у площині звичних практик їх задоволення.

Габітус, габітуальна криза, стрес, фрустрація. Де саме, вже в індивідуальному просторі відбуваються зміни, що відповідають розривам ПМВ на мезорівні? У даному разі у фокусі уваги має постати *поняття габітусу* з активізацією методологічної наявності *парадигми практик*. Поняття габітусу тут є дуже затребуваним, оскільки це той комплекс налаштувань на дії, що вписаний в коди нашої психіки, тілесності, свідомості та неусвідомленого, який є передумовою і продуцентом усіх звичних практик, зокрема і ПМВ. Розірваність практик, їхня раптова неефективність, криза повсякденності проектується на цей габітуальний комплекс і, своєю чергою, виявляє вже його неефективність. Тут недостатнього говорити про кризу свідомості у вузькому сенсі (як усвідомленість), а треба говорити швидше про *габітуальну кризу* як кризу дієздатності всього психосоматичного комплексу, що раніше забезпечував певний сектор життєдіяльності людини, породжував певний стиль життя [Бевзенко, 2008].

Габітуальна криза – рівні наявності в психосоматичному просторі. Габітус за визначенням – це психосоматичне явище, певна структура в тілі в психіці людини, що налаштована на певну ситуацію і лежить в основі практичних дій у цій ситуації. Детально її можна розписати через такі складові:

– психосоматичні *переживання* ситуації, глибинна недиференційована і при цьому концентрована проекція ситуації на людську психосоматику;

– *палітра емоцій та почуттів*, що відповідають ситуації;

– *когнітивна модель ситуації*, частина габітусу, наявна у свідомості людини;

– *психосоматичні інтенції до дій*, складова габітусу, що відповідає за його динаміку і безпосередньо пов'язана з поведінкою і практиками.

У такому разі габітуальна криза як прояв СН на мікрорівні – це криза, що заторкує всі ці складові. Напруження між двома ситуаціями, про які йшлося вище, – це габітуальне напруження в пошуку нової габітуальної конфігурації, нової рівноваги між габітусом та ситуацією, що склалася.

Отже, аби перейти від проявів СН на мезорівні до її мікрорівневої наявності і побачити, як це виливається в конкретну суспільну поведінку реальних членів суспільства, ми повинні рухатися за логічним ланцюжком: *розриви у практиках мережевих взаємодій (мезорівень) – габітуальна криза – відповідний комплекс психосоматичних переживань – відповідна емоційна палітра – когнітивна модель ситуації – інтенції до дії у напрямі зняття габітуальної кризи – відповідні поведінкові прояви*. Зосередимося на кожному з цих рівнів докладніше.

Зняття габітуальної кризи. Індивідуальна поведінкові інтенції.

Говорячи про переживання, емоції, почуття, когнітивну модель ситуації ми таким чином прописуємо ту проекцію ситуації на суб'єктивний простір, що матиме переважне значення в процесі формування відповідної поведінки. І енергія дії рухатиметься саме за цим ланцюжком – переживання, емоції, когнітивні моделі ситуації, імпульс до дії, поведінка.

Інтенції до дії будуть тісно пов'язаними з тим, хто і що переживається й емоційно позначається як причина появи розривів у практиках взаємодій. Тобто, місце «де причина?» займає важливе місце в суб'єктивній моделі ситуації і суттєво впливають на імпульс до дії. Таких причин може бути багато, не всі вони мають соціальних характер чи стосуються даного соціуму. Це може бути і природа, бог, інші соціуми, ще якісь сили. Напруження на рівні переживань та емоцій може виникати по всіх цих векторах (образна на бога, негатив стосовно умовного ворога тощо), але в соціальну напруженість даного суспільства ці переживання перетворюються тоді, коли причини й можливості регулювання ситуації пов'язуватимуться із соціальними суб'єктами, які належать саме цьому суспільству. Ці суб'єкти можуть бути різного масштабу – від родичів, сусідів, окремих соціальних груп до влади різного півня. І це визначить інтенції до відповідних поведінкових рухів.

Надзвичайно важливо, що часто напрям поведінкових поштовхів у ситуації габітуальної кризи задається не стільки бажанням відновити колишні практики, скільки бажанням *повернути собі стан емоційної рівноваги*, за яким – стан габітуальної рівноваги. Шляхи до цього можуть бути різними, але всі вони – швидше *комбінація двох відомих полярних варіантів дії*.

Перший і найпоширеніший – це *адаптація до ситуації*, вихід з габітуальної кризи через формування нових габітуальних налаштувань уже на нові практики взаємодій. Це найбільш «тихий» спосіб виходу зі стану соціальної напруженості, коли розриви соціальної тканини полагоджуються, так би мовити, еволюційним шляхом, поступовим «загоєнням» соціальної тканини і без особливих соціальних потрясінь. Але тут важливим є той *адаптивний ресурс*, який має людина. (Коротко – йдеться про ресурсний комплекс, що включає час, гроші, здоров'я, компетенції, соціальні контакти та багато чого іншого). Цих ресурсів у людини може вистачити на ліквідацію лише невеликих розривів в окремому секторі соціальних практик, скажімо, локальних габітуальних розривів. Якщо ж розриви ідуть по широкому полю практик життєдіяльності, ресурсів для адаптації у переважній більшості людей може виявитися недостатньо й адаптивні механізми вже не спрацюють.

Інший шлях повернути собі габітуальну рівновагу в рамках тезаурусу парадигми складності ми маємо назвати *біфуркаційним*. Можливо, більш звичним, хоча й не зовсім синонімічним, тут буде позначення його як *кризового*, але смислові навантаження в разі використання поняття біфуркації є більш насиченими і рельєфними (вони підкреслюють варіативність, непередбачуваність, необерненість поведінкових виборів, важливість випадкових впливів). Цей стан виникає тоді, коли розривів виявляється дуже багато, вони стосуються значної кількості порушених життєвих практик, а названих вище ресурсів для адаптації виявляється замало. У цьому разі інтенція до нової внутрішньої рівноваги, до відчуття повернення вписаності в соціальне оточення йде через радикальні зміни самих мереж соціальних взаємодій.

Для *біфуркаційних* (кризових) *шляхів виходу з габітуальної кризи* характерним є той момент, що в процесі поведінкових рухів до її зняття людина може переміститися зовсім в інший сектор соціального простору. Тут важливо рухатися в напрямі тієї палітри емоцій, що регулює пошук шляхів виходу із ситуації СН. За таких обставин, швидше за все, вже не відновляться ті розірвані практики, що спричинили внутрішнє напруження і є поштовхом до руху на її подолання. І мережі і практичний малюнок у цьому випадку зазнають суттєвих змін.

Мікрорівень соціального напруження і стани суспільства. На завершення розгляду цього пункту ми маємо подивитися, який вигляд має ситуація на мікрорівні в кожному із зазначених трьох станів суспільства. У даному разі для нас важливим і таким, що суттєво відрізняє всі ці стани на мікрорівні, буде те, який вигляд має типова габітуальна ситуація в кожному із цих станів.

СС1. Стан соціальної стабільності. Невелика варіативність габітуальних налаштувань на ПМВ. Для більшості членів соціуму – стабільність габітусу і відповідних практик. У суспільстві спостерігаються поодинокі випадки суттєвих розривів ПМВ, а відповідно – поодинокі випадки габітуальної кризи.

СС2. Конструктивно-адаптивна нестабільність. Габітуальні налаштування на ПМВ у переважній більшості членів соціуму є гнучкими і варіативними. У цьому ризик, але й адаптивний потенціал. Порушення, розриви в одних ланцюжках практик викликають габітуальне напруження, але воно долається за рахунок інших ланцюжків. Однак у цьому стані суспільства габітуальна криза, коли звичні ланцюжки не спрацьовують, виникає у значно більшій кількості членів соціуму порівняно із СС1.

СС3. Деструктивна нестабільність. Тут спостерігається збільшення випадків габітуальної кризи до критичного соціального рівня, кількість тих, хто перебуває у стані соціального стресу та фрустрації є критично високою.

Чинники соціальної напруженості. Як правило, вважається, що питання чинників СН є чи не найголовнішим у цій темі. Упродовж попередніх міркувань ми цієї теми неодноразово торкалися. Коротко підсумуємо сказане вище. Звичайно, детальне пропрацювання цього важливого питання вимагає значного заглиблення в проблему. Утім, оскільки запропоноване бачення СН формує відповідний погляд на чинники СН, ми маємо подати певні підсумовувальні концептуальні висновки.

Повернімося до комплексного багаторівневого (інтегративного) бачення СН, що тут було запропоновано. Схематично це має такий вигляд:

<i>Рівень соціальної реальності</i>	<i>Прояви соціальної напруженості</i>
Макрорівень, соціальна система	СН = соціальна ентропія = рівень нещільності соціальної тканини
Мезорівень – рівень практик мережевих взаємодій	Поява розривів у звичних практиках мережевих взаємодій – основа появи СН = нещільності соціальної тканини
Мікрорівень, суб'єктивний вимір	Габітуальна криза як криза індивідуальних налаштувань на звичні практики мережевих взаємодій

Рухаючись по цій схемі, можемо стверджувати:

З *макрорівневого* погляду чинниками зміни рівня СН (збільшення чи зменшення) є все те, що впливає на *щільність соціальної тканини*.

На *мезорівні* ми визначили порушення щільності соціальної тканини як появу розривів у практиках мережевих взаємодій, порушення їх звичності та усталеності. Це дає підстави стверджувати, що чинниками збільшення СН на цьому рівні є все *те, що руйнує звичні практики мережевих взаємодій*, робить їх недієздатними в плані задоволення тих чи інших життєвих потреб людини. І, відповідно, зменшує СН все те, що цементує систему ПМВ, забезпечує їх надійність у плані знову ж таки задоволення певних потреб.

Тут повторюся: зводити питання чинників зміни СН до чинників, що руйнують задоволення потреб, ніяк не можна. Напруження викликає не лише момент незадоволеності потреб, а й втрачена можливість задовольняти їх у звичний спосіб через певні мережеві взаємодії. Останні входять у комплекс стилю життя, і до певної міри можна стверджувати – руйнація стилю життя стає основою зростання СН. Чинники, що тому сприяють – чинниками СН.

Конкретизуючи, можна виділити *два типи чинників зростання СН*:

1. Чинники, що *працюють на мезорівні* й ведуть до руйнування практик мережевих взаємодій. Їх, своєю чергою, можна поділити на два ряди:

а) *екзогенні*, ті, що мають витoki поза соціальною системою, СН якої ми розглядаємо. Це може бути війна, екологічна катастрофа, епідемія, кліматичні зміни, масштабна економічна чи фінансова криза, санкції, вплив мігрантів, неврожай, голод тощо;

б) *ендогенні*, ті, що мають витoki всередині даної системи – внутрішні конфлікти, громадянська війна, внутрішня економічна криза, політична нестабільність і зміна керівництва, некомпетентність керівництва на всіх рівнях суспільства, невдалі реформи в різних соціальних полях і т. ін.

2. *Чинник-фільтри*, що працюють з *переходом СН з мезорівня на мікрорівень*.

Як сказано вище, порушені практики мережевих взаємодій є лише передумовою виходу СН на рівень соціальних почуттів та емоцій, відштовхуючись від яких людина спрямовує свої дії на ліквідацію тих розривів соціальної тканини, що утворилися навкруг неї. Цей перехід «порушені практики – емоційні стани» має свої *чинники-фільтри*, які здатні впливати на ту палітру емоцій, що тут виникають. До чинників

другого роду належить усе, що впливає на суб'єктивну модель ситуації, що склалася. Це і ті культурні контури, в яких людина виросла і сформувалася – регіональна, етнічна, політична міфологія та ідеологія. Це ті інтерпретації ситуацій, які пропонують авторитетні джерела інтерпретацій – родичі, сусіди, знайомі, ЗМІ тощо.

Отже, можемо стверджувати: саме поєднання цих *двох систем чинників* у кожному разі дає той рівень СН, який виливається у відповідну соціальну поведінку. Остання залежить від того, яким саме виявиться зрештою рівень СН.

Прагматика менеджменту СН. Фазові переходи – неоднозначність (табл. 1.2, рядок 6).

Напрями фазових переходів – варіанти. Окремо треба прокоментувати інформацію, яку містить останній рядок *табл. 1.2*. Говорячи про три суспільні стани, наголошуємо на їх якісній відмінності, що відповідають вказаним діапазнам значень: 1) СС1, СН до 20% – стабільність; 2) СС2, СН 20–40% – конструктивно-адаптивна нестабільність; 3) СС3, СН вище 40% – деструктивна нестабільність.

Оскільки *парадигма складності* це до певної міри синонім *парадигми нелінійності*, то перехід від однієї якості суспільного порядку до іншої не відбувається лінійно. Це справді те, що зветься фазовими переходами. Вони відбуваються досить швидко, неочікувано й непрогнозовано як для учасників, так і для зовнішніх спостерігачів. І, що особливо важливо вкотре підкреслити, ці переходи є переходами в іншу якість суспільного порядку.

Хоча в *табл. 1.2* стани СС1, СС2 і СС3 вибудовані саме в такій послідовності, перехід може не бути таким же поступовим і лінійним. У реальності можливі різні варіанти фазових переключень:

СС1 => СС2,
СС1 => СС3,
СС2 => СС3,
СС3 => СС1,
СС3 => СС2.

Подивимося докладніше, в яких випадках це трапляється. При цьому приділимо увагу проблемі адекватного *менеджменту СН* в моменти цих переходів, що насамперед означає вмінні бачити і враховувати всі ризики, які випливають з такого розуміння СН і відповідного його рівня. Оскільки кожен менеджмент – це цілеспрямована дія, то, обираючи

умовну ціль, вважатимемо за найкраще для суспільства вивести (утримати) його в стані конструктивно-адаптивному, що в нас позначено як стан СС2. Утім, звичайно, умовний менеджер може мати свою, відмінну від цього, ціль. Неуспішність її реалізації часто зумовлена тим, що в системі є свої закономірності і своя активність. Менеджмент, що цього не враховує, буде наштовхуватися на цей системний супротив.

СС1 => С2. Суть менеджменту СН у напрямі СС2 – додати свободи, але за постійного моніторингу ПМВ.

Варіант переходу від стабільності СС1 – малорухливої, неадаптивної, такої, що гальмує прогрес, до СС2 – конструктивної нестабільності, наявності достатньої кількості свобод. Поступове відпущення свобод, поступові реформи, поступова трансформація практик повсякденності. Коли наявні авторитарні методи спрямовуються саме в цей бік. Приклад Сингапура, Лі Куань Ю, який у нас часто наводять, – це теж приклад з цього ряду. Це ті рідкісні варіанти, коли авторитарна влада знаходить в собі ресурси для дуже покрокової трансформації країни в бік поступового збільшення свободи, а не посилення авторитаризму.

Однак цей перехід є дуже важким і вимагає саме того менеджменту, що враховує необхідність зрівноважувати ентропійні та негентропійні процеси, свободу і СН. Парадоксальним і не завжди морально схвальним є поступовість з наданням свобод, що тут мають місце.

СС1 => СС3. Результат неадекватного менеджменту від СС1 до СС2, відсутність дієвих механізмів запобігання руйнуванню ПМВ і відповідного швидкого зростання СН. Чому з СС1 (мало адаптивна стабільність) дуже важко перейти в СС2 (конструктивно-адаптивна нестабільність) і найчастіше цей перехід іде по лінії СС1–СС3?

Важливим є той факт, що СН зростає вже не в локальних, віддалених від столиці місцях, а справді вже в безпосередній близькості. Соціальна тканина руйнується не на периферії, а в центрі суспільства. Утім менеджмент СН не бачить цих системних ризиків. «Ремонт» ПМВ, що при цьому руйнуються, в технологіях цього менеджменту, не передбачені.

СС2=>СС3. Неадекватний менеджмент СН з утримання в СС2, відсутність моніторингу руйнування ПМВ і зростання СН. Шлях від СС1 до СС2 утруднюється саме тим, що зруйнованими є і практики судочинства, перемовин, узгоджень тощо. Україна перебуває зараз у ситуації СС2, хоча і з великим наближенням до СС3. Проте в нас ще є можливість звертатися в суди й іноді їх вигравати, іноді навіть у Європейські суди. Влада реагує якщо не на звернення, то на масові протести.

Досвіди майданів, наявність рішучих пасіонаріїв, які пройшли війну, змушує місцеву владу йти на компроміси з людьми, тобто використовувати механізми зменшення напруженості, притаманні СС2 станові, хоча вже і в найбільш складному й багатоетапному варіанті.

Однак рівень СН в цьому стані, в разі його граничного зростання, теж легко може перевести країну в СС3. Наші попередні майдани були прикладами саме таких переходів.

СС3=>СС1. Результат жорсткого менеджменту щодо зменшення СН через різке зменшення свободи. Оскільки стан СС3 є станом макросистемного біфуркаційного вибуху і, відповідно, непрогнозованості наступних подій, то перехід до авторитарного суспільства типу СС1 (тоталітарного, неофеодального – все це варіанти СС1) є досить імовірним. Приклади можна знайти в багатьох пострадянських країнах. Україна теж постійно коливається на цій межі після неодноразового проходження точки біфуркації на межі СС3 (розпад Радянського Союзу, три майдани-революції). Хоча бажаним є перехід до СС2, що ми його часто позначаємо як шлях модернізації.

СС3=>СС2. Філігранний менеджмент виходу на рівновагу між СН та свободою. Цей перехід після революційних зламів є оптимальним, відкриває суспільству шлях до розвитку й еволюції. Адже в ідеалі революції, протести, бунти, що супроводжують стан СС3, заради цього переходу й відбуваються. Утім, як відомо, дуже не часто цієї мети вдається потім досягти. Чому?

Власне, тут ми маємо менеджерське завдання протилежне тому, що було в переході СС1–СС2. Протилежне в розумінні тактичних завдань, що стоять перед уявним менеджером. Стратегічною метою тут в кожному разі є СС2. Але в переході СС1=> СС2 тактика роботи з практиками повсякдення полягала в тому, щоб додавати їм свободи й варіативності поступово, обережно зменшуючи щільність соціальної тканини до бажаних умовних 30%. У разі ж переходу від СС3 до СС2 завдання полягає в тому, щоб ці свободи (що тепер сприймаються як хаос і невизначеність) поступово зменшувати (ущільнювати соціальну тканину від умовних 40% до знову ж таки умовних 30%).

Менеджмент керованого виходу з кризи суспільства СС3 справді має бути філігранним, оскільки поле урізання варіативності практик є широким і стосується різних соціальних інститутів і практик мережевих взаємодій, що там склалися – часто поза офіційними порядками.

Корупція, що є зараз проблемою в багатьох країнах, тут вимагає нашої окремої теоретичної уваги та пояснення. Боротьба з корупцією

на шляху переходу від СС3 до СС2 стає нагальною проблемою. Але подивімося на анатомію цього явища в рамках запропонованої схеми.

Корупційні ПМВ, ОЗУ (організовані злочинні утворення) виникають як один із варіантів адаптивного пристосування на етапі швидкого переходу від СС1 до СС2 через масштабну лібералізацію. Свободи у ПМВ швидко переростають у невизначеність і СН. Корупційні і злочинні практики, як це не парадоксально звучить, є закономірним системним реагуванням на це зростання СН. Це локальні солідарності, що виникають, це нові мережеві взаємодії, в які включається дедалі більша частина суспільства. Практики мережевих взаємодій, які цьому відповідають, є міцними, звичними, поширеними. І при цьому парадоксальними за своїм системним впливом. Вони ведуть до руйнації багатьох інших звичних практик, збільшуючи СН, а при цьому видаються такими, що не мають альтернативи й міцно тримають більшість людей у своїх мережах.

Під час формування менеджерських рішень щодо цього, має враховуватися, що в ці мережеві практики включено практично все суспільство, ці мережі дають змогу розв'язувати багато проблем, пов'язаних з різними потребами. І зруйнувати їх можна, лише запропонувавши дієву мережеву альтернативу і відпрацювавши ретельно технології переходу від одних ПМВ до інших.

Успішним такий менеджмент буде лише тоді, коли зможе розірвати цю парадоксальність. А для цього він завжди повинен мати у фокусі уваги не абстрактні закони і приписи, а саме те, що відбувається на полі ПМВ.

Як яскравий приклад можу навести ситуацію, що була в Києві десь у 60-ті роки минулого сторіччя. Вона не стосується безпосередньо корупції, але моделює адекватну менеджерську реакцію на масове порушення закону.

Ситуація проста, але це додає їй наочності. Ідеться про порушення правил дорожнього руху, що тоді допускалося практично всіма пішоходами. Світлофори, які стояли на перехрестях, ніхто не помічав, і перебігали дорогу, хто як хотів. Тобто порушення закону було звичним і масовим. Мережеві практики, в яких розв'язувалася проблема переходу вулиці, і в які були включені пішоходи, водії, світлофори, дороги, міліція, були саме такими. На світлофори ніхто не зважав, водії про це знали й самі не дуже на них дивилися. Міліція закривала на це очі і взагалі не працювала на перехрестях. Проте в один момент було ухвалене менеджерське рішення – припинити це масове порушення закону. Буквально біля кожного світлофора було поставлено інспектора. Людей штрафували, навіть якщо вони йшли на червоне за відсутності автомобілів. І тут

же вказували на альтернативу звичним практикам, що є дієвою і при цьому законною. Поступово ПМВ, що задовольняли потребу в перетині перехрестя, було змінено. Це вирішувалося не простим покаранням, а стимуляцією утворення нових мережевих зв'язків. Часу знадобилося на це не так багато – приблизно за місяць-два всі навчилися зважати на світлофори.

На цьому прикладі можна продемонструвати більшу пояснювальну ефективність мережевого підходу порівняно з теорією раціонального вибору. Прибічники останньої сказали б, що в першому випадку людина діяла раціонально, оптимізуючи свої часові витрати й перебігаючи дорогу тоді, коли це можливо, а не чекаючи зеленого світла світлофора. З появою фактора штрафу оптимальнішим і раціональнішим стало зважати на знаки світлофора. Однак ця теорія не пояснює, чому вже багато років по тому люди зважають на світлофор, хоча про штрафи всі давно забули, міліція стала поліцією, і інспектори мають інші проблеми окрім пішоходів на світлофорах. А от у рамках мережевих практик це пояснюється набагато краще – це увійшло у новий габітуальний комплекс. Якщо ж тут і працює оптимальність, то саме на цьому дорефлексивному рівні. І свідомого раціонального вибору тут небагато.

Повертаючись до ситуації з корупцією, можна констатувати – жодні суди її не вирішать. Радість від арешту крупного корупціонера жодним чином не змінить ті ПМВ корупційного типу, в які включена сама людина. У неї є життєві проблеми, і, якщо оптимальним вирішенням цих проблем є дати хабаря, в більшості випадків люди саме так і діятимуть. Шлях виходу – поступове переключення людей на інші мережеві практики й інші мережі взаємодій. Аналог з перехрестям – звичним є вирішити проблему перетину дороги – просто перебігти, не чекаючи зеленого світла. Інспектор розриває ці практики, бо поводить не відповідно до правил попередніх взаємодій. Поступово утворюються нові ПМВ, де ця лінія – інспектор–пішохід уже має інший вигляд. Важливо, що ці мережі є дієвими й людині допомогли в цьому переконатися і до цього привчитися. Показати інші варіанти розв'язання проблеми у випадку з корупцією – завдання адекватного менеджменту. Причому не просто розказати це по ТБ, а показати практично, навчити людей цим практикам, зробити їх звичними. Звичайно, потрібні заборони корупційних дій, але вони стануть ефективними лише в поєднанні з переналаштуванням повсякденних практик. Технологічні подробиці цих менеджерських дій і є мистецтвом менеджменту у фазовому переході СС3–СС2.

* * *

Прагматичні висновки з цієї моделі стосуються менеджменту СН і полягають у наголошенні тісної залежності сценарію фазового переходу від управлінських технологій, які при цьому обираються. Менеджмент СН, відповідно до сказаного, має спиратися передусім на моніторинг динаміки змін у практиках мережевих взаємодій, які є ключовою ланкою в процесі зростання–зменшення СН. Цій складовій у менеджерських технологіях має приділятися значно більше уваги. Ефективні регулятивні дії при цьому можуть спрямовуватися як на безпосередні чинники зміни форматів ПМВ (екзогенні й ендогенні), так і на чинники, що впливають на ту палітру переживань та емоцій, що стають відповіддю на руйнацію звичних ПМВ у суб'єктивному просторі людини. Оскільки останні є основою поштовхів до поведінкових проявів СН, їх моніторинг і адекватна регуляція є ще однією важливою й не надто пропрацьованою ланкою менеджменту СН.

1.4. ГЛОБАЛЬНІ РИЗИКИ: СИСТЕМНИЙ ХАРАКТЕР ТА РУЙНІВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Взаємозалежність країн світу проявляється у глибині впливу окремих подій чи явищ на людство в цілому – незалежно від державного устрою, етнічної або расової належності, віросповідання тощо. Такими подіями та явищами можуть бути: стихійні лиха, хакерські атаки, безробіття, старіння населення і т. ін. У цьому контексті актуальним є дослідження феномену глобальних ризиків та їхніх потенційних системних наслідків.

На фундаментальному рівні й на рівні практичної реалізації питань ідентифікації та систематизації глобальних ризиків, їх кількісного оцінювання й управління ними є предметом дослідження багатьох наук. Аналізу таких явищ, як виклики глобалізованому суспільству, суперечності та ризики, пов'язані з особливостями сучасного етапу його розвитку, присвячені праці провідних науковців [Бек, s.a.; Бек, 2000; Елліотт, 2002; Лукьяненко, 2013; Перроу, 2011; Тойнбі, 2006 та інших]. Вивченню глобальних тенденцій присвячені праці шерегу вітчизняних авторів [Белікова, 2012; Кизим, Проноза, Белікова, 2010; Кулішов, 2013; Линенко, Герценок, 2012; Петрушевська, 2014; Петракова, 2013]. Дедалі масштабнішого характеру останніми роками набуває проблема впливу глобальних ризиків на життєдіяльність різних країн, що зумовлює необхідність дослідження глобальних тенденцій як джерела деструктивних чинників.

У ризикології розроблено багатокритерійну класифікацію ризиків, яка дає змогу ідентифікувати їх, виявивши ризикопороджувальні фактори та взаємозв'язок між ними [Коломиєц, 2014]. Це створює можливість для ефективного застосування відповідних методів та прийомів управління ризиками. Залежно від рівня загальності критеріїв і / або характеристик ризику класифікації ризиків поділяють на загальну класифікацію та специфічні класифікації ризику. В рамках загальної класифікації критеріями можуть бути: джерела, чинники (середовище виникнення) або причини (природа) небезпеки / збитків; об'єкти, вразливі до небезпеки; масштаби / рівні небезпеки / наслідків; залежність від часового чинника; типовість або регулярність реалізації ризику; наслідки реалізації ризику; взаємодія з іншими ризиками; величина / масштаб ризику; можливість свободи вибору за умов ризику; вимірюваність та прогнозованість ризику [Классификация рисков, s.a.].

Аналізуючи виникнення ризикопороджувальних чинників, а також виходячи з таких критеріїв, як масштаби, рівень небезпеки, наслідки та географічне охоплення, ризики класифікують як:

- *глобальні ризики*, що виникають під впливом факторів мегарівня, зокрема непередбачуваних змін світового господарського середовища;
- *регіональні ризики*, зумовлені невизначеностями у функціонуванні групи країн, регіону;
- *ризики макрорівня*, які продукують відповідні фактори;
- *галузеві ризики*, які визначаються факторами мезорівня й належать до певного виду діяльності.

Далі ми розглянемо специфіку глобальних ризиків. Глобальні ризики – це ймовірні події та обставини, які можуть завдати серйозної шкоди одночасно кільком країнам або галузям світової економіки. Однією з ключових характеристик глобальних ризиків є їхній потенційно системний характер – вони здатні впливати на всю систему, а не тільки на окремі її частини та компоненти. Глобальним ризикам можна ефективно протистояти лише за умови, якщо є загальне розуміння їх важливості і взаємозв'язку між собою, а також готовність брати участь в багатосторонньому діалозі та заходах з урегулювання проблем [Коломиец, 2014].

Методологія аналізу глобальних ризиків побудована на підставі експертних інтерв'ю та експертного анкетування, які розробляються дослідниками Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) (WEF – World Economic Forum) у Давосі. На підставі масивної вибірки від 700 до 1000 експертів у різних царинах знання дослідники ВЕФ проводять аналіз результатів і оприлюднюють їх у щорічних доповідях «Глобальні ризики» (Global Risks Report) починаючи з 2006 року. Особливість цих звітів полягає в тому, що в них розглядаються ризики, які є глобальними за своїм характером і впливом. Глобальні ризики розглядаються з погляду ймовірності та наслідків несприятливих подій, здатних заподіяти шкоду чи завдати збитків у глобальних масштабах.

Критеріями визначення глобальних ризиків є:

1. *Глобальний масштаб (global scope)*. Ризик має вирізнятися потенціалом впливу (первинного і вторинного) як мінімум у трьох різних регіонах та на двох різних континентах. Незважаючи на те, що такі ризики можуть мати регіональний характер, їхній потенційний вплив може відчуватися у всьому світі.

2. *Міжгалузєва релевантність (cross-industry relevance)*. Це такий ризик, що стосується трьох і більше галузей (включно з первинним і вторинним впливом).

3. *Невизначеність (uncertainty)*. Ідеться про те, що існує невизначеність щодо того, як ризик виявлятиме свій вплив впродовж десяти років у поєднанні з невизначеністю щодо масштабів його впливу (оцінюваних щодо ймовірності та серйозності).

4. *Економічний ефект (economic impact)*. Ризик може призвести до економічного збитку в розмірі не менш як 10 млрд дол. США і / або може мати суспільно значущий вплив (public impact) – викликати серйозні людські страждання і спричинювати значний тиск на владу з боку громадськості, а також глобального рівня політичної реакції.

5. *Множинність агентів ризику (multi-stakeholder agent)*. Складність ризику як з точки зору його наслідків, так і з точки зору агентів, що провокують його, а також взаємозв'язків з іншими ризиками, що вимагає множинності агентів його пом'якшення чи подолання [Неборський, 2017].

Глобальні ризики 2020 року визначаються відповідно до чинної класифікації за п'ятьма групами: економічні, екологічні, геополітичні, соціальні та технологічні [Global Risks Report, 2017]. Однак фактично в більшості випадків вплив окремих ризиків тією чи іншою мірою заторкує не одну конкретну групу, а кілька, якщо не всі. Утім для віднесення конкретних ризиків до певної групи слід визначити найсуттєвіші ознаки для кожної з них.

Головні особливості глобальних ризиків проявляються в тому, що:

- сформувався тренд неухильного зростання кількості ризиків, ймовірності виникнення і міри їхнього впливу;
- зростання взаємовпливу і взаємодії ризиків надає впливу системний характер;
- обмежуються можливості окремо взятої держави або господарювального суб'єкта самостійно контролювати глобальні ризики та управляти ними;
- глобальні ризики формуються й аналізуються на глобальному рівні, а їхні впливи проявляються на рівні конкретної економіки, причому ступінь впливу того самого глобального ризику на різні національні економіки різний [Сенчагов, Соловьев, 2015].

Ці особливості висувають особливі вимоги до побудови систем моніторингу ризиків і формування бази даних, що дають змогу розробляти ефективні заходи щодо запобігання ризикам та управління ними.

Комплексний системний підхід сприяє усунуванню певних недоліків, властивих методикам ВЕФ, таких як:

- неоднозначність оцінок ризиків, позаяк кожен ризик відповідно до експертних методів ВЕФ одержує дві оцінки – щодо ймовірності виникнення і ступеня впливу, що спричиняється, до неоднозначності під час ранжування ризиків за ступенем їхньої значущості;
- відсутність обліку соціально-економічних показників оцінюваної країни та особливостей її економічного розвитку в перебігу оцінювання впливу ризику на національну економіку;
- недосконалість методик оцінювання вразливості тієї чи іншої національної економіки щодо впливу ризиків [Сенчагов, Соловьев, 2015].

Для визначення заходів протидії викликам глобалізації важливо дійти розуміння того, що глобальні ризики не лише взаємопов'язані, а й мають також властивості системного впливу. Необхідність застосування системного підходу до їх розуміння було декларовано ще наприкінці 60-х років ХХ століття – тоді, коли була започаткована діяльність Римського Клубу. Дослідження глобальних проблем цією міжнародною неурядовою організацією від самого початку виходило з уявлення про суспільство та його довкілля як єдину систему. Найважливішими аспектами, які можуть комплексно аналізуватися, відтоді вважають такі: а) суспільство – природа та б) людина – суспільство [Дейнека, 2017].

Необхідність комплексного бачення дії глобальних ризиків визначено в Доповіді Римського Клубу «2052: A Global Forecast for the Next Forty Years». Майбутнє сучасного світу згідно з цими прогнозами пов'язане з комплексом глобальних проблем передусім в економіці (з уповільненням економічного зростання в розвинених країнах, безробіттям, соціальними конфліктами, посиленням нерівності, недоліками управління економікою), що виразно проявлятиметься на тлі не менш значущих для суспільства екологічних проблем (зміни клімату, екстремальних погодних явищ тощо) [Randers, 2012].

Надзвичайно важливим є висновок, зроблений на Міжнародному економічному форумі (Давос, 2014) щодо розуміння *системності ризиків*. За визначенням ВЕФ, системний ризик є таким, що загрожує цілісності світової економічної системи та людству в цілому. Системному ризику властиві такі ознаки: 1) відносна мала вагомість причин, які викликають наслідки глобального масштабу; 2) ланцюговість процесу, коли кожна наступна проблема зумовлює подальшу низку негативних явищ; 3) уразливість системи, яка неспроможна відновити рівновагу після кризи.

Дослідження ВЕФ щодо глобальних ризиків в аспекті їх системності є дуже важливим. До цього системність глобальних ризиків (так само

як і викликів, проблем і криз) у документах міжнародних організацій не артикулювали явно, а отже, обговорення цього питання на рівень світової спільноти не виносили.

Проте системний підхід до аналізу викликів, суперечностей і ризиків глобальної економіки необхідно сприймати не тільки як інструмент узагальнення, а й (що найважливіше) як спосіб виявлення причин та джерела їх походження – власне пояснення природи системної контрпродуктивності (кризогенності). Підходи науковців щодо цього суттєво різняться. У підґрунті їх дві принципово відмінні тези: 1) системність глобальних проблем визначають особливі умови розвитку постіндустріального суспільства, які за будь-яких інших умов виникнути не можуть; 2) системність глобальних проблем, ризиків тощо зумовлена об'єктивними процесами розвитку людства, зароджується у попередніх формаціях, на сучасному етапі походить із глибини капіталістичних відносин, набуває виявлення внаслідок самозаперечення капіталізму та суперечностей, спричинених еволюцією глобального капіталу [Дейнека, 2017].

Наприклад, концепція У. Бека «суспільство ризику» виходить з того, що саме таке суспільство і є закономірною постіндустріальною формацією [Бек, 2000]. Автор наголошує відсутність наступності між індустріальним і постіндустріальним суспільствами, оскільки в першому випадку відбувається виробництво та розподіл благ, а в другому – виробництво та розподіл ризиків. Отже, за логікою У. Бека виходить, що природа ризику зовсім інша. Зважаючи на це означену концепцію піддають істотній критиці багато сучасних науковців (як приклад згадаємо ґрунтовну працю А. Еліота [Elliott, 2002]).

У цьому питанні ми погоджуємося з думкою тих дослідників, які вважають, що ризики сучасного перехідного до постіндустріалізму та посткапіталізму періоду беруть свій початок від попередньої доби (епохи розвинених індустріальних, капіталістичних відносин із властивими їм суперечностями). Справді, потенційні мегасистемні небезпеки, що формуються нині, детерміновані умовами утворення ризиків у царині продукування матеріального багатства, невіддільно необхідного для економічного зростання за доби пізнього капіталізму. Саме прагнення невпинного економічного зростання зумовлює постійне збільшення вхідних ресурсів, інтенсивність їх експлуатації, провокує хижацьке використання природних ресурсів, стає причиною геополітичних конфліктів, пов'язаних із територіальними домаганнями тощо.

Всесвітній економічний форум опублікував щорічну доповідь [The global risks report, 2021] про головні ризики, з якими світ може

зіткнутися поточного року. Організація виділила п'ять головних загроз. Це – економіка, що сповільнюється, соціальна напруженість, зміни клімату, скорочення біорізноманіття, проблеми з кібербезпекою та нові труднощі, з якими стикається нині охорона здоров'я. Всесвітній економічний форум склав доповідь на підставі опитувань представників ділових кіл, урядів, громадянського суспільства та експертів.

Наразі у **світовій економіці** зростає ризик стагнації: на розвиток тисне мікроекономічна нестабільність і фінансова нерівність, вважає ВЕФ. Низькі торговельні бар'єри, податкова обачність та вагомі глобальні інвестиції раніше розглядали як основи економічного зростання. Тепер вони зменшуються через «націоналістичні» політики світових лідерів. Можливості для монетарних і фіскальних стимулів економіки звужуються порівняно із ситуацією докризових 2007–2008 років. Серед негативних чинників ВЕФ відзначає торговельні протистояння, скорочення інвестицій, невпевненість бізнесу та високі борги [The global risks report, 2020].

Головними ризиками 2020-го учасники опитування ВЕФ назвали «економічні конфронтації» та «внутрішню політичну поляризацію». Невдоволення тим, як уряди долають **економічні та соціальні проблеми**, призвело до поширення протестів у різних країнах світу, наприклад у Чилі, Болівії та Лівані. Це може послабити рішучість урядів щодо дій у разі економічного спаду та ускладнити завдання управління державами. Хоча рівень нерівності в цілому по світу скорочується, в деяких країнах, особливо розвинених, він зростає.

Зміна клімату виявилася сильнішою і швидшою, ніж багато хто очікував: природні лиха стають дедалі потужнішими і частими, констатує доповідь ВЕФ. Замість подвоїти зусилля щодо боротьби з таненням арктичного льоду, держави використовують цей регіон для утвердження своїх геополітичних переваг. У світі наростає холодна війна за Арктику, в якій беруть участь Росія, США, Китай і Норвегія: країни змагаються за ресурси, зокрема рибні, торгові шляхи та стратегічну присутність, стверджується в доповіді. Глобальне потепління загрожує зростанням смертності, нестачею їжі й води, соціальною та геополітичною напруженістю, посиленням міграцій і негативними впливами на економіку [The global risks report, 2020].

Окремо ВЕФ зазначає скорочення різноманіття видів тварин і рослин. Рівень вимирання зараз в десятки, ба й сотні разів вищий, ніж середній за останні 10 млн років, визнає організація. Це загрожує світовій системі виробництва продуктів харчування і бізнесу, а також може

привести до браку необхідних для виробництва ліків речовин. Крім того, вимирання видів прискорюється через зміну клімату. Пов'язані з природою ризики недооцінюються під час ухвалення рішень у бізнесі, попереджає ВЕФ.

Прогрес у сфері охорони здоров'я сповільнюється, вважає Всесвітній економічний форум. Незважаючи на успіхи в боротьбі з епідеміями та суттєве фінансування, наразі повністю з ними впоратися не вдається. До цього призводить, зокрема, і поширення відмов від вакцинації, а також політична нестабільність у таких країнах, як Нігерія, Афганістан і Пакистан. Одночасно відомі ліки втрачають ефективність: через часте вживання антибіотиків мікроби адаптуються до них, тож опірність організму знижується. Узвичасні хірургічні операції та хвороби, які зараз легко лікуються, можуть раптом знову стати небезпечними для життя. За оцінками ВЕФ, ослаблення стійкості до мікробів може вилитися в 10 млн смертей до 2050 року. Психічні та неінфекційні хвороби, такі як рак чи проблеми із серцем, поряд із інфекційними стають найнебезпечнішими для здоров'я.

У числі головних загроз світові ВЕФ також назвав **кібератаки**, шахрайство і викрадання персональних даних. Окремо в доповіді розглянуто штучний інтелект як чинник ризиків: «Ми, можливо, навіть не здатні оцінити повний потенціал штучного інтелекту або його ризики. Деякі ризики – наприклад, маніпуляції через фейк-ньюс – відомі. Інші ще належить виявити», – йдеться в доповіді. Сучасні цифрові технології розраховані на високошвидкісну інфраструктуру 5G, тому в деяких країнах у 2020 році очікується дефіцит пропускну здатності, передбачають автори доповіді. За їхніми прогнозами, до 2040 року глобальний розрив в інвестиціях у цифрову інфраструктуру може досягти 1 трлн дол. [The global risks report, 2020].

Упродовж останнього десятиліття наростали загальні побоювання щодо **екологічних ризиків**. Уперше за десятирічну історію дослідження глобальних ризиків ВЕФ надав екологічним загрозам всі позиції у п'ятірці найбільших ризиків за ймовірністю виникнення і три позиції – у п'ятірці найбільших ризиків за ступенем впливу. Ще два з числа головних ризиків за ступенем впливу пов'язані із застосуванням зброї масового ураження та кризою водопостачання.

До категорії екологічних ризиків, які зайняли п'ять верхніх рядків у рейтингу за ймовірністю їх виникнення, належать ризики, пов'язані з:

- погодними катаклізмами;
- неефективністю боротьби зі зміною клімату (включно зі стримуванням та адаптацією);

- стихійними лихами;
- скороченням біорізноманіття;
- антропогенними екологічними катастрофами.

З трьома з них – неефективністю боротьби зі зміною клімату, скороченням біорізноманіття та погодними катаклізмами – також пов'язана п'ятірка ризиків з найбільш негативними наслідками поряд зі зброєю масового знищення (ЗМЗ) і кризами водопостачання (*табл. 1.3*). Також відзначається зростання ризиків стагнації глобальної економіки, в тому числі через посилення трендів поширення націоналістичної економічної політики та внутрішньополітичної поляризації внаслідок поглиблення та посилення соціально-економічної нерівності та невдоволення громадян діями урядів з розв'язання цієї проблеми. Крім того, в доповіді зазначено ризики, пов'язані з невиправданими надіями, що їх покладали на нові технології застосовно до соціально-економічного розвитку, а також невідповідністю чинних систем охорони здоров'я викликам часу.

Усе це відбувається на тлі зміни балансу сил і переосмислення державами свого місця в системі міжнародних відносин з дедалі сильнішим акцентом на односторонньому вживанні заходів для задоволення національних інтересів. У зв'язку з цим доповідь містить заклик щодо необхідності актуалізації багатостороннього підходу й залучення всіх зацікавлених сторін для якнайшвидшого розроблення заходів для запобігання зазначеним глобальним ризикам.

Як видно з *табл. 1.3*, експертами виділено різні ризики: від екстремальних погодних явищ до фінансових ризиків і ризиків інфекційних захворювань. Розглянемо докладніше глобальні ризики в контексті їхніх наслідків і потенційного впливу.

- *Неефективність заходів з пом'якшення наслідків кліматичних змін (екологічних ризиків)*. Зміна клімату є потенційно вагомою загрозою для світової економіки; внаслідок дії прямих і непрямих ризиків знижується рівень глобальної безпеки, пов'язаної з продовольчою безпекою та доступом до питної води, безпекою у сфері енергетики, захистом життя і здоров'я людей, стабільним існуванням екосистем. Так, старший міжнародний консультант ФАО (Food and Agriculture Organization of the United Nations) Тамара Кутонова стверджує, що швидкі зміни клімату негативно позначаються на лісах України. З нинішніми темпами підвищення середньорічної температури зменшуватиметься ефективність опадів. І вже через 10 років Україна може зіткнутися з явищем посиленої посушливості. Це відбувається вже зараз, про що свідчать пожежі. Є загроза переходу лісостепової зони, яка є зоною нестійкого волого-

Таблиця 1.3

**Глобальні ризики за ступенем ймовірності та за ступенем впливу
(за результатами експертного опитування ВЕФ)**

Глобальні ризики за ступенем ймовірності		Глобальні ризики за ступенем впливу	
2020	2021	2020	2021
Екстремальні погодні умови (екологічні ризики)	Екстремальні погодні умови (екологічні ризики)	Провал у боротьбі зі зміною клімату (включаючи стримування й адаптацію) (екологічні ризики)	Інфекційні хвороби (соціальні ризики)
Провал у боротьбі зі зміною клімату (включаючи стримування й адаптацію) (екологічні ризики)	Провал у боротьбі зі зміною клімату (включаючи стримування й адаптацію) (екологічні ризики)	Поширення зброї масового знищення (геополітичні ризики)	Провал у боротьбі зі зміною клімату (включаючи стримування й адаптацію) (екологічні ризики)
Стихійні лиха (екологічні ризики)	Шкода людському середовищу (екологічні ризики)	Скорочення біорізноманіття (екологічні ризики)	Поширення зброї масового знищення (геополітичні ризики)
Скорочення біорізноманіття (екологічні ризики)	Інфекційні хвороби (соціальні ризики)	Екстремальні погодні умови (екологічні ризики)	Скорочення біорізноманіття (екологічні ризики)
Антропогенні екологічні катастрофи (екологічні ризики)	Скорочення біорізноманіття (екологічні ризики)	Криза водопостачання (соціальні ризики)	Кризи природних ресурсів (екологічні ризики)
Шахрайство / крадіжка даних (технологічні ризики)	Концентрація цифрової влади (технологічні ризики)	Руйнування інформаційної інфраструктури (технологічні ризики)	Шкода людському середовищу (екологічні ризики)
Кібератаки (технологічні ризики)	Цифрова нерівність (технологічні ризики)	Стихійні лиха (екологічні ризики)	Криза засобів повсякденного виживання (соціальні ризики)
Криза водопостачання (соціальні ризики)	Фрагментація міждержавних відносин (геополітичні ризики)	Кібератаки (технологічні ризики)	Екстремальні погодні умови (екологічні ризики)
Провал глобального управління (геополітичні ризики)	Провал кібербезпеки (технологічні ризики)	Антропогенні екологічні катастрофи (екологічні ризики)	Кризи заборгованості (соціальні ризики)
Фінансові ризики (економічні ризики)	Криза засобів повсякденного виживання (соціальні ризики)	Інфекційні захворювання (соціальні ризики)	Руйнування інформаційної інфраструктури (технологічні ризики)

Джерело: [The global risks report, 2020; The global risks report, 2021]

забезпечення, у степову зону. Загалом 70% території України можуть стати зоною недостатнього вологозабезпечення в певний період року. Посухи спостерігатимуться і в районах, для яких вони раніше не були характерні [Малицкая, 2018].

- *Поширення зброї масового знищення (геополітичні ризики).* Наявність ядерних, хімічних, біологічних і радіологічних технологій та матеріалів призводить до великих міжнародних криз. Рішення проблеми вбачають насамперед у розробленні системи узгоджених і здійснюваних усією спільнотою заходів, що мають бути всеосяжними та імперативними за своїм характером і спрямованими на: підвищення дієвості наявних домовленостей у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення; розширення кола учасників цих домовленостей з особливим наголосом на перетворенні «порогових і біляпорогових» країн у рівно-правних суб'єктів режиму нерозповсюдження зброї масового знищення; розроблення ефективних заходів і стимулів, які мають зробити безглуздим прагнення до володіння ЗМЗ. Такий підхід повною мірою відповідає і інтересам безпеки України, яку не може не турбувати реальність розповсюдження зброї масового знищення, особливо поблизу від її кордонів.

- *Скорочення природного біорізноманіття (екологічні ризики).* Наразі зростають побоювання щодо наслідків зникнення біорізноманіття та загроз для здоров'я тих змін, що відбуваються в цій царині. Зміни в біорізноманітті впливають на функціонування екосистем, а значні руйнування екосистем можуть позначатися на продуктах і послугах екосистем, необхідних для підтримання життя. Втрата біорізноманіття означає також і те, що ми втрачаємо багато наявних у природі хімічних речовин і генів, які ще не відкриті, але вже надали людству величезні переваги для його здоров'я.

- *Екстремальні погодні явища (екологічні ризики).* Погіршення погодних умов і пов'язані з цим стихійні лиха потенційно мають дуже сумні наслідки: втрата активів, збитки для інфраструктури та екології, особливо в районах підвищеної небезпеки. У зоні ризику опиняється рибальство, лісництво, сільське господарство тощо. Зрозуміло, що все це матиме необоротні наслідки для суспільства, такі як криза продовольства та водопостачання, соціальна нестабільність – аж до локальних воєн. Чим загрожує такого роду ризик Україні? У цілому середньорічна температура на всій планеті підвищується, і передусім це впливає на доступ до води. Ті зміни в Україні, які вже помітні, – це пересихання великої кількості малих річок, а у великих річках – падіння рівня води,

тобто води стає менше. Така посушливість – це найбільш очевидний результат для України. Своєю чергою, це вже дається взнаки у зростанні кількості пожеж [Шовкун, 2020].

- *Криза водопостачання (соціальні ризики)*. Значне зниження якості та кількості прісної води поєднується зі зростанням конкуренції серед ресурсомістких систем, таких як харчова та енергетична промисловість. Зростання температур і мінливий рівень опадів у тропічних регіонах може призвести до падіння врожаїв у країнах, що розвиваються, де вже існують проблеми щодо продовольчої безпеки, попереджає Всесвітня організація охорони здоров'я. На підставі сьогоднішніх тенденцій конвенція ООН з боротьби зі спустелюванням пророкує, що до 2030 року нестача води на посушливих і напівпосушливих територіях може призвести до переселення від 24 до 700 мільйонів осіб. За інформацією Інституту світових ресурсів, крайній дефіцит води спостерігається в певних «гарячих точках», і боротьба за цей ресурс може бути додатковим чинником конфлікту. Це стосується, зокрема, Ізраїлю, Лівії, Ємену, Афганістану, Сирії та Іраку. Багато країн, що приймають велику кількість біженців, також страждають від нестачі води. До їх числа належать Йорданія і Туреччина. Навіть країни, де наразі не спостерігається підвищеного попиту на водні ресурси, можуть стати вразливими через посухи, вважають експерти. Наприклад, Україна та Молдова можуть відчувати важкі наслідки в разі засух [Учоа, 2019].

- *Руйнування інформаційної інфраструктури (технологічні ризики)*. Слід констатувати, що суспільна проблематика, пов'язана з інформатизацією суспільства, інформаційною безпекою, розвитком інформаційних технологій, вже не є суто національною, вона стає проблематикою всього світового співтовариства. Цей факт накладає особливий відбиток на обговорення проблем інформаційної безпеки (в широкому сенсі цього слова) і відповідальності вчених, інженерів і політиків за цю безпеку. Нині стає дедалі очевиднішою необхідність розроблення принципово нових підходів, концепцій, моделей щодо забезпечення взаємодії людини з інформаційним середовищем.

- *Стихійні лиха (екологічні ризики)*. Згадані вище екстремальні погодні явища – лише один із серйозних екологічних ризиків. Стихійні лиха у вигляді виверження вулканів, повеней, цунамі, ураганів і шквальних вітрів, землетрусів, пожеж і т.ін. здатні завдати серйозної шкоди не тільки екологічному станові та біорізноманіттю, а й можуть викликати незворотні наслідки для екосистеми природи, спричинити кризи продовольства і водопостачання, порушення звичних умов життя та соціально-економічних відносин.

- *Кібератаки (технологічні ризики)*. Замахи на інформаційну безпеку комп'ютерних систем, що забезпечують функціонування інфраструктури в різних сферах – медицини, освіти, державної безпеки, виробництва, фінансів, енергомереж тощо, можуть призвести не тільки до виведення з ладу відповідних систем, а й спровокувати зростання соціальної та політичної напруженості.

- *Антропогенні екологічні катастрофи (екологічні ризики)*. Розвиток науки й технічний прогрес зумовлює як позитивні, так і негативні явища. З вини людини з її діяльністю втрачається біорізноманіття, відбуваються локальні катастрофи, що мають серйозні наслідки. Ядерні аварії, розливання нафти, викиди хімічних речовин, фабричний смог – далеко не повний список негативних наслідків діяльності людини. Це призводить до зростання недовіри з боку суспільства до спроможності науки, зокрема й вітчизняної, розв'язати проблеми антропогенного характеру, а в певних випадках – до небезпечних спекуляцій з боку релігійних та політичних діячів, а звідси – до протестних настроїв, коли саме науку сприймають як причину трагедій.

- *Інфекційні захворювання (соціальні ризики)*. Зростання пандемій вимагає міжнародної уваги. Через географічну мобільність населення інфекційні захворювання поширюються неконтрольовано, а їхні наслідки можуть виявитися катастрофічними для всього роду людського. Ця трагічна загроза стала для сучасної цивілізації досить несподіваною, оскільки сучасна медицина, хоча й передбачала можливість виникнення нових інфекцій внаслідок еволюційних процесів і мутацій мікроорганізмів, однак недостатньо адекватно оцінювала ступінь потенційної небезпеки. Здавалося, що все обмежуватиметься «традиційними» небезпечними інфекціями, добре вивченими та, значною мірою, переможеними. Виникнення нових інфекцій вважали малоімовірним, а самі інфекції – не надто небезпечними, в усякому разі не такими, що загрожують фатальними наслідками. Кілька місяців тому ніхто не знав, що існує SARS-CoV-2. Зараз вірус поширився майже на кожен країну, заразивши щонайменше 5 028 522 особи станом на кінець травня 2020 року [COVID-19, 2020], а ще багатьох, про кого ми не знаємо. Це вдарило по економіці й системах охорони здоров'я, переповнило лікарні та знелюднило громадські простори. Це віддалило людей від їхніх робочих місць і друзів. Це порушило життєдіяльність сучасного суспільства в таких масштабах, свідками яких більшість живих людей ніколи ще не були. Пандемія коронавірусної хвороби COVID-19 може спричинити

поширення голоду у світі, як зазначається у звіті Світової продовольчої програми ООН. «55 країн та територій є домішкою для 135 мільйонів людей, які гостро страждають від нестачі продовольства й потребують негайної гуманітарної допомоги; вони є найбільш уразливими до наслідків цієї пандемії, оскільки мають дуже обмежені можливості або взагалі їх не мають, щоб впоратися одночасно з медичним та соціо-економічним аспектом потрясінь», – заявляють автори звіту. Вони припускають, що ці країни можуть зіштовхнутися з болючим компромісом між порятунком людей від коронавірусу та порятунком людей від голоду [Коронавірус, 2020].

Контролювання, або стримування, відомих ризиків для здоров'я населення є одним з найбільш ефективних способів поліпшення міжнародної безпеки у сфері охорони здоров'я, позаяк на ці загрози припадає більшість ризиків, які потенційно здатні викликати надзвичайні ситуації в царині охорони здоров'я, що потрапляють у сферу компетенції Міжнародних медико-санітарних правил (2005). Наявні програми з боротьби з інфекційними хворобами, а також пов'язані з продовольчою безпекою та безпекою навколишнього середовища, роблять істотний внесок у глобальну систему ВООЗ щодо оповіщення та життя відповідних заходів, будучи до того ж рушійною силою процесу посилення суспільної системи охорони здоров'я у відповідних країнах.

Водночас треба враховувати, що ступінь впливу глобального ризику – величина непостійна. Дослідження ВЕФ показують, що склад глобальних ризиків, імовірність їх виникнення і ступінь впливу змінюються з року в рік. При цьому швидкість таких змін зростає у зв'язку зі зростанням невизначеності та взаємозалежності процесів, які відбуваються в гіперпов'язаному світі, що необхідно враховувати, моделюючи ці процеси [Сенчагов, Соловьев, 2015].

Можна простежити тенденцію залежності ризиків, зважаючи на їхню ймовірність і вплив. Так, якщо з 2007 по 2014 рік впливовими були ризики економічні, то в останні шість років ситуація кардинально змінюється і першість посідають екологічні, геополітичні та соціальні ризики.

Глобальні тенденції, як відомо, є причиною локальних змін. Так, за останні 10 років глобальні ризики викликали суттєві зміни в економічній, соціальній, інформаційній системах України. Було породжено низку нових ризиків, які раніше не траплялись, тоді як конкретні країни, в тому числі й Україна, не мають сформованого механізму з управління

ними. Постає питання про визначення тих ризиків, що стали реалізацією світових глобальних тенденцій.

Картина глобальних і національних ризиків є вкрай динамічною (табл. 1.4), що передбачає необхідність постійного моніторингу змін, які відбуваються в усіх секторах світової й національної економіки. У зв'язку з цим особливого значення набувають розвиток комплексного підходу і включення в нього методики обліку взаємозв'язку ризиків.

Коли Світовий економічний форум 2006 року вперше оприлюднив «Огляд сприйняття глобальних ризиків», економічні ризики посідали більшість із перших місць і за ймовірністю, і щодо можливого впливу. Через 15 років світова економіка знову стоїть перед серйозними викликами – нерівності, протекціонізму й уповільнення зростання, однак еко-

Таблиця 1.4

Топ глобальних ризиків в аспекті їхнього впливу, 2017–2021

2017	2018	2019	2020	2021
Зброя масового знищення	Зброя масового знищення	Зброя масового знищення	Провал у боротьбі зі зміною клімату	Інфекційні хвороби
Екстремальні погодні явища	Екстремальні погодні явища	Провал у боротьбі зі зміною клімату	Зброя масового знищення	Провал у боротьбі зі зміною клімату
Криза водопостачання	Великі стихійні лиха	Екстремальні погодні явища	Втрата біорізноманіття	Зброя масового знищення
Великі стихійні лиха	Провал у боротьбі зі зміною клімату	Криза водопостачання	Екстремальні погодні явища	Втрата біорізноманіття
Провал у боротьбі зі зміною клімату	Криза водопостачання	Великі стихійні лиха	Криза водопостачання	Криза природних ресурсів
				Шкода довкіллю
				Криза повсякденного життєзабезпечення

Джерело: дані звіту ВЕФ «The Global Risks Report 2021»

номічні ризики відсунулися від центру уваги огляду. У доповіді про глобальні ризики – її 15-му виданні – всі п'ять головних ризиків за ступенем імовірності та три за впливом пов'язані з кліматом. Ніколи раніше одна проблема настільки не домінувала в огляді, навіть під час фінансової кризи 2008–2009 року, коли економічні проблеми посідали три місця з п'яти за ймовірністю і чотири – за впливом [The global risks report, 2020].

Отже, найнебезпечнішими за масштабом впливу, на думку експертів, можуть стати невдачі в боротьбі зі змінами клімату, зброя масового ураження, зменшення біологічного різноманіття, екстремальні погодні явища і нестача води.

Для отримання адекватної оцінки важливо враховувати зв'язок глобальних дисбалансів і ризиків, позаяк *дисбаланси є джерелами ризиків*. Ризики за умов слабкої системи управління можуть перерости в загрози економічній безпеці. В умовах зростання відкритості, взаємозалежності та взаємодії національних економік ризики набувають системного характеру.

Екологічні ризики, в тому числі викликані кліматичними змінами, настільки небезпечні, що реакція на них вимагає не просто комплексу заходів, а зміни моделі споживання. Усі країни, в тому числі й Україна, опинилися перед безпрецедентною загрозою через рукотворну зміну клімату, забруднення довкілля, виснаження водних ресурсів, зникнення багатьох видів живих організмів. Тому узгодження економічного зростання з природними можливостями – настійлива необхідність. В Україні ситуація в екологічній царині, м'яко кажучи, не обнадійлива – виснаження природних ресурсів, зростання шкідливого впливу забруднення навколишнього середовища на здоров'я людей, негативні структурні зрушення в економіці, що збільшують частку природоексплуатувальних і забруднювальних галузей. Для розв'язання цих проблем пропонують кілька економічних заходів:

- зниження частки сировинного сектору в економіці за рахунок підвищення питомої ваги інноваційно-високотехнологічного сектору;
- пріоритетний розвиток наукомістких, високотехнологічних, обробних і інфраструктурних галузей з мінімальним негативним впливом на навколишнє середовище;
- впровадження економічних інструментів, що сприяють екологізації економіки [Данілішин, 2020].

Загальна картина глобальних тенденцій і ризиків постійно змінюється через виокремлення ризиків з надзвичайно високим темпом зростання. Так, останнім часом надзвичайно зросла ймовірність екологічних

ризиків – погодні катаклізми, неефективність боротьби зі зміною клімату (включно зі стримуванням та адаптацією), стихійні лиха, скорочення біорізноманіття, антропогенні екологічні катастрофи. Зазначені екологічні ризики (пов'язані з провалом у боротьбі зі зміною клімату, зі стихійними лихами та скороченням біорізноманіття) увійшли до топ-5 ризиків за рівнем впливу поряд з поширенням зброї масового знищення і водної кризи. Ці ризики зумовлені не лише певними первинними чинниками, а й вторинними, пов'язаними з неправильними діями чи хибними політиками щодо усунення тих чи інших ризиків та глобальних проблем, з хибними або потенційно небезпечними новими технологічними рішеннями. Так, стан навколишнього природного середовища, клімат, погодні умови часто загрожують колапсами. Утім головною загрозою для сучасної цивілізації сьогодні є створені антропогенні ризики.

Боротьба з глобальними ризиками, зокрема екологічними, неможлива зусиллями окремих компаній, країн і, навіть, міжнародних організацій. Вочевидньому необхідність співпраці між міжнародними, державними та приватними суб'єктами глобальної економіки. Підходи до глобальних ризиків у багатьох випадках лежать у полі міжнародного приватно-публічного або державно-приватного партнерства. Така співпраця потребує визначення ключових ризиків та розуміння інтересів зацікавлених сторін, а звідси – вироблення плану спільних релевантних відповідей на сучасні глобальні виклики, що постають перед суспільством.

РОЗДІЛ 2

РИЗИКИ ПОГЛИБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ, ДИСПРОПОРЦІЙ ОСВІТИ І ЗАЙНЯТОСТІ В СУЧАСНИХ СОЦІУМАХ

2.1. МНОЖИННІ ЧИННИКИ БІДНОСТІ І РИЗИКІВ ЗУБОЖІННЯ У ХХІ СТОЛІТТІ

Бідність як соціальний феномен і проблема, що має не тільки економічні, а й психологічні, етичні, демографічні й інші аспекти, супроводжує всю історію людства попри природне право людини на гідне життя, свободу, справедливість і рівність, що неодноразово проголошено й закріплено в Загальній декларації прав людини та інших міжнародно-правових документах. Питання бідності завжди перебували в полі зору соціальних дослідників, які намагалися розкрити причини цього явища і з'ясувати способи його подолання. Незважаючи на те, що проблеми бідності належать до найбільш вивчених, всесторонньо висвітлених проблем і перебувають у фокусі уваги не лише науковців, а й політиків, численних міжнародних організацій, громадських діячів, небайдужих представників самих різних народів, значне поширення бідності залишається сьогодні одним із головних викликів ХХІ століття, системним ризиком нестабільних суспільств і маркером соціальної зрілості й відповідальності кожного соціуму, нинішньої цивілізації в цілому.

Розв'язання будь-якої проблеми починається з історії питання, визначення ключових аспектів, осмислення причин виникнення і бар'єрів на шляху її вирішення. Якщо ж проблемна ситуація залишається попри численні наукові і політичні дискусії, різноманітні практичні заходи щодо її подолання тощо, потрібно замислитися, що і хто цьому заважає, чи правильно визначені причини, чи адекватні знайдені засоби, чи ефективно вони впроваджуються в соціально-економічну практику. Постає нагальна необхідність соціологічного осмислення множинних чинників бідності, що обумовлюють її наявність і гальмують перспективи подолання бідності в сучасному глобалізованому світі, а також з'ясування основних методологічних аспектів її концептуалізації й вимірювання заради неупередженої та об'єктивної наукової рефлексії цього явища.

Бідність як соціальна проблема сучасності. Бідність залишається однією з найгостріших соціально-економічних і морально-етичних проблем людства, невинуватим і ганебним явищем в епоху процвітання «золотого мільярду» Планети й масового зубожіння населення на всіх її континентах, особливо в країнах глобального Півдня. За даними Світового Банку (СБ), в умовах крайньої бідності, на менш ніж 1,9 дол. США в день, сьогодні живуть 736 млн осіб (10% населення планети), майже половина населення світу (3,4 млрд) – на менш ніж 5,5 дол. США в день. Континентом з найвищим рівнем бідності є Африка, а найбіднішими країнами на планеті – Демократична Республіка Конго (рівень крайньої бідності – 77,1%) і Мадагаскар (77,6%) [World Bank, 2018]. Феномен бідності не обмежується цими знедоленими країнами, під його прес підпадають незрівнянно більш розвинені й успішні в минулому економіки (зокрема колишні соціалістичні), а також чималі соціальні групи не тільки в країнах із низьким, а й з середнім і високим рівнем доходу.

Так, спеціальний доповідач ООН з питань крайньої бідності і прав людини Ф. Олстон заявив, що у вересні 2017 р. 40 млн американців (12,7% населення) жили в бідності і майже половина з них (18,5 млн) – в умовах глибокої бідності. При цьому третину (32,6%) від усіх людей, які опинились у злиднях у США в 2016 р., становили діти. Загалом майже кожна п'ята американська дитина (18%, або 13,3 млн) жила у злиднях. Невипадково Стенфордський центр з питань бідності та нерівності характеризує США як «чіткого і постійного відступника в лізі дитячої бідності», рівень якої є найвищим серед таких найбагатших країн – Канади, Великобританії, Ірландії, Швеції та Норвегії. Рівень бідності серед молоді в Сполучених Штатах є також найвищим серед країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР): в останніх у бідності живе 14% молоді, у США – чверть. У цілому за оцінками бідності та нерівності США в ОЕСР посідають 35-е місце з 37 [United Nations, 2017].

Хоча частка людей, які живуть у крайній бідності (менш ніж на 1,9 долара США в день), суттєво скоротилася (з 36% у 1990 р. до 10% у 2015 р.) [World Bank, 2018], сам факт її існування на тлі безпрецедентно зростаючої соціально-економічної нерівності й збагачення багатіїв є приводом поставити боротьбу з бідністю одним із головних питань міжнародного розвитку в XXI столітті. Лише кілька фактів. У середині 90-х років XX століття Генеральна Асамблея ООН проголосила початок першої декади ООН з викорінення бідності (1997–2006 рр.) й визначила її тему як «Викорінення бідності – етичний, соціально-політичний і економічний борг людства». Програма розвитку ООН (ПРООН) з 1990 р. щорічно публікує аналітичні глобальні Доповіді про людський

розвиток, на сторінках яких іде емпірично обґрунтоване обговорення найважливіших питань у сфері розвитку, зокрема ситуації з бідністю. Міжнародний валютний фонд у вересні 1999 р. також задекларував свій підхід до зменшення бідності, щоб тісніше пов'язувати операції фонду з кредитування з цілями скорочення бідності та забезпечення економічного зростання. Світовий банк також із 1990 р. кожні два роки публікує доповіді «Бідність і загальне процвітання». Доповідь про світовий розвиток 2000–2001 рр. із красномовною назвою «Наступ на бідність» починається принциповим визнанням: «Бідність серед достатку – найсерйозніша проблема, що стоїть перед людством» [Доклад о мировом развитии, 2001: с. V]. На Всесвітньому економічному форумі 2005 р. на саміті G-8 лідерами цих країн була прийнята Декларація щодо занепокоєння ситуацією з бідністю.

Крім того, у 2000 р. світові лідери прийняли Декларацію тисячоліття, в якій заявили про вісім головних цілей у сфері розвитку світу до 2015 р. і першою серед них визначили боротьбу із злиднями й голодом. Усі цілі цього програмного документа, від скорочення зубожіння до зупинки поширення ВІЧ/СПІДу та надання всезагальної початкової освіти, мали мобілізувати безпрецедентні зусилля для забезпечення потреб найбідніших верств населення. І вони, як свідчить підсумкова доповідь щодо цілей тисячоліття 2015 р., справді врятували мільйони людських життів, допомогли вирватися із злиднів більш ніж мільярд людей, поліпшили їхні життєві умови тощо [События в ООН, 2015]. Зауважимо, що найбільший внесок у глобальне скорочення бідності за останнє десятиріччя зробив Китай – понад 70%. За період з 2012 по 2019 р. чисельність бідного населення Китаю зменшилася на 90 млн, а рівень бідності знизився з 10,2 до 0,6% [Вклад Китая, 2020]. У 2016 р. ООН разом з урядами різних країн, міжнародними організаціями та іншими партнерами визначили новий Порядок денний у сфері сталого розвитку світу до 2030 р. І першою серед його 17 цілей, кожна з яких має величезне значення для людства і Планети, зазначена, як і в Декларації тисячоліття, боротьба з бідністю, а саме повсюдна ліквідація злиднів у всіх формах [ООН, 2015: с.17].

На сьогоднішній день існують десятки міжнародних і національних організацій, що займаються боротьбою з бідністю¹. Чимало науковців,

¹ Серед них Institute for Food and Development Policy, International Labor Organization International Monetary Fund, OXFAM, World Bank, World Health Organization, Center on Hunger and Poverty (США), Institute for Research on Poverty (США), Institute for the Study of Homelessness and Poverty (США), Institute on Race and Poverty (США), National Low-Income Housing Coalition (США), National Poverty Center (США) та інші.

зокрема соціологів, досліджують різноманітні питання, пов'язані з визначенням і різними аспектами бідності, її причин і наслідків, підходів до вимірювання та шляхів подолання. У 2006 р. вийшла в світ третинна енциклопедія світової бідності, що містить близько 800 статей з різних питань та аспектів бідності, написаних більш ніж 100 дослідниками [Odekon, 2006].

Дослідження бідності. Дослідження бідності і багатства як нерозривно пов'язаних між собою феноменів завжди перебували в центрі уваги соціальних дослідників, починаючи з А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, Ф. Енгельса, котрі підкреслювали, що у капіталістичному світі збагачення одних завжди йде за рахунок зубожіння інших. Ще А. Сміт зазначав у «Багатстві народів», що «на одну дуже багату людину має припадати щонайменше п'ятсот бідних, і багатство небагатьох передбачає бідність багатьох» [Сміт, s.a.: с. 283]. У наш час величезний масив наукової літератури з питань бідності як рефлексія на гострі соціальні проблеми видано у США, епіцентрі капіталістичного світу. Соціальні проблеми набули там катастрофічних масштабів внаслідок Великої депресії 1929–1933 рр. і не були розв'язані навіть у роки «славного післявоєнного тридцятиріччя». Тому твердження свого часу патріарха американської економічної науки Дж. К. Гелбрейта щодо радикального поліпшення стану бідних верств населення у так званому суспільстві достатку отримало спротив і критику навіть серед його колег в академічному світі. Одним із перших книгу «Суспільство достатку» («The Affluent Society», 1958) піддав емпірично обґрунтованій критиці відомий американський правознавець й економіст Л. Кейзерлінг, голова Ради економічних консультантів у період президентства Г. Трумена (1945–1953 рр.) [Hession, 1962: сс. 129–130]. А згодом активний учасник руху за громадянські права М. Харрінгтон, який методом включеного спостереження кілька років вивчав проблему бідності в американському гетто, опублікував книгу «Інша Америка» (1962), в якій детально описав «невидиму бідність» у США. На його думку, кількість бідних у «суспільстві достатку», сконструйованому Гелбрейтом, становила від 40 до 50 млн осіб [Harrington, 1963: с. 19]. Численні сучасні публікації американських і західноєвропейських науковців свідчать про неминущу актуальність дослідження різноманітних аспектів бідності та пов'язаних з нею проблем: від питань наркотиків і навколишнього середовища, особливостей жіночої або дитячої бідності, її специфіки в різних країнах і регіонах, поширення бідності серед працюючого населення до взаємозв'язків цього феномену із сучасними

трендами глобалізації, політикою неолібералізму, трансформаційними процесами в перехідних економіках тощо².

Існує багато наукових шкіл із дослідження бідності. Одні з них вивчають чому індивіди опиняються за лінією бідності, інші – агреговані показники бідності, як серед різних країн, так і в часовій динаміці. У межах першого напряму дослідники історично сповідували переважно індивідуалістичну або структуралістську теорію. Індивідуалістичний підхід фокусує увагу винятково на індивідуальних характеристиках і тому, наскільки вони цінуються в суспільстві (наприклад, освіта і вміння потенційно допомагають людям отримувати вищі доходи й уникати зубожіння, а кожна з таких характеристик, як стать, вік, національність, раса, зайнятість, склад сім'ї може стати фактором ризику зубожіння). Згідно із суто структуралістським підходом зубожіння є наслідком виключно існуючих соціальних структур, зокрема розподілу занять, галузей промисловості тощо. Тобто економічне життя людей визначається умовами поза межами їхнього особистого контролю. Звичайно, за умов високого рівня безробіття й браку робочих місць чимало домогосподарств справді не в змозі уникнути бідності. Обмеженість кожного із зазначених підходів і розуміння переплетіння й взаємодії в реальному житті структурних умов та індивідуальних характеристик людей спону-

² Duck, W. (2015). *No Way Out: Precarious Living in the Shadow of Poverty and Drug Dealing*. Chicago and London: The University of Chicago Press; Laurent, S. (2018). *King and the Other America: The Poor People's Campaign and the Quest for Economic Equality*. Foreword by William Julius Wilson. Oakland, California: University of California Press; Lessing, L. (2017). *Behind from the Start: How America's War on the Poor is Harming Our Most Vulnerable Children*. N.Y.: Oxford University Press; O'Leary, A. and Frew, P. M. (Editors). (2017). *Poverty in the United States: Women's Voices*. N.Y.: Springer Science+Business Media; Tickamyer, A., Sherman, J., Warlick, J. (Editors). (2017). *Rural Poverty in the United States*. N.Y.: Columbia University Press; Eurofound. (2017). *In-work poverty in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union; Bush, R. (2007). *Poverty and Neoliberalism: Persistence and Reproduction in the Global South*. London: Pluto Press; Braithwaite, J., Grootaert, C., Milanovic, B. (2000). *Poverty and Social Assistance in Transition Countries*. N.Y.: St. Martin's Press; Sneyd, A. (2011). *Governing Cotton. Globalization and Poverty in Africa*. N.Y.: Palgrave Macmillan; Agola, N. O., Awange, J. L. (2014). *Globalized Poverty and Environment. 21st Century Challenges and Innovative Solutions*. Berlin: Springer; Davies, M. and Ryner, M. (2006). *Poverty and the production of world politics: unprotected workers in the global political economy*. N.Y.: Palgrave Macmillan; Thurow, R., Kilman, S. (2009). *Enough: Why the World's Poorest Starve in an Age of Plenty*. N.Y.: Public Affairs; Green, D. (2012). *From Poverty to Power: How Active Citizens and Effective States Can Change the World*, 2nd ed. Rugby, UK: Practical Action Publishing and Oxford: Oxfam International, 2012; Сибрук, Дж. (2014). *Мировая бедность*. Пер. с англ. А. Захарова. М.: Книжный клуб Книгоvek; Банерджи, А., Дуфло, Е. (2018). *Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів*. Пер. з англ. Володимир Плискін. К.: Наш формат; Brady, D. (2003). *Rethinking the Sociological Measurement of Poverty*. *Social Forces*, 81: 715–52; Moller, S., Bradley, D., Huber, E., Nielsen, F. and Stephens, J. (2003). *Determinants of Poverty in Advanced Capitalist Democracies*. *American Sociological Review*, 68: 22–51.

кали науковців поєднати їх в один інтегративний підхід, що, безумовно, є найбільш продуктивним і об'єктивним.

У межах аналізу сукупних трендів бідності у порівняльній перспективі (між різними країнами і в часовому вимірі) показники бідності, у тому числі національні лінії бідності, суттєво різняться за специфікою їхніх соціальних, економічних і політичних структур. Соціальні структури показують конфігурацію суспільства і дають уявлення про чисельність вразливих соціальних груп, економічні визначають загальний рівень розвитку країни і порогові/граничні показники бідності, політичні – характер соціально-економічної політики, зокрема механізми розподілу і перерозподілу доходів, інститути держави загального добробуту тощо. На думку дослідників, саме останні, соціально-політичні структури мають найбільший вплив на рівень і показники бідності в різних економіках [Moller, 2011: сс. 526–528].

Проблеми бідності у світі активно досліджуються соціологами, зокрема представниками економічної соціології, як на мікро-, так і на макрорівнях. В Україні, як і в інших країнах пострадянського простору, вони не були предметом активного дослідження, оскільки не становили раніше значної проблемної ситуації в житті суспільства. Роботи з цих питань стали з'являтися практично з кінця XX – початку XXI ст. Серед вітчизняних економістів і соціологів різними аспектами бідності сьогодні займаються Е. Лібанова, Л. Черенько, Н. Толстих, Н. Харченко, М. Трифонов та інші [Libanova, 2020; Черенько, 2020; Толстих, 2020; Харченко, 2000; Трифонов, 2016]. Оскільки поняття бідності використовується стосовно широкого спектра соціально-економічних ситуацій, важливо, аналізуючи цей феномен, виходити з чітких методологічних рамок.

Методологічні аспекти концептуалізації й вимірювання бідності. Бідність – це багатоаспектний і вкрай негативний соціальний феномен сучасного глобального капіталізму, для повноцінного розуміння якого його важливо досліджувати не тільки як окремих концепт, а й у взаємозв'язку з багатством як протилежним станом у вимірі добробуту суспільства. Висмикування одного-єдиного сюжету із загальної картини складного соціального життя загрожує однобоким, звуженим і навіть хибним підходом. Як і добробут, бідність є багатовимірним концептом і потребує багатовимірного оцінювання. Складна й багатопланова природа бідності потребує цілісного й системного аналізу цього феномену у взаємозв'язку із закономірностями розвитку того чи іншого суспільства.

Багатоаспектність феномену бідності й різноманітність підходів до її оцінювання обумовили появу об'ємного тезаурусу з цих питань. На сьогоднішній день існують і використовуються поняття абсолютної й відносної бідності, крайньої, соціальної, гуманітарної, глобальної, периферійної, постійної, добровільної, суб'єктивної, первинної і вторинної бідності тощо.

До основних концептів бідності, які використовуються найчастіше, належать: абсолютна, відносна та соціальна бідність. Абсолютна (або крайня) бідність означає стан людини/сім'ї, за якого вона не має достатніх ресурсів для ведення здорового способу життя, тобто перебуває нижче певного мінімального рівня, необхідного для задоволення основних потреб. Цей мінімальний рівень називається лінією/межею бідності і ґрунтується на заздалегідь визначеному рівні доходу. Оскільки цей рівень змінюється як у часі, так і від країни до країни, кожна держава визначає конкретну межу бідності відповідно до свого рівня розвитку, суспільних норм і цінностей³.

Попри різноманітність підходів до визначення абсолютної бідності/лінії бідності, всі вони сфокусовані насамперед на «біологічних потребах». Хоча в реальному житті феномен бідності має різні прояви – від недостатнього харчування й недостатнього доходу до гуманітарної бідності (стану, що унеможливує підтримання/ведення здорового способу життя, отримання знань і забезпечення гідних стандартів життя), культурної бідності й соціальної ізоляції, відсутності голосу та правової захищеності [Парламентская ассамблея, 2003: с. 3]. Тобто фактична межа бідності є скоріше соціальним, а не фізіологічним мінімумом. Як справедливо стверджують багато дослідників, вивчення лише абсолютної бідності применшує гостроту проблематики, особливо з позицій людей, участь яких у соціальному житті суттєво обмежена браком матеріальних ресурсів [Харченко, 2000: с. 88]. Розуміння реалістичної ситуації з бідністю потребує аналізу не тільки абсолютної межі бідності, а й відносних показників, що враховують ступінь нерівності в суспільстві.

³Так, арабське визначення бідності характеризує її як «нездатність людини задовольняти власні основні потреби і потреби утриманців», які в арабському світі дуже різні, у Бразилії існує два визначення бідності – бідність як дохід, необхідний для задоволення харчових потреб людини, і бідність як «мінімальний кошук товарів», необхідний для задоволення всіх основних потреб людини, а не лише потреб у їжі. Принципово розрізняються і лінії бідності у найбільших економіках сучасного світу – Китаю і США. На порозі XXI століття уряд Китаю визначав бідність як дохід у 66 центів на день або 240,9 доларів США на рік, у Сполучених Штатах бідність визначалася як 9 645 доларів США на рік для самотньої людини, що живе одна [Odekon, 2006: сс. 47, 90, 164].

Відносна бідність означає, що індивід не має достатньо коштів, щоб вести прийнятний для даного суспільства стиль життя. Вона розраховується як кількість домогосподарств, що отримують дохід на рівні певного відсотка, наприклад, 50–60% медіанного доходу по країні. «В Україні національний критерій відносної бідності домогосподарств становить 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат, межа крайньої бідності – 60% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат» [Трифонов, 2016].

Поняття соціальної бідності, яке набуло значного поширення останнім часом, стало розвитком концепції соціальної ізоляції в процесі аналітичного пошуку більш широкого розуміння бідності, адекватного життєвим реаліям кожного суспільства. Для оцінювання цього типу бідності Світовий банк запровадив соціальну межу бідності (SPL) як доповнення до вже існуючих лінійок. SPL – це поєднання абсолютноного показника міжнародної лінії бідності (IPL) і межі бідності, що визначається відносно медіанного рівня споживання (або доходу) кожної країни. У вартісному вимірі вона дорівнює будь-якому IPL або 1,9 дол. США плюс половина медіанного рівня споживання за добу в країні [World Bank, 2018: р. 7]. Тобто показник соціальної бідності об'єднує концепції абсолютної і відносної бідності.

Крім цього нововведення, доповідь з бідності Світового банку 2018 року містить ще дві новації – показник багатовимірної бідності (оскільки бідність за рівнем доходів не відображає доступу до комунальних послуг (води, електропостачання), охорони здоров'я, освіти тощо) і вимірювання бідності на двох рівнях: рівні домогосподарства та індивідуальному (оскільки останні можуть не збігатися, якщо ресурси розподіляються серед членів сім'ї нерівномірно). За критерієм багатовимірної бідності частка бідних на глобальному рівні приблизно на 50% вище порівняно з монетарною бідністю [World Bank, 2018: pp. 3, 5].

Розширений багатовимірний погляд на бідність підкреслює важливість інвестування в людський капітал і означає, що люди можуть бути визначеними як бідні у своїх суспільствах навіть якщо їхній рівень споживання значно перевищує 1,9 дол. США на людину в день (міжнародну межу бідності⁴). Адже багато соціальних благ і можливостей є недоступними для бідних людей просто через їхній низький матеріальний статус (або ж не є настільки доступними, як для заможних верств насе-

⁴ «З 1990-х років Світовий банк встановлює показник міжнародної межі бідності на основі вибірки національних показників межі бідності в деяких найбідніших країнах світу. У 1991 р. Равайон, Датт і ван де Валле вивчили 33 національні

лення): доступ до якісної освіти й медичних послуг, безпечної питної води, базових санітарних умов; змістовна участь у політичному житті; справедливий захист своїх прав у разі їх порушення тощо. Відповідно до Звіту ПРООН про розвиток людини за 2019 р. понад 1,3 мільярда людей живуть у багатовимірній бідності [United Nations, s.a.].

На підставі зазначених концептів бідності розроблено цілу низку підходів до її емпіричного оцінювання, кожен з яких має свої методологічні особливості [Организация, 2018; Черенько, 2020: с. 35]. Досвід статистичних і соціологічних розвідок свідчить про три основні підходи до оцінювання бідності: монетарний, деприваційний та суб'єктивний. Монетарна бідність розраховується на основі критеріїв абсолютної та відносної бідності, визначаючи наявні в людини кошти. Деприваційна бідність оцінюється за кількістю й характером різних позбавлень і соціальних виключень, яких вона зазнає у повсякденному житті і які часом важко перевести у грошовий (монетарний) еквівалент. Суб'єктивна бідність визначається на підставі самооцінки індивідом власного матеріального становища [Трифонов, 2016]. Кожен із існуючих підходів до оцінювання ситуації з бідністю має як свої переваги, так і недоліки. Про наявність методологічних проблем свідчать хоча б такі моменти: 1) співвідношення між оцінками монетарної і деприваційної бідності є доволі сталим, проте вони не є абсолютно тотожними й охоплюють різні категорії осіб; 2) частка населення, що за самооцінкою матеріального добробуту віднесла себе до бідних в Україні у 2007–2015 рр., щонайменше вдвічі перевищує частку бідних за відносним і деприваційним критеріями [Трифонов, 2016]; 3) якщо абсолютну бідність за бажання можна подолати в межах капіталістичної системи, то відносна, а значить і соціальна бідність, існуватиме, як і нерівність у доходах людей.

Принциповим є те, що визначення й оцінювання бідності має ключове значення не тільки з пізнавальної й аналітичної точок зору (щоб дізнатися, якою є ситуація з бідністю і зрозуміти фактори, що вплива-

---

показники межі бідності і встановили, що до найбідніших у цій вибірці входили шість країн – Бангладеш, Індонезія, Кенія, Марокко, Непал і Танзанія. Їхні показники відрізнялися не більше ніж на 1 дол. США від показника межі бідності, що становив 31 дол. США на людину в місяць за курсом ПКС за 1985 р. Це стало основою для введення всесвітньої/міжнародної межі бідності – “долар в день» [Организация, 2018: с.13]. З огляду на наростання відмінностей у вартості життя в різних країнах світу СБ зіткнувся з необхідністю періодичного перегляду показника глобального рівня бідності. У 2005 році глобальний поріг бідності був підвищений до 1,25 дол. США, у 2015 році – до 1,9 дол. США за курсом ПКС за 2011 р. [Организация, 2018: с.13]. У докладі з бідності СБ 2018 р. представлені нові, більш високі лінії бідності для країн із доходом нижче і вище середнього рівня доходу – відповідно, 3,2 і 5,5 дол. США на людину в день [World Bank, 2018: с. 7].

ють на цю ситуацію), а й для розроблення найдієвіших заходів щодо боротьби з нею і відповідного контролю за їх ефективністю (наскільки запроваджені заходи змінюють ситуацію на краще).

Множинні чинники бідності. Так само системно і комплексно, як в оцінюванні ситуації з бідністю, треба підходити до аналізу множинних чинників її виникнення. Тільки в «Енциклопедії світової бідності» зазначено 25 різних причин цього феномену: безробіття, класова структура, корупція, інфляція, банкрутство, економічна лібералізація, приватизація, глобалізація, неолібералізм, рецесія тощо [Odekon, 2006]. У дослідницьких цілях численні фактори бідності доцільно поділити на певні категорії: ситуаційні (війна, стихійні лиха, епідемії, зокрема COVID-19 та інші хвороби), соціально-демографічні (стать, вік, освітній рівень, сімейний стан, тип поселення, національна й расова належність тощо), соціально-економічні (ВВП країни, рівень безробіття, інфляція, стан/характер зайнятості, рівень заробітної плати, соціально-економічна нерівність), соціально-політичні (політичні структури; ідеологія соціалдарвінізму, лібералізму, неолібералізму тощо), соціокультурні (цінності аскетизму, поширення культури бідності), інституційні (соціальні стандарти, стан профспілкового руху, податкова система тощо). Оскільки вивчення впливу кожного із зазначених чинників є предметом самостійного дослідження, окреслимо лиш деякі з них.

Як відомо, прихильники капіталістичної системи просувають неолібералізм і глобалізацію як панацею від бідності. Представники марксистського і критичного напрямку в соціології впевнені абсолютно в протилежному. Адже бідність є невід'ємним супутником капіталізму як соціально-економічної системи і нинішньої глобалізації як процесу утвердження капіталізму в глобальному масштабі. Вона являє собою одну з найгостріших і найпоширеніших форм прояву нерівності й несправедливості, іманентно притаманних цьому устрою життєдіяльності людей. Як і нерівність, бідність має місце й на міжнародному рівні у порівняльному контексті країн «Півночі» й «Півдня», і всередині країн як багатих, так і бідних, тобто незалежно від їхнього рівня розвитку. Самі реалії життя підтверджують, що феномен бідності є наслідком насамперед не історичних чи культурних передумов, а результатом дії соціальних інститутів, створених людьми. Як стверджують теоретики «школи залежності» Р. Пребіша, бідність «периферії» і багатство «центру» є більшою мірою природним наслідком несправедливих відносин між ними, ніж результатом відмінностей у культурі чи традиціях [Reifer, 2006: сс. 133–135].

Колишній Генеральний секретар ООН, лауреат Нобелівської премії миру Кофі Аннан у преамбулі (рекомендаціях) доповіді Оксфам⁵ «На шляху до рівності. Викорінимо крайню нерівність» справедливо підкреслює: поки ми всі стурбовані сьогодні проблемою крайньої нерівності в доходах і майні, яку ми можемо спостерігати в більшості країн світу, «бідні, які, звичайно ж, страждають найбільше, відчувають на собі не тільки значну кількість наслідків нерівності в їхньому житті, а й значну кількість нерівних можливостей» [На пути, 2014]. На сторінках цієї ж доповіді колишній Голова Ради економічних консультантів при президентові США і старший віце-президент СБ, лауреат Нобелівської премії, професор Колумбійського університету Дж. Стігліц наголошує, що подальше збільшення прірви між багатими й бідними ставить під загрозу всі зусилля зі зниження рівня бідності [На пути, 2014].

Суттєвим чинником бідності залишаються екологічні проблеми, адже якість навколишнього середовища безпосередньо впливає на здоров'я і благополуччя людей. Доступність озелених територій, чистого повітря й води є невід'ємною частиною якості їхнього життя. Людина ж своєю діяльністю настільки виснажила ріки і землю, забруднила повітря й воду, що відбулися глобальні та безпрецедентні зміни клімату, які стали найсуттєвішим глобальним викликом людства й загрозою його існування. «Очікується, що в період 2030–2050 рр. зміна клімату буде причиною смерті ще 250 000 осіб на рік від недоїдання, малярії, діареї та теплового стресу» [Программа развития ООН, 2019: с. 17]. Як неодноразово заявляв з цього приводу колишній Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун, людство продовжує споживати набагато більше природних ресурсів, ніж може без шкоди надати наша планета. Він закликав усіх задуматися про наслідки свого способу життя для навколишнього середовища і стати дбайливішими господарями Землі [Новости ООН, 2015].

Значно загострювати і створювати проблеми бідності можуть ситуаційні чинники, зокрема військові дії, стихійні лиха, хвороби людей, особливо масові. Так, війни, що не вщухають на нашій планеті, продовжують забирати життя і здоров'я мільйонів людей, руйнувати їхні долі, прирікати на вкрай бідне існування. Україна, яка ще недавно пишалася безкровним характером трансформаційних змін, поринула в гірку безодню людських втрат внаслідок збройного конфлікту на Донбасі.

---

⁵ Оксфам – це міжнародне об'єднання з 17 організацій, об'єднаних в єдину мережу більш ніж в 90 країнах світу, в рамках глобального руху за зміни, побудову майбутнього, вільного від несправедливості і бідності. Щорічно ця організація публікує доповіді про нерівність до початку Всесвітнього економічного форуму в Давосі.

Тільки офіційно зафіксовано тисячі випадків загибелі цивільних осіб і військових, близько 1,5 млн внутрішньо переміщених осіб, багато з яких опинилися в край скрутному матеріальному і життєвому становищі.

Суттєво вплинула на соціально-економічний стан і ситуацію з бідністю практично в усіх країнах світу пандемія COVID-19. Масові звільнення з роботи, зупинка на невизначений період підприємств/організацій, банкрутство малого бізнесу, падіння ВВП, зростання безробіття тощо значно погіршили добробут людей. Дещо парадоксальним, на перший погляд, видається те, що пандемія саме у США – одній з найбагатших і найрозвинутіших країн світу – набула таких жахливих наслідків: жодна країна у світі не мала настільки високого рівня смертності від COVID-19 і не втягнула так швидко у бідність багатьох звичайних американських громадян. Понад 30% дорослих американців змушені були зменшити свої витрати на їжу. На запитання, хто винен або що спричинило ці найгірші в історії країни втрати людських життів, яких можна було уникнути, экс-міністр праці США, професор Р. Райх, чітко відповідає, що частково це пов'язано зі зловживаннями і негативною діяльністю Д. Трампа та його корумпованого оточення. Але існує, на його думку, і глибша причина – «Америка довго не надавала своїм громадянам базової підтримки, яка їм потрібна» [Reich, 2020]. Як визнав спеціальний доповідач ООН з питань крайньої бідності і прав людини Ф. Олстон, США є однією з найбагатших, найпотужніших та технологічно інноваційних країн світу, проте ні її багатство, ні її потужність, ні технології не використовуються для розв'язання ситуації з бідністю і 40 мільйонів людей продовжують жити у злиднях [United Nations, 2017].

Зростання бідності внаслідок пандемії коронавірусу-19 і карантинних заходів з цього приводу очікують і в Україні. За прогнозними оцінками фахівців, це збільшення відбудеться в усіх типах сімей, найбільше постраждають домогосподарства з дітьми, старші пенсіонери та діти віком до 18 років. Зростатиме як структурна бідність⁶, так і рівень депривацій серед населення. Збільшення показників деприваційної бідності прогнозується через один-три роки. Найбільшою мірою постраждають працівники з нижчим рівнем освіти/кваліфікації, дрібні підприємці, наймані працівники підприємств у великих містах. Зростуть ризики бідності серед сімей, де працює лише одна особа (особливо це стосується-

---

⁶ Падіння доходів населення впливає на структуру їхнього споживання. Структурний критерій бідності полягає у вимірюванні частки витрат на харчування у структурі загальних витрат домогосподарства. Якщо частка витрат на харчування становить понад 60% сукупних витрат, таке домогосподарство вважається бідним [Черенько, 2020: с.16].

ся самотніх батьків), сімей з недиверсифікованими джерелами доходів й великою кількістю утриманців, а також серед інших вразливих категорій, які повністю залежні від державної підтримки [Черенько, 2020: сс. 21–22].

З усією непередбачуваністю багатьох ситуаційних чинників масштаби і глибина їхніх наслідків залежить від згуртованості й соціальної організації життєдіяльності людей. За всієї важливості кожної із зазначених причин, багато з яких є взаємопов'язаними, а сумарний вплив яких, звичайно, значно ускладнює ситуацію з бідністю, для розв'язання проблеми бідності необхідно чітко розуміти головні причини існування й відтворення цього феномену. У межах капіталізму вони полягають у відмові від принципів кейнсіанства, держави добробуту та соціальної держави і переході до принципів неолібералізму, що визначають сутність соціально-економічного устрою капіталістичного суспільства в сучасному глобалізованому світі.

(Не)ефективність боротьби з бідністю. Боротьба з бідністю посідає важливе місце сьогодні в порядку денному практично всіх міжнародних організацій. З цього питання проводиться багато дискусій, конференцій, розроблена низка програм на міжнародному й національному рівнях щодо подолання бідності, особливо її крайніх форм. Чимало зроблено і практично, проте зрозуміло, що навіть за умови реалізації оптимістичного сценарію і скорочення крайньої бідності соціальна бідність без кардинальних змін принципів глобального світоустрою й господарювання лише поширюватиметься на тлі невпинного зростання соціально-економічної нерівності. Це нагадує сумнозвісну історію урядової програми «Війни з бідністю» у США, проголошену в 1964 р. адміністрацією президента Ліндона Джонсона в рамках плану побудови «Великого суспільства». У зверненні Л. Джонсона до нації зазначалося: «Багато американців живуть на задвірках надії, одні через бідність, інші через свій колір шкіри, і занадто багато через те та інше. Наше завдання зробити все, щоб їхній відчай відступив у результаті рішучої війни з бідністю в Америці». Проте попри значне розширення програм соціальної допомоги нужденним, ця «війна» була програєна. За визнанням президента США Річарда Ніксона, продовження війни США у В'єтнамі зажадало величезних коштів і в підсумку перетворило війну з бідністю на війну з процвітанням [АМЕРИКАНА, 1996: с. 1049].

Визнаючи значні досягнення міжнародного співтовариства у зменшенні крайньої бідності, Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун підкреслював, що прогрес торкнувся не всіх: «Занадто багато людей

залишилися позаду, особливо з числа найбідніших і найуразливіших у зв'язку зі статтю, віком, інвалідністю, етнічним походженням або географічним розташуванням» [События в ООН, 2015].

Аналітики всіх найвпливовіших міжнародних організацій прямо чи опосередковано визнають, що недостатня ефективність боротьби з бідністю є наслідком існуючих правил життєдіяльності сучасного суспільства. Керівники вищого рівня Світового банку наголошують, що бідність є соціально вкоріненим явищем і ведення справ «заведеним порядком» недостатньо для досягнення цілей боротьби з бідністю. «Необхідно вкладати кошти в людей і робити все можливе для того, щоб благами економічного зростання могли користуватися всі верстви населення» [Всемирный банк, 2018]. Передмова доповіді про людський розвиток 2019 року відкрито починається з думки, що хвиля демонстрацій, яка прокотилася по різних країнах через глибоке і зростаюче невдоволення людей нерівністю (найвиразнішим проявом якої є бідність за умов процвітання «золотого мільярду»), – «це явна ознака того, що, незважаючи на весь досягнутий нами прогрес, щось у нашому глобалізованому суспільстві не працює» [Программа развития ООН, 2019: с. iii]. Автори ж доповіді Оксфам «На шляху до рівності» прямо вказують на дві потужні «політичні й економічні причини нерівності, які мають велике значення при поясненні крайнощів, які ми спостерігаємо сьогодні: ринковий фундаменталізм і захоплення влади економічними елітами» [На пути, 2014: с. 11]. На їхню думку, будь-яка реальна спроба покласти край бідності змушена протистояти політичним рішенням, які створюють і підтримують нерівність. Але зазначені причини є різними сторонами одного головного чинника – існуючого неоліберального капіталістичного устрою.

Сучасний глобальний світ наповнений суперечностями, зокрема між обіцянками й деклараціями влади практично в усіх країнах і зовсім іншою реальністю; між наявними економічними можливостями розвитку, у тому числі розв'язанням проблем бідності, й низькою соціальною ефективністю фактичних дій; між потребами відтворення людського потенціалу та обмеженими матеріально-фінансовими можливостями в багатьох країнах, насамперед глобального «Півдня», чи небажанням держави вкладати кошти в цю справу тощо. Неправильні/недостатні дії є наслідком або свідомого небажання можновладців радикально розв'язувати проблему бідності або деформації їхнього мислення, нерозуміння єдності світу, людини і природи, причинно-наслідкових зв'язків як імперативів перебігу життя. Через обмеженість культурного і духовного

розвитку, звуження сьогохвилинної свідомості й домінування приватновласницького егоцентризму в умовах глобального капіталізму «сильні світу цього» своєю діяльністю руйнують не тільки соціальну тканину суспільства, дестабілізуючи його і підриваючи загальнолюдські засади, а й знищують основи основ буття на нашій планеті – своє природне середовище проживання.

Зміни на краще можливі (Суспільство, якого прагнуть люди).

Швидкоплинність людського життя потребує невідкладних рішень проблем, які його руйнують. Люди мають усвідомити свою єдність як людських істот, що живуть на планеті Земля, зрозуміти, що вони не тільки залежать від суспільства, частиною якого є, а й мають безцінний інструмент свободи вибору. Ні бідність, ні несправедливість, ні нерівність не є неминучими. Це – результат свідомих цілеспрямованих політичних рішень. Рішень в інтересах невеликої кількості багатіїв, що заради збереження й подальшого росту своїх доходів і можливостей використовують різні засоби: від лобювання інтересів, пожертв на політичні кампанії до впливу на пресу та використання економічної влади іншими способами у відповідь на рішення, які їм не подобаються [Програма розвитку ООН, 2019: с. 17]. Тому розраховувати на прості безконфліктні рішення безпідставно. Попри ймовірне політичне протистояння і пов'язані з цим ризики суспільство має вести чесний діалог. За всієї важливості негайного використання низки відомих заходів задля пом'якшення симптомів численних соціальних хвороб, зокрема бідності (таких як перерозподіл доходів, прогресивна шкала оподаткування тощо), конструктивне «лікування» необхідно шукати на шляху неупередженого визначення й викорінення причин, що їх породжують.

Сьогодні, як зазначають автори доповіді про людський розвиток 2019 року, «у будь-якій країні світу в багатьох людей мало шансів на краще майбутнє. Не маючи ні надії, ні чіткої мети, ні почуття власної гідності, вони спостерігають з узбіччя життя, як інші рвуться вперед до ще більшого процвітання. У світі багато вирвалося з лещат крайніх злиднів, але ще більше число людей не має ні можливостей, ні ресурсів для того, щоб керувати власним життям» [Програма розвитку ООН, 2019: с. 1]. Важливо мислити «за рамками рівня доходів і середніх показників сьогоднішнього дня» крізь призму саме людського розвитку, де людям має відводитися центральне місце в процесі прийняття рішень [Програма розвитку ООН, 2019: с. 20].

Різні умови в кожній країні потребують різних підходів до політики боротьби з бідністю. Але є і спільний знаменник – імперативна вимога

до національних урядів в усьому світі будувати «людську економіку, яка цінує те, що справді має значення для суспільства, а не підживлювати нескінченну гонитву за прибутком і багатством» [Coffey, 2020: с. 2].

Завдання ж соціології, що має виконувати не лише пізнавальну, а й не менш важливі й відповідальні політичну і громадянську функції – інформувати й мобілізувати громадськість на конкретні дії, спонукаючи національні уряди «прислухатися до людей, а не до багатой верхівки правлячих класів» [На пути к равенству, 2014: с. 22], забезпечуючи владу і суспільство якісними достовірними даними, необхідними для прийняття правильних рішень.

Проголошуючи порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року, Організація Об'єднаних Націй підкреслила, що майбутнє людства і нашої планети перебуває в наших руках: «Ми можемо стати першим поколінням, якому вдалося покінчити з бідністю, як, утім, ми можемо також виявитися останнім поколінням, яке мало шанс врятувати планету» [ООН, 2015: с. 22].

2.2. РИЗИКИ ПОГЛИБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Соціальна нерівність у глобалізованому світі. Центральною проблемою сучасної глобалізованої економіки є надзвичайно нерівномірний розподіл її благ, що проявляється в нерівності доходів, можливостей працевлаштування, доступу до послуг охорони здоров'я й освіти, а також до участі в управлінні і соціальному житті. На безпрецедентне загострення проблеми нерівності останнім часом звертає увагу дедалі більша кількість науковців в усьому світі [Пикетти, 2015; Стиглиц, 2016; Стиглиц, 2020; Atkinson, 2015; Galbraith, 2016; Hacker, Pierson, 2020; Milanovic, 2018; Oxfam, 2020; Oxfam, 2021; Piketty, 2015; Saez, Zucman, 2019; Sociology and Social Justice, 2018; World Inequality Report, 2017]. Велика увага суспільствознавців пов'язана насамперед з тим, що соціальна нерівність є одним із головних чинників зростання соціальної напруженості та конфліктності суспільства. Тісна пов'язаність у суспільній свідомості проблеми нерівності та соціальної справедливості робить її ключовою причиною посилення незадоволеності населення існуючим станом речей та сприйняття його як несправедливого, що, зрештою, може призвести до соціальних катаклізмів та потрясінь.

За даними британської організації *Oxfam*, найбагатшому 1% населення світу в наш час належить 82% глобального багатства, а бідна половина людства не має ніякого багатства [Oxfam, 2018]. Розрив між багатими і бідними за умов економічної глобалізації постійно зростає. Згідно з міжнародним опитуванням, що репрезентує думки 3,9 млрд осіб, або 53% населення планети, «у всьому світі майже трое з чотирьох людей (74%) стурбовані зростанням нерівності між найбагатшим 1% та рештою населення» [International Trade Union Confederation, 2017: р. 10]. Така значна соціально-економічна диференціація стала наслідком інституційного устрою більшості країн сучасного світу, підґрунтя якого становить капіталістична приватна власність. Остання породжує диференціацію соціально-економічного статусу людей за критерієм наявності/відсутності в них власності на засоби виробництва. Саме відмінність статусів власника і найманого працівника визначає нерівність людей щодо багатства й доходів. Для найманих працівників, головним джерелом доходу яких є заробітна плата, ключовим видом нерівності у сфері праці є нерівність в оплаті та інших умовах праці. Наприклад, у США вищі посадові особи в компаніях за трохи більш як один робо-

чий день заробляють більше, ніж простий робітник за рік [Oxfam, 2018]. Соціальне табло (аналітичний інструмент Європейської комісії) також свідчить, що доходи в Європі розподіляються вкрай нерівномірно: у 2016 році 20% найбагатших домогосподарств заробляли у 5 разів більше, ніж найбідніші 20% [Monitoring, s.a.].

За результатами дослідження Лабораторії нерівності, після 1980-го року на 1% осіб, які отримують найбільш високі доходи, припала вдвічі більша частка світового зростання доходу, ніж на 50% найбідніших верств населення [World inequality report, 2017: p.11]. Зростання нерівності в даний період мало місце практично в усіх регіонах світу з відмінністю лише в його темпах, що визначалися економічною та соціальною політикою держав. Так, наприклад, найбільш швидкі темпи росту нерівності за доходами мали місце в Північній Америці, Китаї, Індії та Росії, а відносно помірні – в країнах Європи [World inequality report, 2017: с.5].

У результаті втілення неоліберальних постулатів на практиці глобальний світ став вкрай поляризованим. Нижній за доходами половина людства сьогодні належить лише 1,4% світового багатства, тоді як найбільш заможним 10% населення – більше 80% [Global wealth report, 2020: p. 29]. Сумарні статки 1% найбагатших людей більш ніж удвічі перевищують такі в 6,9 млрд жителів планети. А доларові мільярдери (всього 2153 людини) в наші дні володіють більшим багатством, ніж 4,6 млрд людей разом узяті. Водночас майже половина населення світу (3,4 млрд осіб) живуть менш ніж на 5,50 дол. США/день, щодня стикаючись із проблемами щодо забезпечення своїх сімей, недоступності медичної допомоги й освіти [Oxfam, 2020: p.10].

Соціальна нерівність у сфері праці. Проблема посилення нерівності обумовлена самою сутністю капіталістичних відносин, особливо у сфері праці. Фахівці Міжнародної організації праці справедливо відмічають, що соціальна нерівність починається з ринку праці і саме в цій сфері дисбаланси суспільного розвитку проявляються найбільш чітко та відкрито. Головним фактором, що визначає тенденції нерівності в умовах неолібералізму стала низхідна динаміка розподілу заробітної плати та оплачуваної зайнятості. Сьогодні зростання заробітної плати відстає від росту продуктивності праці, а частка працівників у розподілі національного доходу скорочується. Для прикладу, в Євросоюзі плюс 11 країн ОЕСР частка праці у ВВП скоротилася з 64% у 1991 році до 58% у 2013 р. Частка світового доходу, отриманого працівниками, знизилася з 53,7% у 2004 р. до 51,4% у 2017 р., а частка доходу від

капіталу збільшилася із 46,3% до 48,6% [The Global Labor Income Share, 2019: p. 6].

При цьому, дослідження показують і сильну нерівномірність у розподілі трудового доходу. За останніми даними МОП, 48,9% світового обсягу заробітної плати припадає на частку всього 10% працівників, тоді як найбільш низькооплачуваним 50% працівників дістається лише 6,4%. Наступний дециль отримує 20,1% загальносвітового обсягу зарплати, тоді як на решту 80% працівників сумарно припадає лише 31% [The Global Labor Income Share, 2019: p. 2].

Тенденція до збільшення нерівності та концентрації багатства в руках дедалі меншої кількості багатіїв не була перервана ні глобальною фінансово-економічною кризою 2008–2009 рр., ні навіть сучасною пандемією COVID-19.

Проблеми соціально-економічної нерівності в Україні. Що стосується України, то сьогодні проблеми соціально-економічної нерівності, зокрема нерівності у сфері праці, тут стоять дуже гостро. У результаті майже трьох десятиліть структурних перетворень економіки за неоліберальними зразками у світовій господарській системі Україна зайняла місце периферії, фактично втративши свій потужний науково-технічний та промисловий потенціал. Руйнування промисловості призвело до зміни соціальної структури зайнятості населення України, втрати мільйонів високооплачуваних робочих місць, зростання безробіття та загального падіння рівня життя найманих працівників в Україні.

Специфіка соціально-економічної диференціації населення в результаті радикальних ринкових реформ у пострадянській Україні пов'язана з формуванням і наступним закріпленням такої моделі диференціації, де більшість населення проживає в умовах бідності та малозабезпеченості, а дуже незначна його частина належить до багатих і надбагатих. Відсутність вагової частки населення із середнім достатком робить суспільство чутливим до економічних та політичних коливань і криз та виступає базовим чинником його ризикованості й нестабільності.

В Україні ж, найбільшій країні Європи, зарплати топ-керівників окремих державних компаній не просто зашкалюють порівняно із зарплатами більшості населення, а є кричущим прикладом людської деградації й аморальності влади: у 2016-му зарплата керівника «Укрзалізниці», польського менеджера В. Балчуна, становила 125 тис. дол. США на місяць; голови правління «Укрнафти», британця М. Ролінза, – 41,5 тис. дол. США на місяць; голови правління «Укргазвидобування» О. Прохоренка (разом зі щомісячною премією та надбавками за інтен-

сивність праці й роботу із секретними документами) – близько 37 тис. дол. США на місяць [\$125 тисяч в місяць, 2016]. У цей час середня зарплата в Україні становила менш, ніж 200 дол. США на місяць, а мінімальна – 59 дол. США [Как менялась, s.a.].

Аналіз доходів керівників окремих державних підприємств за даними їхніх декларацій, поданих до Національного агентства з питань запобігання корупції, підтвердив значні диспропорції в оплаті праці. Так, керівник НАК «Нафтогаз України» отримує сьогодні більш як 1 млн грн на місяць, ДК «Укроборонпром» та ПАТ «Укрзалізниця» – понад 500 та 300 тис. грн відповідно. Керівники Одеського припортового заводу, Південного машинобудівного заводу та Київського метрополітену, мають зарплати в діапазоні від 30 до 50 тис. грн. Зарплата глави НАК «Нафтогаз України» перевищує середньомісячний рівень по країні у 136 разів, при цьому контрактом додатково передбачено нарахування щомісячної премії на умовах та в розмірі, визначених колективним договором цієї компанії. Для керівників «Укроборонпрому» та «Укрзалізниці» це перевищення становить, відповідно, 70 та 45 разів, а для керівників інших зазначених державних підприємств – від 4,0 до 6,7 раза [Мазярчук, 2019: с. 185].

Україна за нерівністю утримує пальму першості: ще 2012 року вона посіла перше місце у світі за кількістю мільярдерів на 100 млрд дол. ВВП, випередивши в цьому сенсі Швейцарію майже удвічі, США, Бразилію, Індію – більшу ніж удвічі, Велику Британію – більше ніж утричі [Гриценко, 2016]. Як свідчать експерти Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, різниця між статками найбагатших та найбідніших 10% населення в Україні становить 40 і більше разів [Лібанова, 2012: с. 13]. На думку експертів Інституту економіки та прогнозування НАН України, дохід 10% найбагатших людей в Україні перевищує дохід 10% найбідніших громадян у 30–50 разів [Балакірева, 2011: с. 24]. У світовій практиці вважається, що перевищення доходів 10% найбагатших над доходами 10% найбідніших громадян у 10 разів є гранично-критичним і призводить до антагонізації соціальної структури [Осипов, 2009: с. 185]. В Україні цей показник у кілька разів більший, що може призвести до соціальних потрясінь із непередбачуваними наслідками. Слід наголосити, що офіційний індикатор нерівності – статистичний показник Джині – в Україні є не просто низьким, а найнижчим у Європі, однак це не відповідає українським реаліям і ставить на порядок денний перегляд чинної системи збирання даних і методики розрахунків.

Для уявлення повноцінної картини нерівності в Україні важливо експертні та статистичні дані доповнити суб'єктивними показниками її сприйняття українськими громадянами. Так, за даними першого всеукраїнського опитування робітників, проведеного Інститутом соціології НАН України (2013, $N = 1800$), переважна більшість респондентів (71%) вважали свої зарплати нижчими за відповідні їхнім реальним затратам праці, а кожний третій (34%) – значно нижчими. За даними дослідження умов праці українців, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» (2016, $N = 1580$), думки українських громадян розділилися порівну: майже половина респондентів (46%) вважали, що винагороди за їхню працю на роботі (зарплата, бонуси, службове підвищення) не залежать від зусиль і продуктивності; така ж частка (47%) респондентів зазначили протилежне [Оцінка умов праці, 2017]. Згідно з результатами національного опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», проведеного Соціологічною асоціацією України (2017, $N = 2046$), переважна більшість громадян (85%) оцінюють свою зарплату як таку, що не відповідає їхнім трудовим зусиллям і кваліфікації. При цьому більшість дорослого населення країни вважає отримання окремими категоріями працівників/службовців зарплати, що перевищує 100 тис. грн на місяць, невинуватим. Навіть якщо людина має рідкісні таланти чи особливі заслуги перед країною, а її посада передбачає надто інтенсивну, важку роботу, дуже високий рівень відповідальності чи професійної кваліфікації, від 66% до 71% українських громадян такий занадто високий рівень зарплати вважають невинуватим.

Коли відсутні можливості гідного працевлаштування, працівники змушені заради виживання погоджуватися на будь-які умови праці, що призводять, як правило, до надмірно тривалого робочого часу й перенапруження людських сил. Цьому сприяє також розширення глобальних виробничих ланцюжків у рамках діяльності ТНК – драйверів сучасної економічної глобалізації. Як виявило case study умов та оплати праці у виробництві брендового одягу в Україні, проведене в 2016–2017 рр. (51 інтерв'ю з робітницями восьми фабрик у семи областях України), ці умови близькі до класичних потогінних цехів у країнах периферії. Влітку за екстремальних температур (яка може сягати 40 градусів за Цельсієм) їм доводиться працювати по 10–12 годин на день, шість днів на тиждень. В окремих випадках працівниці змушені залишатися на робочих місцях до ранку або брати роботу додому, щоб встигнути виконати замовлення вчасно. Критично низька оплата праці робітниць на тлі надвисоких прибутків власників бізнесу посилює сприйняття край-

ньої несправедливості (оплати). Адже зарплата працівників становить близько 0,5–3% від фінальної ціни брендової продукції [Дутчак, 2017: сс. 86–93].

Крім негативного впливу на добробут, здоров'я, життєві можливості та соціальне самопочуття більшості найманих працівників, їхні низькі заробітки призводять до обмеження зростання української економіки, оскільки «гідна робота, гідна оплата є життєздатним джерелом успішної економіки» [Oxfam, 2018: р. 35]. Несправедливість в оплаті праці не тільки суттєво погіршує становище робітників у всьому світі, а й робить їх заручниками кризових ситуацій, що й показала повною мірою пандемія COVID-19.

Сприйняття (не)справедливості суспільного устрою в українському суспільстві. Сформована за час ринкових трансформацій в Україні кланово-олігархічна система з її глибоко вкоріненою корумпованістю та нерівністю закономірно не знаходить підтримки серед широких верств населення. Більше того, соціологічні дослідження свідчать, що більшість населення України є прихильниками більш справедливого суспільного устрою і вважають сьогодишню систему несправедливою та діючою в інтересах лише багатих верств населення.

Кожен п'ятий житель України (21%), за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2019 р. оцінив суспільство як абсолютно несправедливе, обравши найнижчий з можливих балів (за 5-бальною «шкалою справедливості»). Частка респондентів, котрі вважали українське суспільство «дуже справедливим», становила лише 1%. У цілому справедливим наше суспільство сприймав кожен 10-й житель країни (11%, сумарна частка респондентів, які поставили бали 4 та 5), а несправедливим – вп'ятеро більша частка респондентів (52%, бали 1 і 2). Найбільша частка громадян (37%) визнала стан справедливості у суспільстві на середньому рівні.

Негативізм в оцінюванні українського суспільства зростає з віком респондентів: несправедливим його вважають 44% молоді, 52% людей середнього віку і 55% респондентів старшої вікової групи. Найбільш критичні оцінки зафіксовані на Півдні, найменш критичні – на Заході країни (64% і 45% відповідно). Цілком закономірно, що сприйняття справедливості суттєво залежить від рівня доходів громадян. Частка тих, хто вважає суспільство несправедливим, відчутно вища серед респондентів, середньоподушний місячний дохід сім'ї котрих не перевищує розміру одного прожиткового мінімуму (69%), у групі ж з найбільш високим рівнем доходу (більше 10 прожиткових мінімумів) таких було втричі менше (23%).

Для порівняння, у 2009 році частка українців, котрі вважали суспільство несправедливим (і зокрема вкрай несправедливим) була відчутно вищою (81%). Таку різницю в умовах об'єктивного поглиблення кризи та розширення соціально-економічної нерівності, крім змін у формуванні вибірки після 2014 р. і втрати низки територій Україною, вимиранням старших вікових груп і значним зростанням трудової міграції за кордон, можна пояснити, на наш погляд, ще кількома суттєвими чинниками. По-перше, політико-економічною ситуацією та зумовленим нею психоемоційним станом громадян (опитування 2009 р. проходило в умовах розгортання глобальної кризи 2008–2009 рр., масового розчарування в політиці В. Ющенка та активізації чергової передвиборчої президентської кампанії, а опитування 2019 р. – в умовах післявиборчої ейфорії, викликаній поваленням «режиму Порошенка» та тріумфальним приходом до влади «нової команди» на чолі з В. Зеленським). Крім того, така різниця пояснюється поступовим звиканням населення до масштабної корумпованості, бідності й нерівності, а також розмиванням моральних норм та уявлень людей в умовах довготривалого періоду аномії українського суспільства щодо справедливості.

На користь аргументу про сильний вплив політичного фону на загальне оцінювання респондентами суспільства, говорить і той факт, що під час характеристики конкретних проявів несправедливості, був виявлений більш високий рівень негативізму, ніж у загальній оцінці. Зокрема, існуючу нерівність доходів визнали несправедливою 89% громадян, розподіл багатства – 87%, систему формування заробітної плати найманих працівників – 83% респондентів. При цьому семеро з десяти громадян України (71%) вважали, що економічна система в нашій країні працює в інтересах багатих верств, а не більшості населення.

Водночас соціологічні дослідження свідчать, що в українському суспільстві існує запит на соціальну справедливість. Саме справедливість згідно з опитуванням 2019 р. входить до трійки найбільш важливих для людей складових життя (поряд з матеріальним добробутом та соціальною захищеністю). Переважна більшість українців вважає важливими для себе відсутність значного соціального розшарування (багаті-бідні, вищі-нижчі верстви суспільства) та наявність у суспільстві рівних можливостей для всіх (78% і 82% відповідно). За останні десятиліття в Україні суттєво зросла частка респондентів (з 57% у 2002 р. до 78% у 2018 р.), для яких відсутність значного соціального розшарування є важливою особистою цінністю. Запит на соціальну справедливість протікає і крізь призму культурних уподобань українців. Зокрема,

перемога справедливості входить до трійки головних складових, що найбільше приваблюють наших співвітчизників у художніх фільмах різного виробництва.

Довготривале ігнорування можновладцями суспільного запиту на справедливість і нехтування ним не тільки посилює сприйняття несправедливості нашого суспільства громадянами, а й несе в собі загрози суспільному спокою та, цілком імовірно, може призвести до ще більшої дестабілізації соціуму і послаблення української держави.

Метаморфози соціальної нерівності в умовах пандемії COVID-19 в Україні. Пандемія COVID-19 істотно загострила соціально-економічні проблеми капіталістичної системи і виступила тригером сучасної соціальної кризи на глобальному рівні. Дана глобальна біда не тільки завдала тяжкого удару по зусиллях світової спільноти, спрямованих на ліквідацію крайньої бідності та підвищення добробуту людей [Обратим вспять..., 2020], а й фактично перекреслила досягнутий людством за останні десятиліття прогрес у сфері людського розвитку [UNDP, 2020: p. 3].

Вкрай негативним виявився вплив пандемії коронавірусу на сферу праці та зайнятості. У результаті її експансії суттєво зросло безробіття й недовикористання робочої сили, відбулось падіння трудових доходів, зростання робочої бідності та нерівності. Дестабілізація світового ринку праці в умовах пандемії COVID-19 досягла історично безпрецедентних масштабів. У цілому, карантинні обмеження і режим закриття робочих місць тією чи іншою мірою у 2020 році торкнулися більше 90% працівників, а загальносвітовий обсяг робочого часу скоротився приблизно на 8,8%. Таке скорочення зайнятості, за даними МОП, є еквівалентним втраті 114 млн робочих місць [Вестник МОТ..., 2021: сс.1–2].

У число найбільш постраждалих від коронавірусної кризи, очікувано, увійшли ті групи населення, котрі і в допандемійний період вважались найбільш вразливими, – жінки, молодь, мігранти, працівники / представники расових і національних меншин [Вестник МОТ..., 2021: с. 2; UNDP, 2020: p.18]. Високий рівень неформальної зайнятості, що на початку 2020 року сягав 61,2% [World Employment and Social Outlook, 2019: p.12], в умовах пандемії призвів до того, що велика частка людей праці виявилися фактично беззахисними перед обличчям нової соціальної катастрофи. Відповідно до даних Oxfam у 103 країнах, де проводилось дослідження, кожен третій працівник в умовах пандемії був позбавлений трудових прав та соціального захисту, зокрема оплати по хворобі [Oxfam, 2021: p.15]. У результаті, за оцінками ООН, ряди працюючих бідних поповнить від 8,8 до 35 млн працівників [ООН призы-

ваєт..., 2021], а десятки мільйонів людей, які втратили в цих умовах дохід, виявляться в умовах недоїдання й голоду [Из-за пандемии..., 2021].

Довгострокова тенденція до збільшення нерівності та концентрації багатства в руках дедалі меншої кількості багатіїв, що є ключовою характеристикою неоліберального періоду, не була перервана сучасною пандемією COVID-19. Пандемія не стала «глобальним вирівнювачем», котрим іноді виступають глобальні катаклізми та кризи [Scheidel, 2017]. В умовах пандемії COVID-19 та карантинних заходів, що блокували економічну діяльність багатьох сфер на національних і глобальному рівнях, найбільш багаті верстви населення хоч і зазнали втрат, але змогли досить швидко надолужити втрачене. Одній тисячі найбагатших людей планети знадобилось лише 9 місяців для того, щоб їх статки повернулися до допандемійних піків, тоді як найбідніші люди планети затратять з цією метою більше 10 років свого життя [Oxfam, 2021: pp. 9, 23].

Україна належить до країн, вплив пандемії на економіки яких виявився вкрай згубним. За прогнозами ООН, рецесія, з якою зіткнулася сьогодні Україна, стане найбільш руйнівною за останні десятиліття [ООН, 2020]. Незважаючи на часткову адаптацію бізнесу та держави до нових умов, темпи відновлення економіки сьогодні досить повільні. Однією з ключових причин цього є низький темп вакцинації, що створює додаткові ризики майбутніх економічних втрат [Нацбанк ухудшил прогноз, 2021].

Складність економічної ситуації в умовах пандемії визначається насамперед фінансово-економічною слабкістю й відсталістю держави «допандемійного» періоду. Україна дуже ослабла в результаті неоліберальних реформ і виявилась не готовою до будь-яких форс-мажорних ситуацій, у тому числі до виклику пандемії коронавірусу. Економічна слабкість [Куди йде Україна..., 2020: с.102], а також перебування України в сильній зовнішній борговій залежності (валовий зовнішній борг становить 81,2% ВВП) [Зовнішній борг України, 2021: с.1] визначили її нездатність реалізувати адекватну для боротьби з пандемією соціально-економічну політику, спрямовану на підтримку виробничого сектору й населення в умовах стагнації та падіння економіки.

Крім того, підвищення вразливості широких верств населення в результаті тривалого економічного спаду формували такі специфічні характеристики української економіки, як високий рівень безробіття (9,2% станом на 2019 рік за даними офіційної статистики [Рівень безробіття, 2021] і близько 15–17% за даними експертів), високий рівень неформальної зайнятості (від 30% до 50%), сильна залежність від грошо-

вих переказів від трудових мігрантів (10% ВВП) [UNDP, 2020a: p.20], а також низький рівень доходів і відсутність «подушки безпеки» в більшості населення [Куди йде Україна, 2020: сс. 59–63].

Як наслідок соціально-економічні втрати України в результаті пандемії дуже сильні. Прийняті урядом карантинні обмеження найболочіше вдарили по малих і середніх підприємствах. Останні в умовах деіндустріалізації економіки відігравали значну роль у забезпеченні населення робочими місцями та, відповідно, засобами для існування. За даними Торгово-промислової палати України, у 2020 році закрилися близько 700 тис малих підприємств у сфері послуг, що призвело до втрати від 3,5 до 4 млн робочих місць [Пандемія подталкує Україну, 2020]. Офіційний рівень безробіття підвищився з 9,2% до 10,5% [Рівень безробіття, 2021]. За результатами дослідження ООН, у 2020 році більше 80% домогосподарств України втратили доходи, а наступна економічна криза може призвести до вибухового зростання крайньої бідності в країні [ООН, 2020].

Соціологічні дослідження свідчать, що більшість населення в результаті пандемії опинилася в умовах множинних поневірянь, крайньої невизначеності й гострого браку життєво необхідних ресурсів. Згідно з результатами дослідження Інституту соціології НАН України (2021 р., $n = 2000$), кожен п'ятий житель країни (20%) через пандемію був звільнений або частково чи повністю залишився без заробітку. Приблизно така ж частка респондентів (22%) зазначила, що з таким наслідком економічної кризи в результаті пандемії зіштовхнулися члени його сім'ї. Крім того, 17% вказали, що в них особисто виникла заборгованість перед банками. Про наявність такої ж проблеми у членів своєї сім'ї зізналася така ж частка, які відповіли на дане питання (17%) [Соціологічне опитування, 2021].

Опитування, проведене соціологічною компанією Research & Branding Group у березні 2021 року (4–14.03.2021 р., $n = 1801$) показало, що сьогодні лише 5% жителів України живуть не вдаючись до економії. Тоді як багато хто продовжує економити на продуктах харчування – 44% опитаних, одязі та взутті – 50%, а також лікуванні й купівлі медикаментів (30%).

Соціально-економічне становище багатьох жителів країни в «карантинний» період було ускладнене тим, що держава фактично залишила їх сам на сам перед обличчям пандемії. У ситуації стагнації економіки і втрати доходів громадяни були змушені виживати в умовах постійного зростання цін і тарифів. Так, за даними Державної служби статисти-

ки, за пандемійний рік (з травня 2020 р. по травень 2021 р.) тарифи на житлово-комунальні послуги в Україні зросли на 35% [Індекси споживчих цін, 2021]. Згідно із соціологічними замірами у кризовому році 9 з 10 респондентів зіткнулися з підвищенням тарифів на комунальні послуги та зростанням цін на основні продукти харчування (опитування КМІС, 27.05–1.06.2021 р., $n = 2000$). Відсутність втручання держави (у вигляді запровадження мораторію на підвищення цін і тарифів або підвищення субсидування населення) в таких умовах сильно ускладнило становище населення, життя якого і до коронавірусної кризи було наповненим проблемами та негараздами економічного характеру. Не дивно, що в результаті такої політики і без того великий борг населення з оплати комунальних послуг за пандемійний рік збільшився майже на 670 млн дол., сумарно перевищивши 3 млрд дол. США [Про оплату..., 2021; Про оплату..., 2020].

Хронічна малозабезпеченість і життя в умовах невизначеності й криз сприяли формуванню в населення України структури страхів, де ключові позиції відведені загрозам і проблемам матеріального характеру. Хоч українське населення і переймається проблемою COVID-19, набагато більші загрози для людей являють проблеми соціально-економічного порядку. Так, якщо в глобальному вимірі проблемою пандемії коронавірусу стурбована велика кількість населення згідно з міжнародними опитуваннями (63% – в квітні, 47% – у листопаді 2020 р.) [Ipsos, 2020]), то в Україні цей варіант у переліку проблем відносять до числа найважливіших у країні тільки кожен п'ятий житель (19%). Першість у списку головних проблемних сфер відводиться корупції, фінансовим і політичним скандалам (62%), безробіттю та ринку праці (55%), бідності й нерівності (38%), охороні здоров'я (31%), а також злочинності та насильству (20%) [Ipsos Global Advisor, 2020: р. 7].

Певною мірою ці дані підтверджуються і результатами національного соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України (2020 р., $n = 1802$), у рамках якого була сформована п'ятірка найбільш важливих для українців проблем. Як виявилось, проблема коронавірусу в цей список взагалі не увійшла, хоча її вказали як проблему, що найбільше їх непокоїть, 42% респондентів, тоді як лідерські позиції зайняли: високі ціни на товари і послуги (76%), високі тарифи на комунальні послуги (61%), корупція в органах влади й управлінні (57%), недоступність якісного медичного обслуговування (47%) та безробіття (45%).

Корона-криза не стала для українців імпульсом до створення й реалізації позитивних механізмів її подолання, навпаки, більшість жителів

обрали для себе негативні її зразки, зокрема тактику тотальної економії і скорочення споживання базових товарів і послуг. В умовах масової хронічної малозабезпеченості (з досліджень 2019 р., середня українська сім'я витратила на продукти харчування та оплату комунальних послуг 81% сукупного місячного доходу) основною статтею економії українців стали витрати на продукти харчування. Згідно з даними опитування Інституту соціології НАН України кожен четвертий респондент (27%) зізнався, що в умовах корона-кризи у 2020-му р. він або члени його сім'ї були змушені скорочувати споживання продуктів харчування. Крім того, багато жителів зіткнулися з такими проявами економічної кризи як обмеження покупок одягу, взуття та інших речей (33%), труднощами з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету (29%), а також труднощами з отриманням необхідного лікування і придбанням ліків (25%) [Українське суспільство, 2020].

Крім негативного впливу на добробут, здоров'я, життєві можливості та соціальне самопочуття працюючих низькі заробітки більшості найманих працівників призводять до обмеження зростання української економіки, оскільки достойна робота та оплата праці є важливими для розвитку економіки. Несправедливість в оплаті праці не тільки суттєво погіршує становище робітників у всьому світі, а й робить їх заручниками кризових ситуацій. Сьогоднішня пандемія Covid-19 стала спусковим гачком для подальшого падіння їхніх доходів та ескалації нерівності [World Employment, 2019: р. 6; ILO Monitor, 2020].

Проблеми ринку праці, пов'язані з **гендерною нерівністю**, також загострилися в умовах пандемії. До ключових гендерних особливостей прояву впливу пандемії відносять, скажімо, те, що чоловіки більше постраждали від економічної кризи в плані втрати роботи чи заробітку. Однак, не зважаючи на це, на думку експертів, саме жінки зазнали сильнішого негативного впливу кризи. Це зумовлено зокрема тим, що найризиковіші, з точки зору, зараження вірусом сфери (медицина, освіта, побутові послуги, роздрібна торгівля тощо) є переважно «жіночими». При цьому, зважаючи на соціальну важливість багатьох «жіночих професій», більшість жінок продовжувало працювати, виконуючи водночас ще більше домашніх обов'язків, ніж у допандемійний період, у тому числі з догляду за дітьми [Рынок труда, 2021].

Вразливість жінок в умовах корона-кризи визначалась, в тому числі, й тим, що в результаті наявного гендерного розриву в заробітній платі, у жінок, які втратили роботу й доходи, був набагато менший, ніж у чоловіків, обсяг заощаджень, який дозволяв їм пережити кризу [Кисельова, 2021: с.5].

Однією з найбільш постраждалих в умовах корона-кризи в Україні стали жінки-пенсіонери. Як відомо, жінки становлять дві третини від загальної кількості пенсіонерів, а гендерний розрив у пенсіях становить у середньому 30% на користь чоловіків і є більшим, ніж різниця в оплаті праці. Відповідно, в умовах зростання цін і тарифів, що мали місце в останні роки, велика частка жінок-пенсіонерок перебувала у вкрай скрутному становищі, проживаючи, по суті, в умовах крайньої бідності [Кисельова, 2021: сс. 25–26].

Не зважаючи на загострення багатьох соціально-економічних проблем у результаті пандемії, українці в своїй більшості не схильні звинувачувати в них пандемію, а вбачають у цьому проблеми передусім управління державою. Як показало соціологічне дослідження, основною причиною сучасної економічної кризи респонденти вважають корумпованість (43%) і некомпетентність влади (34%). Навіть військові дії на Сході країни тільки 11% громадян відносять до основної причини кризи. А пандемію коронавірусу взагалі «звинувачують» у цьому тільки 8% жителів країни (опитування КМІС, 27 травня–1 червня 2021 р., $n = 2000$).

Суттєво збільшує соціально-економічні втрати України в цих умовах затяжний характер пандемії. За оцінками вчених Київського політехнічного інституту ім. І. Сікорського, колективний імунітет від COVID-19 в Україні буде сформований не раніше початку 2023 року і створюватиметься переважно за рахунок великої кількості перехворілих людей і тільки частково в результаті вакцинації. Це відносить Україну до списку найменш розвинених країн світу, вихід яких із пандемії буде дуже нешвидкий і займе ще мінімум кілька років [Форсайт COVID-19, 2021].

Пандемія COVID-19 спричинила вкрай негативний вплив на економіку і соціально-економічне становище населення України. В умовах поточної корона-кризи більшість громадян проживають в умовах множинних вразливостей, піддаючись як ризикам втрати здоров'я, так і гострим проблемам соціально-економічного характеру. Використання більшістю населення негативних механізмів виживання в умовах поточної кризи призводить до виснаження людського капіталу, є серйозною загрозою стійкості соціальної системи, а також бар'єром для відновлення економіки та нормалізації суспільного життя в постпандемійний період.

Ми можемо констатувати, що в умовах пандемії Україна опинилася під подвійним тиском проблем внутрішнього й зовнішнього характеру, сила впливу яких визначалася переважно специфікою соціально-економічного розвитку країни «допандемійного» періоду. Корумпованість

держави і некомпетентність влади призвели до затяжної кризи довіри, що проявилось в масовій відмові населення від вакцинації. З іншого боку, фінансово-економічна виснаженість та неефективні управлінські рішення української держави загнали її в пастку вакцинної нерівності. Україна виявилась у повній залежності від поставок вакцин з інших країн і в рамках міжнародної допомоги для слаборозвинених країн, що призвело до пізнього старту масованої вакцинної кампанії в Україні. Якщо найефективніші в даному контексті країни взяли за масову вакцинацію ще в грудні 2020 року, то Україна, по суті, почала її реалізовувати тільки з другої половини 2021 року.

Затяжний характер пандемії загрожує Україні серйозними гуманітарними й соціально-економічними втратами, стагнацією економіки та суспільного життя, подальшим зростанням нерівності, депривацією населення та блокуванням можливостей для виходу з поточної кризи.

Програма виходу України зі стану соціально-економічної кризи обов'язково має включати заходи щодо забезпечення гідної зарплати найманих працівників як необхідну умову збільшення платоспроможного попиту і пов'язаного з ним зростання вітчизняної економіки. Крім того, в Україні необхідна активація заходів, націлених на зменшення гендерного розриву в оплаті праці та зменшення нерівності трудових доходів в Україні. Зрештою це сприятиме зменшенню соціальної несправедливості та збільшенню соціально-економічної рівності в країні.

2.3 МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: МАСШТАБИ ПОШИРЕННЯ І ФОРМИ ПРОЯВУ

Ринкові трансформації в сучасній Україні супроводжувалися зростанням економічної нестабільності. Вивільнення значної частини працівників внаслідок скорочення виробництва і зростання цін призвели до поширення безробіття й малозабезпеченості значної частини населення України. Сьогодні масова бідність стала хронічним явищем на тлі глибокої соціально-економічної нерівності. Це відбулося внаслідок лібералізації економіки і скорочення ролі держави в регулюванні економічних процесів та соціальної сфери. Епідемія коронавірусу в Україні, як і в світі в цілому, загострила негативні тенденції в економіці й соціальній сфері.

За час трансформацій не було відновлено валового внутрішнього продукту в дореформенному обсязі, а його тимчасове зростання мало хвилеподібний характер, оскільки ґрунтувалося більшою мірою на виграшній кон'юнктурі на сировинні товари, які переважають в експорті української економіки, на світових ринках. Не була здійснена модернізація виробництва, у тому числі й промислового, що є передумовою довготривалого сталого соціально-економічного розвитку країни. У соціальній сфері не вдалося подолати загрозливі тенденції – масово поширилися безробіття, нестабільна зайнятість і, як наслідок, злиденність значної частини населення України; стрімко зросла поляризація суспільства, поділ на багатих і бідних. Ризик потрапити до лав бідних став щоденною реальністю майже для всіх громадян, оскільки держава відмовилася від активної політики у сфері зайнятості й соціального забезпечення, скоротила значну частину державних програм соціальної підтримки.

Сьогодні держава через низький розмір валового внутрішнього продукту має обмежені важелі впливу на економічну й соціальну ситуацію в країні. За даними Міжнародного валютного фонду [Колесніченко О., 2018], станом на 2018 р. ВВП України на душу населення становить 2,82 тис. доларів, що менше відповідного показника, розрахованого для країн, які розвиваються (5,49 тис. доларів), і розвинених країн (48,97 тис. доларів). Значну частину валового внутрішнього продукту Україні доведеться найближчими роками спрямовувати на виплату та обслуговування зовнішнього боргу, що скорочуватиме обсяг коштів, які держава могла б використовувати для підтримки технологічного оновлення

виробництва і соціального захисту населення. У такій несприятливій ситуації стає зрозумілим і вкрай недостатній розмір соціальних стандартів, які лежать в основі розрахунків соціальних пільг і субсидій.

Для аналізу бідності дуже важливим є визначення масштабів і глибини її поширення в суспільстві. Результати соціологічних опитувань дають змогу не тільки вирахувати частку населення, яке щоденно стикається з труднощами виживання, а й оцінити ризик представників різних соціальних верств потрапити в ситуацію малозабезпеченості, що є важливим для формування ефективної соціальної політики, спрямованої на запобігання поширенню бідності в суспільстві й допомогу малозабезпеченим громадянам.

Традиційно до бідних чи нужденних відносять громадян чи домогосподарства, що мають у своєму розпорядженні дохід менше встановленої державою прожиткового мінімуму на особу. Водночас реально з нестачею можливостей для придбання необхідних для виживання товарів і послуг щоденно стикається набагато більше громадян України. Зокрема, особливу увагу треба звернути на умови життя населення, яке балансує на межі бідності, тобто чий доходи лише незначно перевищують встановлений прожитковий мінімум. Цих громадян теж слід вважати малозабезпеченими й нерідко вони зазнають не менш гострої нужденності, ніж бідні, оскільки їм не гарантовано субсидій та інших соціальних виплат з боку держави, а в разі незначного підвищення цін навіть недорогі товари і послуги стають для них взагалі недоступними.

За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у вересні 2020 р. [Українське суспільство, 2020], середнє значення подушних доходів у родинях респондентів, які дали відповідь на це питання (92,8%), становило 4821,7 грн і в 2,3 раза перевищувало законодавчо встановлений і закріплений у бюджеті України розмір прожиткового мінімуму (2118 грн на час проведення опитування). Однак у той же час родини 22,4% опитаних перебували в крайній бідності, оскільки мали в своєму розпорядженні дохід нижче офіційного прожиткового мінімуму на особу. Малозабезпеченість, тобто щоденне балансування на межі необхідного споживання, характерна для значно більшої частини населення. На дохід, що коливається в межах від одного до двох законодавчо встановлених прожиткових мінімумів, виживають родини 32,0% респондентів. Отже, родини половини (54,4%) опитаних вимушені через нестачу коштів щоденно обмежувати невибагливе споживання, і вони фактично є бідними й малозабезпеченими. Кожний п'ятий опитаний (18,1%) був представником родини, яка щомісяця мала в

своєму розпорядженні на особу дохід, що коливався в межах від двох до трьох офіційних прожиткових мінімумів. Вище цієї позначки середній подушний дохід виявився в родинах 20,4% респондентів, причому більшість таких респондентів (15,4% всіх опитаних, чи 75,5% респондентів із сімей з доходами вище трикратного прожиткового мінімуму) вказували його значення, яке не перевищувало п'ятикратний розмір офіційно встановленого прожиткового мінімуму (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Розподіл респондентів за розміром доходу*
(2020, N = 1800, %)

<i>Вкажіть, будь ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім'ї за останній місяць</i>	<i>%</i>
Менше 2118 грн	22,4
2119–4236 грн	32,0
4237–6354 грн	18,1
6355–8472 грн	9,6
8473–10 590 грн	5,8
Понад 10 591 грн	5,0
<i>Середнє значення</i>	<i>4821,7 грн</i>
Не відповіли	7,2

* У табл. 2.1 подано групування респондентів за розміром подушного доходу в їхніх сім'ях. Використано загальний показник законодавчо встановленого прожиткового мінімуму на час опитування (2118 грн). Виділено такі інтервали подушного доходу в родинах респондентів: менше одного законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (до 2118 грн); від одного до двох прожиткових мінімумів (2119–4236 грн); від двох до трьох прожиткових мінімумів (4237–6354 грн); від трьох до чотирьох прожиткових мінімумів (6355–8472 грн); від чотирьох до п'яти прожиткових мінімумів (8473–10590 грн); більше п'яти прожиткових мінімумів (10591 грн і більше).

Про глибину бідності, тобто відстань між реальним і достатнім для гідного життя рівнем споживання можна говорити, виходячи з порівняння наявних доходів і вартісної оцінки громадянами доходу, який, на їхню думку, має забезпечувати нормальне життя. Середнє значення такого доходу, за даними опитування, становило 10496 грн. Середні значення оцінки доходу, що забезпечує нормальне життя, мали розбіжності в групах респондентів з різним розміром наявних доходів і чітко простежувалася тенденція збільшення вимог до грошового забезпечення нормального життя зі зростанням наявних доходів. Респонденти, сім'ї яких мали в своєму розпорядженні менше офіційного прожиткового мінімуму на особу, називали як дохід, що забезпечує гідне існування, в середньому 7475 грн, представники сімей з доходами від одного до двох

прожиткових мінімумів – 8826 грн. Середнє значення доходу, що, на думку порівняно забезпечених, з доходом вище подвійного офіційного прожиткового мінімуму, респондентів, відповідає нормальному існуванню, становить 13 782 грн.

Розмір і наповнення офіційного прожиткового мінімуму зазнають справедливої критики експертів через невідповідність до реальної вартості життя, яка є значно вищою, ніж закладена в розрахунках цього соціального стандарту. Міністерство соціальної політики України для аналізу рівня життя населення розраховує фактичний прожитковий мінімум, який на час проведення опитування дорівнював 3763 грн [Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2015–2021 роках, 2021]. За цим критерієм бідними вважатимуться родини 45,7% респондентів, оскільки подушні доходи в їхніх сім'ях не перевищували вказаного стандарту.

Додамо, що сьогодні більшість населення в цілому, а не лише ті громадяни, чий доходи не перевищують офіційно затверджених показників малозабезпеченості, визнає, що вони є бідними. За даними Державної служби статистики України, на початку 2021 р. дві третини (67,1%) домогосподарств відносили себе до бідних, 31,9% вважали себе не бідними, але ще не представниками середнього класу, до якого зараховували себе 1,1% домогосподарств. Серед опитаних домогосподарств не знайшлося таких, хто за рівнем матеріального добробуту відносили б себе до заможних [Самооцінка господарствами України, 2021, с. 12].

Споживання є одним з основних показників рівня соціально-економічного розвитку країни і добробуту її громадян. Низька платоспроможність населення і похідні від неї невисокий попит та обмежені можливості придбання товарів і послуг унеможливають економічний розвиток і роблять надлишковим виробництво нових товарів. Соціальний вимір недостатнього споживання є ще загрозливішим: таке споживання становить загрозу виживанню людини, оскільки не забезпечує їй можливості задовольняти основні фізіологічні та соціальні потреби.

Наявність у домогосподарствах побутових товарів тривалого використання може слугувати показником їхнього добробуту. У 2020 р., за даними Державної служби статистики України, майже всі домогосподарства мали базовий набір побутової техніки: холодильник (98,7%), кольоровий телевізор (96,4%) та пральну машину (92,1%). Цей набір нерідко доповнюється електропилососом (82,2%) і мікрохвильовою піччю чи мультиваркою (63,8%). Але побутовим стандартам розвинених країн відповідає значно менша частка домогосподарств, а саме ті, які оснащені кондиціонерами (15,0%), кухонними комбайнами (18,1%) чи

посудомийними машинами (1,8%). Вимогам сучасного інформаційного суспільства відповідає також далеко не кожне домогосподарство України. Персональний комп'ютер має 36,3% українських домогосподарств, ноутбук, нетбук – 36,3%, планшет – 21,4%. У домогосподарствах з доходами нижче офіційно встановленого прожиткового мінімуму ці показники були дещо нижчими. Холодильник мали 91,5% домогосподарств з доходами нижче прожиткового мінімуму на особу, пральну машину – 71,3%, кольоровий телевізор – 88,1%; власниками мікрохвильових печей чи мультиварок були 26,6% малозабезпечених домогосподарств, персональних комп'ютерів – 25,2%, ноутбуків, нетбуків – 17,2% [Наявність у домогосподарствах, 2021, сс. 16, 111]. За відсутності можливості сказати, наскільки новими та сучасними є ці прилади, необхідно зауважити, що їхнє придбання та своєчасне оновлення залежать від коштів, які домогосподарства мають у своєму розпорядженні, як залежить від них і якість і обсяг продуктів харчування, одягу та необхідних послуг, які можуть собі дозволити українські сім'ї.

За даними опитування, проведеного у 2020 р. Інститутом соціології НАН України, безумовно бідні респонденти із сімей з подушним доходом нижче офіційно встановленого прожиткового мінімуму, були єдиною групою, в якій нестача власних можливостей для придбання *найнеобхідніших продуктів харчування* (39,2%) відзначалася частіше, ніж їхня достатність (31,5%). Навіть у наступній за рівнем доходів підгрупі респондентів із сімей з доходом у межах одного-двох прожиткових мінімумів, що балансують на межі бідності, спостерігалось протилежне співвідношення між тими, хто може забезпечити собі необхідний раціон (40,1%), і не спроможний зробити це (22,4%). Звертає на себе увагу значна частка респондентів, які відзначали, що їхні сім'ї не мають достатніх можливостей купувати необхідні продукти серед респондентів з домогосподарств з подушним доходом вище потрійного прожиткового мінімуму (18,8%). Серед населення в цілому громадян із задовільною оцінкою власного доступу до найнеобхідніших продуктів (44,1%) було помітно більше, ніж тих, хто вказував на їхню недостатність (27,7%).

Зовсім іншим виявився розподіл респондентів за оцінкою можливостей *харчуватися відповідно до власних смаків*. Серед опитаних у цілому було більше респондентів, які не мають таких можливостей (41,5%), ніж тих, хто може реалізовувати свої вподобання в харчуванні (29,3%). Навіть серед порівняно забезпечених, з доходом вище потрійного прожиткового мінімуму респондентів частка спроможних харчуватися відповідно до власних смаків відставала від половини (43,9%), хоча й

була вище частки тих, хто мав такі можливості (28,9%). Серед респондентів з бідних сімей частка неспроможних купувати продукти на свій смак (50,6%) втричі перевищувала частку тих, хто декларував можливість це робити (18,3%). І в наступній за рівнем доходу групі, в якій він коливався від одного до двох прожиткових мінімумів, було більше респондентів із незадовільними можливостями (43,9%) різноманітного харчування, ніж тих, кому вдається забезпечити собі таке харчування (24,8%). Серед респондентів з доходами від двох до трьох прожиткових мінімумів частка задоволених власними можливостями харчування відповідно до власних смаків (35,5%) виявилася не більше частки тих, хто не був спроможний собі це дозволити (38,8%). Наведені дані (табл. 2.2) безсумнівно свідчать про невисокі в цілому стандарти життя населення України і високий ризик для найменш забезпечених його верств потрапляти в ситуації крайньої нужденності.

Таблиця 2.2

Особливості харчування респондентів з різним розміром доходу*
(2020, N = 1800, %)

Чи Вистачає Вам ...?	Розмір доходу, грн				Населення загалом
	менше 2118 n = 403	2118– 4236 n = 576	4237– 6354 n = 325	понад 6355 n = 367	
<i>Можливості купувати найнеобхідніші продукти харчування</i>					
Не вистачає	39,2	22,4	22,5	18,8	27,7
Важко сказати, вистачає чи ні,	23,3	28,8	23,7	18,8	24,1
Вистачає	31,5	40,1	50,8	59,1	44,1
Не цікавить	5,7	3,1	2,8	3,0	3,7
Не відповіли	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4
<i>Можливості харчуватися відповідно до власних смаків</i>					
Не вистачає	50,6	43,9	38,8	28,9	41,5
Важко сказати, вистачає чи ні	25,3	27,4	21,8	25,1	25,1
Вистачає	18,1	24,8	35,4	43,9	29,3
Не цікавить	5,7	3,5	3,7	1,9	3,7
Не відповіли	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4

* У табл. 2.2 подано групування респондентів за розміром подушного доходу в їхніх сім'ях. Використано загальний показник законодавчо встановленого прожиткового мінімуму на час опитування (2118 грн). Для аналізу виділено інтервали подушного доходу: менше одного законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (до 2118 грн); від одного до двох прожиткових мінімумів (2119–4236 грн); від двох до трьох прожиткових мінімумів (4237–6354 грн); більше трьох (6355 грн і більше) прожиткових мінімумів.

За даними опитування, лише п'ята частина (20,1%) респондентів вказувала, що їм вистачає можливості отримання необхідної медичної допомоги, тоді як не вистачало її майже половині (46,2%) всіх опитаних. Найвищою частка респондентів, незадоволених доступом до необхідної медичної допомоги, виявилася серед представників сімей із подушним доходом нижче прожиткового мінімуму (53,3%), а задоволених ним тут виявилось 13,6%. Утім і серед респондентів із сімей з доходами вище подвійного розміру прожиткового мінімуму частка тих, хто вказував, що їм не вистачає можливості отримувати необхідну медичну допомогу (43,3%), значно перевищувала частку тих, хто давав протилежну відповідь (23,1%).

Про поширення малозабезпеченості серед населення України свідчить також загальна якісна оцінка респондентами добробуту своїх сімей. І хоча тільки 3,5% опитаних відзначали, що вони стикаються з голодом, сфера споживання третини (36,0%) всіх опитаних обмежується придбанням продуктів харчування. Сім'ям половини (57,1%) респондентів тією чи іншою мірою вдається зводити кінці з кінцями і вони можуть купувати все необхідне, але витрачають на це весь сімейний бюджет. І тільки кожен двадцятий (5,4%) опитаний відзначав, що його родині, крім придбання всього необхідного, вдається робити заощадження. Чисельність респондентів, які вказували, що їхні сім'ї живуть у повному достатку (0,2%), є скоріше винятком.

Представники малозабезпечених сімей частіше, ніж відносно заможні та опитані в цілому, відзначали, що вони можуть дозволити собі тільки продукти харчування. Частка таких респондентів серед тих, чії родини мали у своєму розпорядженні менше одного законодавчо встановленого прожиткового мінімуму на особу, становила 56,3%, а серед представників родин, у яких подушний дохід перебував у межах одного-двох прожиткових мінімумів – 42,9%. Для порівняння зазначимо, що в наступній за розміром доходів групі респондентів, де вони коливалися від двох до трьох прожиткових мінімумів на особу, вже суттєво менше (24,0%) респондентів вказували, що їхнім сім'ям доступні тільки продукти харчування. Очікувано, що найвищою частка респондентів, які вказували, що їхнім сім'ям вдається заощаджувати кошти, виявилася серед відносно забезпечених, з доходом вище трьох прожиткових мінімумів на особу, респондентів (12,3%). Серед представників менш забезпечених родин таких респондентів практично не було (2,4%–5,5%).

Стрімка цифровізація вносить зміни в усі сфери життя сучасного суспільства, але скоріше зберігає, ніж вирівнює розбіжності у споживанні

населення з різним рівнем добробуту. Традиційно верстви з найбільш високим рівнем доходів мають ширші можливості для споживання, особливо нових товарів і послуг, і отже, можуть з більшою, ніж мало-забезпечені, вигодою для себе скористатися перевагами доступу до нових технологій. У порівняно забезпечених громадян, що найголовніше, є кошти для придбання та своєчасного оновлення сучасних технічних засобів, необхідних сьогодні для повноцінної участі в економічному й соціальному житті. Як і в реальній економіці, забезпечені громадяни можуть собі дозволити купувати через Інтернет якісні, а тому дорожчі товари. Малозабезпечені покупці традиційно орієнтуватимуться на більш дешевий сегмент пропозицій, у гонитві за знижками і низькими цінами вони нерідко стають жертвами шахраїв. Крім того, малозабезпечені громадяни через обмежений доступ до Інтернету, який ще залишається платним, і застарілі засоби зв'язку не можуть користуватися сучасними можливостями для самоосвіти й участі в культурному житті. Часто покупки і доступ до соціальних послуг (наприклад, нарахування субсидій, оплата платежів) через Інтернет стають для малозабезпечених громадян скоріше вимушеними, оскільки інші можливості їх отримання поступово зникають чи стають дорожчими.

За даними опитування 2020 р., більшість (71,8%) респондентів користувалися Інтернетом вдома. Але при цьому частка користувачів домашнього Інтернету в підгрупах представників сімей з різним розміром подушного доходу мала розбіжності. І хоча навіть серед представників бідних, з доходами нижче прожиткового мінімуму на особу, домогосподарств їхня частка перевищувала половину (60,8%), вона була помітно меншою від цього ж показника у респондентів із більш забезпечених домогосподарств, який становив 85,8% серед респондентів із сімей з подушним доходом вище потрійного прожиткового мінімуму. Також бідні респонденти втричі рідше, ніж опитані з відносно забезпечених сімей відзначали, що вони шукають в Інтернеті інформацію про товари й послуги (11,9% і 31,1% респондентів відповідно). Здійснював покупки онлайн кожний п'ятий (22,3%) представник сімей із доходами вище потрійного розміру прожиткового мінімуму, і зовсім незначною була частка таких споживачів (8,4%) серед респондентів з найменш забезпечених сімей.

Повсякденні труднощі виживання значною мірою пояснюють перевищення частки незадоволених своїм життям (42,5%) над часткою задоволених ним (27,0%) респондентів серед представників найменш забезпечених, з подушним доходом нижче прожиткового мінімуму,

сімей. Респонденти із сімей з подушним доходом у межах одного-двох прожиткових мінімумів майже однаково часто вказували на задоволеність (35,1%) і незадоволеність (38,6%) своїм життям. А серед відносно забезпечених сімей, з доходами вище двох прожиткових мінімумів на особу, частка задоволених своїм життям (46,7%), хоча й не становила більшості, була втричі вищою, ніж частка незадоволених ним (15,6%). Результати опитування свідчать: чим більший дохід респондентів, тим імовірніше, що вони будуть задоволеними власним життям. Інакше кажучи, більший дохід дає людині можливість у більшому обсязі задовольняти власні потреби і, отже, підвищує вірогідність потрапляння до категорії задоволених життям.

Малозабезпеченість має також інші, крім обмеженого споживання і незадоволеності життям, ризики. Людина з низьким розміром доходів, порівнюючи умови свого життя з відповідними стандартами більш забезпечених верств чи рекламними зразками, зазвичай відчуває незадоволеність своїм становищем у суспільстві, в якому матеріальна забезпеченість є критерієм успіху. Особливість українського суспільства – значний ступінь соціальної і економічної нерівності; хронічна малозабезпеченість значної частини населення співіснує з багатством малочисельної верстви. Фінансові можливості багатшої частини населення навіть зіставляти не можна з коштами тих, хто виживає на межі злиднів. Усвідомлення власної малозабезпеченості нерідко супроводжується апатією і низькою оцінкою свого місця в суспільстві. Серед найменш забезпечених, з доходами нижче прожиткового мінімуму на особу, респондентів частка незадоволених своїм становищем у суспільстві (48,6%) втричі перевищувала частку задоволених ним (14,4%). Респонденти з доходом у межах одного-двох прожиткових мінімумів також набагато частіше були незадоволені (42,0%), ніж задоволені (19,6%) своїм становищем у суспільстві. Незадоволені ним становили помітну частку (28,1%) й серед респондентів, сім'ї яких мають у своєму розпорядженні дохід на особу вище потрійного прожиткового мінімуму, але тут їх було менше, ніж задоволених своїм становищем у суспільстві (36,2%), які, однак, не становили більшості серед цих відносно забезпечених респондентів. Можна зробити припущення, що навіть потрійний розмір офіційного прожиткового мінімуму не гарантує сьогодні людині того рівня споживання, який дав би їй змогу відносити себе до забезпечених верств суспільства й бути задоволеною своїм становищем у суспільстві.

Основним джерелом існування більшості українських сімей є заробітна плата. Розраховане середнє значення заробітної плати працюючих

респондентів, які вказали її розмір, становило 7651 грн, що було в півтора раза більшим, ніж законодавчо встановлена мінімальна заробітна плата (4723 грн на час опитування). При цьому низькооплачуваними, із заробітною платою менше мінімальної, виявилися 23,7% всіх працюючих респондентів. Порівняно високооплачуваними, із заробітною платою вище її потрійного мінімального розміру, були 9,7% працюючих. Найчастіше (45,2%) респонденти вказували значення своєї заробітної плати, яке перебувало в межах від одного до двох її мінімальних розмірів. Заробітну плату в межах двох-трьох мінімальних розмірів отримували 14,3% працюючих. Не вказали розмір своєї заробітної плати 7,2% респондентів.

Навіть серед працівників із заробітною платою менше мінімальної частка задоволених своєю роботою в цілому (44,5%) була більше частки не задоволених нею (23,9%). Це, імовірно, знаходить своє пояснення у складній ситуації на ринку праці, коли працівники задовольняються будь-якою зайнятістю, навіть з невеликим розміром оплати. Для працівників із заробітною платою вище мінімальної спостерігається збільшення частки задоволених роботою зі зростанням оплати праці (табл. 2.3).

Особливої актуальності дослідження бідності набувають в умовах складних соціальних випробувань, оскільки погіршення економічної ситуації обумовлює зростання безробіття, зниження розміру заробіт-

Таблиця 2.3

**Задоволеність роботою працівників
з різним розміром заробітної плати* (2020),%**

<i>Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?</i>	<i>Розмір заробітної плати, грн</i>				<i>Працюючі загалом</i>
	<i>менше 4723 n = 47</i>	<i>4723–9446 n = 471</i>	<i>9447–14 169 n = 149</i>	<i>понад 14 170 n = 101</i>	
Зовсім не задоволений	7,3	3,0	2,0	2,0	4,0
Скоріше не задоволений	14,6	14,9	8,1	1,0	12,3
Важко сказати, задоволений чи ні	32,8	19,5	14,1	17,8	22,1
Скоріше задоволений	35,2	50,5	55,7	56,4	47,6
Цілком задоволений	9,3	11,7	20,1	22,8	13,7

*У табл. 2.3 подано групування працюючих респондентів за розміром отриманої ними заробітної плати. Використано законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати на час опитування (4723 грн). Для аналізу виділено інтервали мінімальної заробітної плати: менше одного законодавчо встановленого розміру мінімальної заробітної плати (менше 4723 грн); від одного до двох розмірів мінімальної заробітної плати (4723–9446 грн); від двох до трьох розмірів мінімальної заробітної плати (9447–14 169 грн); більше трьох розмірів мінімальної заробітної плати (14 170 грн і більше).

ної плати та обмеженість коштів, які держава може спрямовувати на соціальні видатки. Епідемія COVID-19 погіршила ситуацію з малозабезпеченістю в Україні. Значна частина опитаних вказували, що вони відчули негативний вплив введення карантину через епідемію коронавірусу на власний добробут. З труднощами погашення банківського кредиту зіткнулися сім'ї 8,1% опитаних, 26,8% респондентів відзначали, що їм або членам їхніх сімей довелося скоротити споживання продуктів харчування і 33,1% – обмежити покупки одягу, взуття й інших речей. Складніше отримувати необхідну медичну допомогу і купувати ліки стало сім'ям 24,8% опитаних. Частка тих, хто вказував на ті чи інші труднощі споживання, серед респондентів з різним розміром доходів не зазнавала значних коливань. Це свідчить, що громадяни незалежно від своїх фінансових можливостей вимушені скорочувати споживання навіть необхідних товарів і послуг. Однак не слід залишати поза увагою, що малозабезпеченим верствам населення доводиться зменшувати й так недостатній обсяг навіть необхідного споживання і виживати в умовах відсутності зроблених раніше заощаджень, й вони гостріше відчувають нужденність, ніж порівняно забезпечені громадяни. Додамо, що хоча б одну з перелічених труднощів зазнавали 68,9% всіх опитаних і ця частка була майже однаковою серед представників домогосподарств з різним розміром подушного доходу.

Сьогодні ризик потрапити до лав безробітних і в ситуацію нужденності є високим і відчутним для більшості населення України. За даним опитування, 70,7% респондентів вважають, що їхні співгромадяни бояться безробіття, 57,9% – невиплати пенсій, стипендій, 64,9% – зростання цін. Економічні загрози відчувають і самі опитані. Серед проблем, що особисто хвилюють респондентів, найчастіше відзначалися високі ціни на товари і послуги (76,3%), високі тарифи на житлово-комунальні послуги (61,1%). Недоступністю якісного медичного обслуговування занепокоєні 47,3% опитаних. Саме ці проблеми очолюють рейтинг найгостріших загроз, що відчувають громадяни України. Безробіття по-боюються 46,3% респондентів, які працювали на час опитування.

Хронічна масова малозабезпеченість залишається загрозою успішного розвитку України. Обмежене невисоким розміром доходу споживання товарів і послуг не може сформувати платоспроможний попит, необхідний для розвитку виробництва. Мільйони працездатних громадян України через безробіття і низький рівень заробітної плати вимушені виїжджати на заробітки за кордон, часто погоджуючись на некваліфіковану працю на умовах неформальної зайнятості без будь-яких гаран-

тій, через що українська економіка втрачатиме свій трудовий потенціал. За умов тривалої економічної кризи певна частина трудових мігрантів може орієнтуватися на тривале чи взагалі постійне перебування в інших країнах. Крім того, внаслідок нерегульованої трудової міграції погіршуватиметься й людський потенціал України. Нерідко умови праці, на яку погоджуються трудові мігранти, є небезпечними, а сама праця ненормованою, через що робітники можуть втрачати здоров'я, а за умов відсутності медичної страховки – не отримати вчасно належну медичну допомогу. Також хронічна малозабезпеченість може призводити до поширення соціальної апатії чи соціального вибуху, що в обох випадках є небезпечним.

Переважає більшість населення України сьогодні має недостатні можливості для задоволення невибагливих потреб і обмежує себе в щоденному житті лише необхідним. Наведені вище невисокі розміри заробітної плати і доходів значної частини населення України і високі ризики поповнення лав малозабезпечених для тих громадян, чії життєві стандарти незначною мірою перевищують межу бідності, свідчать про відсутність у більшості населення можливостей вижити, долати життєві труднощі з опорою лише на власні ресурси. Пересічні громадяни в своїй більшості, а не тільки найменш забезпечені верстви, не мають достатніх коштів для участі в соціальних програмах на засадах індивідуального власного фінансування, їхні кошти спрямовуються цілком на забезпечення щоденного виживання. За таких умов дії уряду, спрямовані на подальшу лібералізацію та комерціалізацію охорони здоров'я й освіти, а також перехід на накопичувальну пенсійну систему є неефективними та загрозливими для соціального становища населення України. Реформування соціальної системи буде ефективним лише в тому разі, коли невід'ємною її складовою залишатиметься і розширюватиметься сфера обов'язкових державних соціальних гарантій.

Експерти з міжнародної економіки попереджають про входження світу в період потрясінь, що негативно вплине на соціально-економічне становище всіх країн, а найбільш загрозливим цей сценарій є для країн з нестабільною економічною і соціальною ситуацією. Але це не означає необхідності згортання програм соціальної допомоги і підвищення соціальних стандартів. Навпаки, спрямовані на забезпечення добробуту населення заходи, а особливо найменш забезпечених його верств, матимуть потужний позитивний економічний ефект, оскільки даватимуть можливість будувати стратегії розвитку держави на залученні людського і творчого потенціалу населення, який у сучасному світі є основним джерелом економічного зростання.

2.4. СИСТЕМНІ РИЗИКИ НЕВІДПОВІДНОСТІ ОСВІТИ І ЗАЙНЯТОСТІ

Сприятливою для ринку праці ситуацією є відповідність/узгодженість фахової освіти і зайнятості. У реальному ж економічному житті серед зайнятих завжди є певна диспропорція між рівнем чи профілем їхньої освіти та характеристиками місця роботи. Однак в Україні останніми десятиліттями і в експертному середовищі, і в масовій свідомості поширилася думка, що ця диспропорція в багатьох професійних групах стала загрозово великою. До того ж в одних випадках, рівень отриманої освіти значно вищий за рівень необхідної на конкретному місці роботи кваліфікації, а в інших, навпаки, освіта за рівнем та якістю недостатня для плідного виконання трудових завдань. Негативними наслідками першого явища для суспільства та громадян є неефективні витрати значних фінансових (як державних, так і сімейних) і часових ресурсів на здобуття освіти, яка не знаходить попиту, а також соціальна напруженість і фрустрація через неможливість працевлаштування за фахом. Друге явище, що об'єктивується в дефіциті кваліфікації/компетенцій (причому в царинах як фізичної, так і нефізичної праці), створює системні ризики неефективності господарської діяльності в тих професійних і галузевих сферах, де воно найпоширеніше.

Західні дослідники, вбачаючи у поширенні цих феноменів появу різноманітних соціальних ризиків, систематично вивчають їхні причини, оцінюють обсяг серед населення загалом та окремих соціально-демографічних груп, з'ясовують їх вплив на соціальне самопочуття й напруження, шанси безробіття і бідності; регулярно реалізують національні та міжнародні опитування для порівняння ситуації в часі й у різних країнах [Boll et al., 2016; Cabus & Somers, 2018, 2019; Chevalier, 2003; Figueiredo et al., 2017; Flisi et al., 2017; Lalley et al., 2018; Liu et al., 2012; Leuven & Oosterbeek, 2011; Ordine & Rose, 2015; Ortiz & Kucel, 2008; McGuinness, 2006; Katrnak & Doseděl, 2019; Smith, 2019; Esposito & Scicchitano, 2020]. Увага дослідників концентрується на таких проявах феномену невідповідності та пов'язаних із ним соціальних проблемах, як: неможливість працевлаштування молоді за фахом здобутої освіти; шанси працівників із середньою та вищою освітою потрапити в ситуацію безробіття і знайти нову роботу; поширення феномену надмірної освіти; зростання дисбалансу попиту і пропозиції кваліфікованої робочої сили через невідповідність вибору освіти (як за рівнем, так і фахом

навчання) потребам ринку; вплив інституційних чинників, насамперед технологічних зрушень, на зміни структури зайнятості; невідповідність освіти і заняття як тимчасове явище (яке усувається зміною місця роботи) чи постійне (що збільшує ризик довготривалого безробіття); соціально-психологічні наслідки праці не за освітою; стратегії модернізації людського капіталу як чинника економічного зростання країни.

Проте в українській соціології ця тематика є мало розробленою: бракує як спеціалізованих локальних і компаративних опитувань, так і фахівців у цій соціологічній галузі (серед поодиноких праць див.: [Іващенко, 2010; Оксамитна та інші, 2010; Стан освіти в Україні, 2017]). Актуальним є опрацювання методологічних підходів до операціоналізації феноменів (не)відповідності освіти і зайнятості та їх емпірична верифікація, а також аналіз масштабу, причин і соціальних наслідків цих феноменів.

Методологія, завдання та емпірична база дослідження

Фокусом нашого дослідження є феномени, які іменують відповідністю і невідповідністю професійної освіти і заняття. Головну увагу приділено феноменові невідповідності через його здатність генерувати соціальні ризики, зокрема макроекономічні та соціально-психологічні. Серед завдань, які було реалізовано на двох етапах дослідження, – аналіз масштабу зазначених явищ серед зайнятого населення України; з'ясування соціального портрету зайнятих за освітою і не за нею; розгляд цієї тематики у часовій перспективі (в різні періоди часів незалежності) та в міжнародній (порівняно з країнами різного типу, зокрема постсоціалістичними й розвиненими західними).

Визначено два способи ідентифікації феномену (не)відповідності освіти та зайнятості – суб'єктивний (за самооцінками респондентів) і об'єктивний (за визначенням дослідника), які можна було реалізувати на наявній емпіричній базі національних і компаративних соціологічних даних. *Суб'єктивний підхід*, який ґрунтується на самооцінках людей щодо відповідності чи невідповідності отриманої ними освіти та їхнього місця роботи, було застосовано на основі даних проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України (2002–2021). *Об'єктивний підхід*, який операціоналізовано через зіставлення показників щодо найвищого здобутого респондентами рівня освіти та рівня кваліфікації, необхідного для виконання ними трудових обов'язків на конкретному місці роботи, реалізовано на підста-

ві даних Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme, ISSP, 2009 і 2019), Європейського соціального дослідження (European Social Survey, ESS, 2005–2013) та національної статистики.

Феномен невідповідності освіти та зайнятості в ракурсі суб'єктивного підходу

Цей підхід реалізовано за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ: на підставі самооцінок респондентів за запитанням «Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?» ідентифіковано осіб із суб'єктивно відповідним, невідповідним і невизначеним освітньо-трудовим статусом (тих, хто відповів відповідно «так», «ні» і «важко сказати»). Певним обмеженням є те, що запитання не дає можливості зафіксувати характер зв'язку освіти й роботи: це невідповідність освітнього рівня або фаху; це прояв надмірної чи недостатньої освіти?

Завданнями на цьому етапі дослідження були: 1) визначення обсягу відповідних категорій серед зайнятого населення України, зокрема в динаміці з 2002 до 2021 року (період, коли відповідне запитання містила анкета моніторингу); 2) з'ясування соціально-демографічного портрету зайнятих із певним освітньо-професійним статусом; 3) аналіз впливу зазначених феноменів на різні суб'єктивні показники соціального самопочуття, гарантій зайнятості та ризику безробіття.

Згідно з **першим завданням** з'ясовано масштаб і динаміку поширення в Україні феноменів суб'єктивної відповідності та невідповідності освіти і занятості (*табл. 2.4 і рис. 2.1*). Так, упродовж 17 років (2002–2018) чіткої за напрямом динаміки обсягу відповідних категорій не зафіксовано. Частка осіб із суб'єктивно узгодженим статусом (чий характер роботи, на їхню думку, відповідає освітньо-професійному рівню) становила в цей період у середньому дещо більше половини зайнятого населення (з коливанням у межах 51–57%). Серед решти майже третина (31–37%) мали невідповідний статус (вважали, що працюють за освітою) та 11–17% – невизначений статус (вагалися з відповіддю). Наприклад, 2018 року співвідношення відповідних категорій становило 53 : 37 : 10%. Проте за останнім виміром показника суб'єктивної узгодженості освіти й зайнятості (2021 рік) зафіксовано значне зменшення частки зайнятих за фахом і відповідне збільшення тих, хто працює не за фахом (тепер їх співвідношення майже зрівнялось і становило 45 : 43%). Це є випадковою флуктуацією чи початком стійкого тренду

покаже час і подальше вимірювання цього показника. Зафіксована динаміка може бути наслідком як пов'язаних із пандемією COVID-19 перетворень ситуації зайнятості, так і технологічних, професійних і галузевих змін, які позначились ще у 2018-му і набирають обертів у постковідний період.

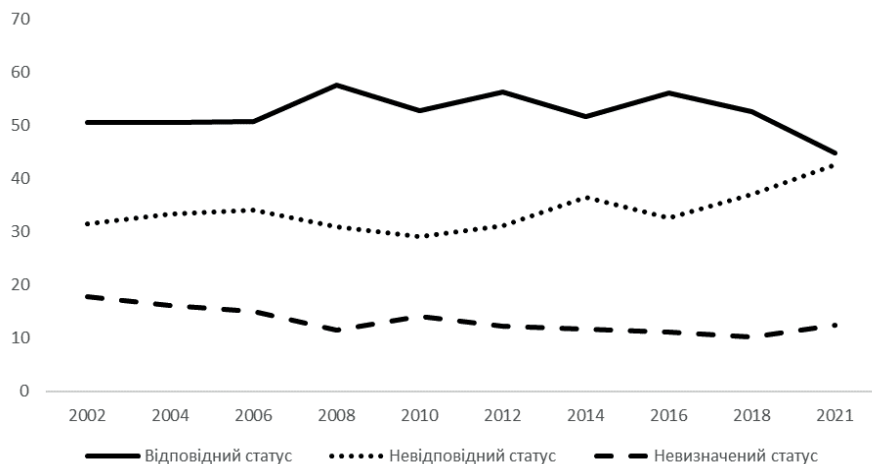
Таблиця 2.4

Розподіл осіб із суб'єктивно відповідним, невідповідним і невизначеним освітньо-професійним статусом серед зайнятого населення України (2002–2021), %

Роки	Особи з відповідним статусом	Особи з невідповідним статусом	Особи з невизначеним статусом
2002	50,6	31,5	17,9
2004	50,7	33,3	16,1
2006	50,8	34,2	15,0
2008	57,6	30,9	11,5
2010	52,8	29,2	14,1
2012	56,3	31,2	12,3
2014	51,8	36,6	11,6
2016	56,2	32,6	11,2
2018	52,7	37,0	10,3
2021	44,9	42,6	12,4

Згідно з *другим завданням* складено соціальні портрети представників відповідних категорій (табл. 2.5). З'ясовано, що серед осіб із суб'єктивно узгодженим статусом відмінностей за статтю немає, а за віком – виразні й теоретично очікувані: що старша вікова група серед людей працездатного віку, то більша частка таких, хто працює за фахом, але з досягненням пенсійного віку вона меншає; за місцем проживання: цей феномен поширеніший серед мешканців Києва і великих міст (по 54%), ніж серед населення невеликих міст і сіл (по 48%). За рівнем освіти увиразнюється прямий зв'язок: чим він вищий, тим більше зайнятих відповідно до свого освітнього рівня (серед людей з вищою – 58%, фаховою передвищою – 50%, а загальною середньою – 42%). За видом діяльності відмінності найвиразніші – феномен відповідності роботи й освіти суттєво поширеніший серед найманих працівників нефізичної праці вищого рівня кваліфікації, ніж нижчого і самозайнятих. Так, серед керівників, фахівців гуманітарного і технічного профілів його частка

Рис. 2.1. Динаміка розподілу осіб із суб'єктивно відповідним, невідповідним і невизначеним освітньо-професійним статусом (2002–2021), %

Джерело: дані табл. 2.4.

становить 71–82%, що майже вдвічі більше, ніж серед кваліфікованих робітників (46%), самозайнятих (44%), працівників допоміжного складу (40%), і майже вчетверо, ніж серед різноробів (22%). За галузевою належністю найбільшу частку осіб із відповідним статусом зафіксовано серед зайнятих у сферах освіти (78%), промисловості (62%), охорони здоров'я (61%), на транспорті й у сфері зв'язку (60%), а найменшу – у сферах торгівлі, готелів, ресторанів (41%) і сільського господарства (45%).

Серед осіб з невідповідним статусом за статтю немає суттєвих відмінностей; за віком: зайнятих не за освітою найбільше серед людей, старших за 60 років; за місцем проживання: що менша територіальна одиниця, то більша частка осіб з невідповідним статусом; за рівнем освіти у виразнюється прямий зв'язок: чим він вищий, тим менше осіб, які вважають, що працюють не за фахом (32% – з вищою освітою, 40% – фаховою передвищою, 51% – загальною середньою). За видом діяльності: феномен невідповідності вдвічі-втричі менш притаманний висококваліфікованим білим комірцям (до 20%), ніж кваліфікованим робітникам (40%), самозайнятим (до 45%), працівникам з допоміжного складу (53%) і різноробам (66%). За галузевою належністю: частка зайнятих не за освітою максимальна в галузях торгівлі, транспорту та зв'язку (по

Таблиця 2.5

Соціальний портрет осіб із суб'єктивно відповідним, невідповідним і невизначеним статусом серед зайнятого населення України (2018), %

Соціальні групи	Особи з відповідним статусом	Особи з невідповідним статусом	Особи з невизначеним статусом
За статтю			
Чоловіча	51,8	36,7	11,4
Жіноча	51,0	39,7	9,3
За віком			
18–29	48,5	39,4	12,0
30–39	50,3	39,2	10,5
40–49	52,2	39,9	7,9
50–59	55,5	34,2	10,3
60+	46,7	43,3	10,0
За місцем проживання			
м. Київ	54,8	36,4	10,8
Місто з населенням більше 250 тис. осіб	54,0	34,2	11,9
Невелике місто	50,9	38,3	10,8
Село	48,6	41,4	10,0
За рівнем освіти			
Повна загальна середня	42,4	51,1	6,5
Фахова передвища (молодший спеціаліст)	49,6	40,4	10,0
Базова вища освіта (бакалавр)	47,5	38,4	14,1
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр)	57,9	31,9	10,2
За статусом зайнятості			
Роботодавці	51,4	45,9	2,7
Самозайняті	53,1	33,1	13,8
Наймані працівники	51,0	39,2	9,8
За галуззю (2016)			
Сільське господарство	44,9	43,6	11,5
Промисловість	62,4	26,5	11,1
Будівництво	54,2	35,6	10,2
Торгівля, готелі і ресторани	40,6	49,5	9,9
Транспорт і зв'язок	58,7	29,7	11,6
Фінансова діяльність	68,8	28,1	3,1
Наукова діяльність	58,3	29,2	12,5
Державне управління	53,5	42,3	4,2
Освіта	78,1	18,8	3,1
Охорона здоров'я	60,7	25,8	13,5
Надання колективних послуг	55,1	38,2	6,7
Загалом			
N = 1079	51,4	38,3	10,3

50%), а мінімальна – у сферах освіти (19%), охорони здоров'я (26%) і промисловості (26%).

Серед осіб з невизначеним статусом (тих, хто має сумнів у відповідності їх освіти й місця роботи) немає суттєвих відмінностей за статтю, віком, місцем проживання. Проте це більшою мірою люди з базовою, ніж повною вищою освітою; самозайняті, ніж наймані працівники; працівники сільського господарства, промисловості, будівництва і торгівлі, ніж різних сфер суспільних послуг.

Згідно з *третім завданням* доведено виразний (завжди негативний) вплив факту неузгодженості освіти і заняття на різні аспекти свідомості й поведінки (табл. 2.6). Суттєві відмінності зафіксовано в показниках соціального самопочуття серед осіб із суб'єктивно невідповідним і відповідним освітньо-професійним статусом. Так, середнє значення *соціально-статусних самооцінок* за уявною 7-бальною шкалою (де 1 – найнижче соціальне становище, а 7 – найвище) у перших і других становило 3,6 і 4,1, а *рівень задоволеності соціальним становищем* – 22 і 40%. Такий само характер відмінностей (помітно гірший стан справ у зайнятих не за освітою порівняно з тими, хто працює за освітою) виявлено за *самооцінками матеріального становища*: вистачає лише на продукти харчування 33 і 21% відповідно; вистачає на все необхідне (24 і 36%), а також щодо *задоволеності життям в цілому*: задоволених майже у півтора раза менше серед осіб з невідповідним, ніж з відповідним статусом (31 і 50%), а незадоволених – у півтора раза більше (45 і 34%).

Широкий набір показників свідчить, що зайняті не за освітою порівняно з працюючими за освітою значно частіше відчувають фрустрацію щодо різних аспектів свого трудового життя і гарантій зайнятості. Так, серед перших майже вдвічі більша частка тих, кому не вистачає *підходящої роботи* (44 і 24% відповідно) та *можливості працювати з повною віддачею* (31 і 21%). Очікувано, що рівень *незадоволеності роботою* майже втричі вищий серед осіб з невідповідним статусом, ніж із відповідним (35 і 13%).

Проблеми працевлаштування, передусім за фахом, респонденти пов'язують зі станом ринку праці та особливостями місця проживання. Так, більшість осіб із двох аналізованих категорій зазначили, що в їхньому населеному пункті «складно» знайти роботу за кваліфікацією не лише з достатнім заробітком (80 і 74%), а й без такого (57 і 49%); так само з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією (74 і 63%), а

також і будь-яку роботу (45 і 37%). Причому особи із суб'єктивно невідповідним статусом усі варіанти працевлаштування оцінили критичніше за людей з відповідним статусом. Крім того, перші є потенційно більш географічно мобільними: серед них у півтора раза більше готових *вийхати з населеного пункту, де вони мешкають*, через бажання знайти нове місце роботи (32 і 21%).

Водночас не так багато українців пов'язують проблеми працевлаштування з браком здобутої освіти. Велика частка респондентів як з невідповідним, так і з відповідним статусом зазначили, що їм *вистачає освіти* (47 і 63% відповідно), що втричі-вдвічі більше, ніж тих, кому її не вистачає (25 і 19%). Подібного характеру зв'язок щодо *задоволеності рівнем освіти*: серед відповідних груп задоволених (52 і 71%) втричі-вдвічі більше, ніж незадоволених (28 і 18%). Проте очевидно, що працівники з невідповідним статусом значно більшою мірою відчувають брак освіти.

Дані свідчать, що неузгодженість освіти і роботи підвищує шанси безробіття та бідності: з погіршенням гарантій зайнятості та забезпеченості роботою впродовж останніх 12 місяців перед опитуванням значно більше стикалися працівники із суб'єктивно невідповідним статусом, ніж із відповідним (24 і 17%); перші вдвічі частіше за других втрачали роботу, перебували в ситуації вимушеного безробіття (6 і 2%), опинялися у великій матеріальній скруті (16 і 9%).

Увіразняється також зв'язок із різноманітними культурними практиками: серед зайнятих не за освітою порівняно із зайнятими за нею суттєво менше тих, кому вистачає повноцінного дозвілля (26 і 38%), харчування відповідно до своїх смаків (34 і 48%), можливостей повноцінно проводити відпустку (21 і 28%). До того ж перші значно частіше за других не мали відпустки взагалі (28 і 17%) або займались у цей час додатковою роботою (11 і 7%), а також майже вдвічі менше проводили свою відпустку за кордоном (7 і 12%) чи за путівкою в курортному місті в Україні (2 і 5%).

Зауважимо, що за більшістю показників відповіді осіб із суб'єктивно невідповідним і невизначеним статусом доволі подібні. Тобто особливості свідомості та поведінки людей, які мають сумнів щодо узгодженості їхньої освіти і заняття, ближчі до тих, хто впевнені в зайнятості не за фахом.

Таблиця 2.6

**Розподіл соціальних установок і практик осіб із суб'єктивно
відповідним, невідповідним і невизначеним статусом (2018), %**

<i>Соціальні групи</i>	<i>Особи з консис- тентним статусом</i>	<i>Особи з неконсис- тентним статусом</i>	<i>Особи з невизначеним статусом</i>	<i>За вибіркою загалом</i>
Самооцінки соціального статусу за 7-бальною шкалою				
середня	4,1	3,6	3,8	3,8
Задоволеність соціальним статусом				
скоріше незадоволений	37,3	46,2	38,7	40,9
важко сказати задоволений чи ні	22,3	31,7	42,3	28,0
скоріше задоволений	40,4	22,0	18,9	31,1
Самооцінка матеріального статусу сім'ї				
вистачає лише на продукти харчування	20,9	32,6	25,2	25,9
вистачає загалом на прожиття	43,2	43,8	43,2	43,5
вистачає на все необхідне, але не до заощаджень	27,6	19,6	22,5	24,0
вистачає на все необхідне, робимо заощадження	8,2	3,8	9,0	6,7
Задоволеність життям загалом				
скоріше незадоволений	33,5	44,8	40,5	38,6
важко сказати задоволений чи ні	17,1	24,7	38,7	22,2
скоріше задоволений	49,3	30,5	20,7	39,2
Чи вистачає освіти				
не вистачає	19,3	25,4	23,4	22,1
важко сказати	18,2	28,1	38,7	24,1
вистачає	62,5	46,5	37,8	53,8
Задоволеність рівнем освіти				
повністю і скоріше незадоволений	17,9	27,8	28,9	22,8
важко сказати задоволений чи ні	10,8	20,4	18,9	15,3
повністю і скоріше задоволений	71,3	51,8	52,2	61,9
Чи вистачає підходящої роботи				
не вистачає	24,3	43,6	36,0	32,9
важко сказати	17,8	19,6	25,2	19,3
вистачає	57,8	36,8	38,7	47,8
Задоволеність роботою				
повністю і скоріше незадоволений	13,0	34,6	22,5	22,2
важко сказати задоволений чи ні	14,1	23,7	44,1	20,9
повністю і скоріше задоволений	73,0	41,6	33,3	56,9

Продовження таблиці 2.6

Чи складно знайти роботу в їхньому населеному пункті... (відповідь – складно)				
за кваліфікацією та з достатнім заробітком	73,7	79,7	68,5	75,4
за кваліфікацією без достатнього заробітку	49,2	57,1	52,3	52,5
з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією	62,9	74,1	60,4	66,9
будь-яку роботу	37,3	45,0	47,7	41,3
Які причини спонукали б виїхати з вашого населеного пункту – Бажання знайти нове місце роботи				
так	20,9	31,6	30,6	26,0
Чи опинялися у великій матеріальній скруті				
ні	91,4	86,4	86,5	89,0
так	8,6	13,6	13,5	11,0
Чи втрачали роботу, перебували у ситуації вимушеного безробіття				
ні	97,5	94,4	93,7	95,9
так	2,5	5,6	6,3	4,1
Чи вистачає можливості працювати з повною віддачею				
не вистачає	21,4	30,5	26,1	25,4
важко сказати + не цікавить	18,2	26,1	32,4	22,7
вистачає	64,0	43,3	41,4	51,9
Чи вистачає повноцінного дозвілля				
не вистачає	41,4	49,9	36,9	44,2
важко сказати + не цікавить	21,5	24,2	36,0	24,0
вистачає	37,1	25,9	27,0	31,8
Чи вистачає харчування відповідно до своїх смаків				
не вистачає	33,9	41,6	39,6	37,4
важко сказати + не цікавить	18,3	23,9	27,9	21,5
вистачає	47,7	34,4	32,4	41,1
Чи вистачає можливостей повноцінно проводити відпустку				
не вистачає	51,5	56,9	46,8	53,1
важко сказати + не цікавить	20,5	22,5	33,3	22,6
вистачає	27,9	20,6	19,8	24,3
Як провели переаажку частину своєї відпустки минулого року				
відпочивали за кордоном	12,3	7,3	4,5	9,5
відпочивали за путівкою в Україні	4,5	2,2	1,8	3,3
у курортному місті без путівки	17,7	15,3	12,6	16,2
за містом, на дачі	16,0	12,6	16,2	14,7
гостювали в родичів	17,7	9,2	11,7	13,8
займались у цей час додатковою роботою	6,9	10,9	12,6	9,2
не мали відпустки	16,9	27,6	26,1	22,0
Загалом				
N = 1079	51,4	38,3	10,3	100,0

Феномен надмірної освіти в ракурсі об'єктивного підходу

На другому етапі проєкту доведено евристичний потенціал об'єктивного підходу, який передбачає визначення осіб з тим чи тим статусом через зіставлення дослідником даних щодо рівня здобутої респондентом освіти та кваліфікаційного рівня професійної позиції, яку він посідає. Саме цей підхід є найбільш застосовуваним у західних, насамперед порівняльних проєктах.

Головним завданням цього етапу дослідження було вивчення феномену невідповідності фахової освіти і заняття в локальній та міжнародній перспективі, зокрема: 1) виявлення масштабу й динаміки його поширення в Україні; 2) порівняння ситуації в країнах Східної та Західної Європи; 3) аналіз соціального портрету зайнятих не за освітою; 4) вивчення впливу цього явища на самооцінки соціального статусу, відчуття соціальної напруженості, ризики безробіття. Головною емпіричною базою дослідження є дані модуля «Соціальна нерівність» 2009 і 2019 років у межах Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP), а додатковою – дані Європейського соціального дослідження (ESS, 2005–2013) та Державної служби статистики України.

Згідно з *першим завданням* за даними ISSP 2009 і 2019 років розглянуто, як в Україні особи з різним рівнем освіти розподілені на ринку праці, а через це з'ясовано, хто з них працює відповідно чи невідповідно до рівня отриманої освіти (*табл. 2.7*). Операціоналізовано це через зіставлення двох показників – найвищого рівня здобутої респондентами освіти (згідно з національною шкалою освітньо-кваліфікаційних рівнів) та їхньої професійної належності (закодованої за Класифікатором професій ISCO).

Виявлений розподіл є теоретично очікуваним. Так, 2019 року серед осіб із неповною і повною загальною середньою освітою⁷ для переважної більшості (92%) була характерна узгодженість освітньо-професійного статусу: вони концентрувалися або в групі рутинної нефізичної праці (22% були працівниками сфери торгівлі та послуг, 3,6% – технічними службовцями), або в різних групах фізичної праці (30,4% були кваліфікованими робітниками з інструментом, 21,3% – операторами та складальниками, 11,3% мали найпростіші заняття). Тобто вони належали до професійних груп, які й передбачають (згідно з методологічними

⁷ У масиві ISSP 2019 серед зайнятого населення категорії нижчої і повної загальної середньої освіти мало наповнені, тому їх згруповано в одну категорію.

Таблиця 2.7
Зайняте населення України за професійними групами* та рівнем отриманої освіти** (ISSP 2009 і 2019), %***

	2009					2019				
	неповна і повна загальна середня	фахова / середня спеціальна	базова вища	повна вища	загалом	неповна і повна загальна середня	фахова / середня спеціальна	базова вища	повна вища	загалом
Законodawці, вищі держслужбовці, керівники	3,5	7,2	13,0	24,1	10,5	0,8	1,9	6,9	18,7	7,8
Професіонали	0,3	2,2	54,3	56,7	18,1	0,6	6,8	39,7	46,2	20,6
Фахівці	3,8	35,5	4,3	4,5	13,4	6,9	31,7	19,0	16,5	15,5
Технічні службовці	5,1	6,1	0	1,2	4,2	3,6	6,2	3,4	3,4	4,0
Працівники сфери торгівлі та послуг	21,0	13,6	17,4	7,8	15,2	21,5	22,4	22,4	9,5	17,4
Кваліфіковані робітники сільського, лісового та рибного господарств	2,7	1,4	0	0	1,5	3,6	0	0	0,6	1,7
Кваліфіковані робітники з інструментом	26,7	17,2	10,9	3,7	17,1	30,4	16,8	0	3,4	16,3
Робітники з обслуговування та експлуатації устаткування та машин	24,3	12,9	0	1,2	13,7	21,3	9,9	1,7	1,2	10,8
Найпростіші професії	12,7	3,9	0	0,8	6,4	11,3	4,3	6,9	0,6	5,9
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Кількість респондентів	371	279	46	245	941	362	161	58	327	908

Джерело: дані проєкту ISSP 2009 і 2019 років зважено на weighting factor.

* Дані щодо професійної належності респондента закладено за різними версіями класифікатора професій: 2009 року – за ISCO-88, а 2019 – за ISCO-08.

** Освітні категорії визначено за національною шкалою освіти.

*** Стробо заливоно позначено теоретично очікувану відповідність рівня освіти та професійної групи.

інструкціями до ISCO-2008 [Application of the four skill levels, 2012]) наявність певного рівня середньої освіти (хоча й у випадку багатьох робітничих професій доповненого навчанням за місцем роботи або спеціальною професійною освітою).

Серед осіб із фаховою передвищою освітою (диплом молодшого спеціаліста) співвідношення носіїв відповідного та невідповідного статусів становило 34 : 66%. Тобто лише третина українців з дипломом молодшого спеціаліста посідали релевантні професійні позиції «фахівця». Проте дві третини мали заняття, які не потребують такого рівня фахової освіти: 22,4% були працівниками сфери торгівлі та послуг, 16,8% – кваліфікованими робітниками з інструментом, 9,9% – операторами та складальниками, 6,2% – технічними службовцями, 4,3% мали найпростіші заняття. З формальної точки зору, їх варто ідентифікувати як носіїв невідповідного статусу (адже в зазначених вище методологічних інструкціях до ISCO-2008 позиціям фахівців відповідає 3-й рівень кваліфікації, а зазначеним іншим – 2-й і 1-й), проте фактично велика кількість робітничих професій зараз вимагають більш високої кваліфікації, тому дискусійним є визначення освітнього рівня молодшого спеціаліста для синіх комірців як надмірної освіти.

У дослідженнях західних науковців з тематики невідповідності освітньо-професійного статусу, зокрема надмірної освіти, головним об'єктом є особи з вищою освітою. Тому в подальшому аналізі наша дослідницька увага була сконцентрована саме на цій соціальній категорії. Так, 2019 року переважна більшість українців з повною вищою освітою (магістри та спеціалісти) перебували на трьох теоретично релевантних позиціях (керівники, професіонали та фахівці) – загалом 81,4%, а з базовою вищою (бакалаври) – 65,6%⁸. Тож решту серед цих освітніх груп становили носії невідповідного освітньо-професійного статусу – 18 і 34% відповідно. Де «осідали» ці особи з надмірною освітою? З'ясовано, що магістри і бакалаври, які працювали не за освітою, були зосереджені в групі працівників сфери торгівлі та послуг.

Висновок про значну поширеність в Україні феномену неузгодженості освіти і заняття (майже кожен шостий серед осіб з повною вищою освітою і кожен третій з базовою вищою) було перевірено за даними

---

⁸ Загальновизнаною є проблема коректного вимірювання показників рівня освіти і професійної належності, особливо у порівняльних опитуваннях (через культурну специфіку, відмінності в кодуванні професій тощо). Тому відповідними для осіб з вищою освітою вирішено вважати професії трьох професійних груп – керівників, професіоналів і фахівців.

Таблиця 2.8
Зайняте населення України за професійними групами та спеціальністю згідно з дипломом (посвідченням) (2019), %

Професійні групи	Зайняте населення у віці 15–70 років у тому числі за спеціальністю згідно з дипломом (посвідченням)										
	менеджери підприємств, установ, організацій	професіонали	фахівці	технічні службовці	працівники сфери торгівлі та послуг	кваліфіковані робітники сільського і лісового господарств	кваліфіковані робітники з інструментом	робітники з обслуговування, експлуатації, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування та машин	робітники з обслуговування, експлуатації, експлуатації	тех. устаткування	не мають професії
Загалом	40,2	16,7	6,5	4,6	1,9	6,5	2,2	1,5	2,3	2,3	
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники	18,0	13,8	3,0	1,0	0,1	0	0,2	0,1	0,2	0,2	
Професіонали	11,6	8,6	39,0	5,0	1,5	0	2,0	1,0	2,0	2,0	
Фахівці	3,2	6,2	4,5	29,0	3,0	0,8	1,4	1,0	1,0	2,7	
Технічні службовці	16,6	16,0	17,3	25,0	64,2	23,0	12,0	10,0	10,0	21,3	
Працівники сфери торгівлі та послуг	1,0	0,1	0,6	1,0	1,1	22,0	1,1	1,2	1,2	2,3	
Кваліфіковані робітники сільського, лісового та рибного господарств	12,4	7,2	9,2	6,0	5,0	5,6	49,2	8,5	12,1		
Кваліфіковані робітники з інструментом	11,1	5,0	8,7	7,2	4,0	10,4	11,0	53,3	13,0		
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування та машин	18,0	4,3	11,7	21,3	19,4	32,0	21,0	24,0	44,5		
Найпростіші професії	16 578,3	85,7	3 396,3	145,0	880,8	24,8	2 035,7	1 306,1	3 225,1		

Джерело: розраховано за: Рбоча сила України 2019 : Статистичний збірник. К., 2020, с. 90.

інших проєктів. Так, аналіз за аналогічною процедурою на згрупованих даних різних хвиль Європейського соціального дослідження (2005–2013) засвідчив подібний характер такого розподілу. Дані Державної служби статистики України [Економічна активність, 2019] зафіксували ще більший масштаб носіїв невідповідного освітньо-професійного статусу: майже кожна п'ята особа з повною вищою освітою (що відповідає диплому «професіонала») і кожна друга з базовою вищою (з дипломом «фахівця») (табл. 2.8).

Згідно з *другим завданням* зіставлено поширеність серед осіб з вищою освітою феномену надмірної освіти в країнах різного типу задля з'ясування важливого питання: чи є значення цього показника специфічним для України, чи цілком типовим для ситуації на європейському просторі. Порівняння здійснено на підставі даних ISSP 2009 і 2019 років, а рівень освіти визначено за міжнародною шкалою ISCED-93 (табл. 2.9).

Виявлено, що 2019 року *серед осіб з повною вищою освітою* частка носіїв невідповідного статусу є подібною на постсоціалістичному просторі (18,6% в Україні та 20,7% у Східній Європі загалом), проте виразно (вдвічі) відмінна від західноєвропейських країн (9,7%). (2009 року зафіксовано таку саму закономірність.) Проте серед останніх усе не так однозначно: в окремих країнах частка зайнятих не за освітою також є високою, наприклад у Данії (17,3%), а 2009 року також у Великій Британії (17,4%), Португалії (19,7%) та Іспанії (37,8%)⁹. Серед *осіб із базовою вищою освітою* феномен надмірної освіти значно поширений в усіх порівнюваних країнах, що визнають доволі природним і типовим у ситуації масової вищої освіти. Проте в Україні частка зайнятих на кваліфікаційно нижчих позиціях суттєво більша (40,4%), ніж загалом у східно- і західноєвропейських країнах (27 і 26,3% відповідно). Водночас є суттєві варіації цього показника в Західній Європі, наприклад, він найнижчий у Швейцарії (17,7%), а найвищий – в Італії (37,2%). Крім того, різняться професійні групи, в яких зосереджена основна частина дипломованих магістрів і бакалаврів, зайнятих не за фахом: в Україні це насамперед працівники сфери торгівлі та послуг, а в країнах Східної і Західної Європи – технічні службовці.

---

⁹ Зазначимо, що деякі міжкраїнні відмінності можуть бути пов'язані з проблемами виміру (показник рівня освіти визнано одним із найскладніших для коректного виміру у порівняльних проєктах), проте інші спричинені інституційними особливостями ринку праці та ринку освіти в ситуації експансії вищої освіти.

Таблиця 2.9
Розподіл осіб з повною та базовою вищою освітою за професійними групами серед зайнятого населення різних країн* (ISSP 2019), %

Професійні групи	Серед осіб з повною вищою освітою				Серед осіб з базовою вищою освітою				
	Україна	країни Східної Європи	країни Західної Європи	Україна	країни Східної Європи	країни Західної Європи	Україна	країни Східної Європи	країни Західної Європи
Особи з відповідним статусом, із них:	81,4	79,4	90,5	47,0	73,0	73,7			
законодавці, вищі держслужбовці, керівники	18,7	9,0	17,4	3,2	16,7	12,9			
Професіонали	46,2	52,4	62,0	15,5	41,1	34,9			
Фахівці	16,5	18,0	11,1	28,3	15,2	25,9			
Особи з невідповідним статусом, із них:	18,6	20,6	9,6	53,0	27,0	26,3			
технічні службовці	3,4	12,0	3,8	5,5	11,3	7,6			
працівники сфери торгівлі та послуг	9,5	6,0	2,6	22,4	8,9	9,3			
кваліфіковані робітники сільського, лісового та рибного господарств	0,6	0,6	0,2	0	0,4	1,4			
кваліфіковані робітники з інструментом	3,4	0,8	1,1	12,3	3,2	3,6			
робітники з обслуговування та експлуатації устаткування та машин	1,2	0,3	0,6	7,8	1,1	0,6			
найпростіші професії	0,6	0,9	1,4	5,0	2,1	3,8			
Загалом	100	100,0	100,0	100	100,0	100,0			
Кількість респондентів	327	334	1036	219	282	972			

Джерело: дані проєкту ISSP 2019 (версія масиву вересень 2021) зважено на weighting factor.

* Країни згруповані так: країни Східної Європи (Хорватія, Чеська Республіка, Словенія) і країни Західної Європи (Італія, Німеччина, Швейцарія, Данія і Фінляндія).

** Освітні категорії подано за міжнародною шкалою освіти ISCED-93.

Щодо міжкраїнного порівняння показників у часі: аналізуючи дані, з'ясували, що динаміку чи сталість їхнього розподілу впродовж 10 років між двома хвилями опитування ISSP неможливо коректно оцінити через зміни в методологічному інструментарії ідентифікації професійної належності респондентів (її закодовано за різними версіями класифікатора професій: 2009 року – за ISCO-88, а 2019 – за ISCO-08) (див. *табл. 2.7*). Проте дані доволі стабільні, що свідчить хоча б про їхню надійність.

У межах реалізації *третього завдання* проаналізовано соціально-демографічний портрет носіїв невідповідного статусу в міжнародній перспективі (*табл. 2.10*). Серед осіб з дипломами про повну і базову вищу освіту виявлено суттєві міжкраїнні відмінності за статтю – в Україні невідповідність освіти та заняття є фактом трудової біографії більшою мірою чоловіків, а в країнах Східної та Західної Європи – жінок. Наявні також відмінності за віком: серед осіб з повною вищою освітою в Україні носіями невідповідного статусу є різні вікові групи до 50 років, а в Західній Європі ця проблема властива професіоналам лише до 30-річного віку. Водночас серед осіб з базовою вищою освітою в Україні закономірність така: чим молодша вікова група, тим більша частка людей з надмірною освітою, у Західній Європі, навпаки, таких людей більше з віком.

Результати дослідження згідно з *четвертим завданням* фіксують негативний вплив факту зайнятості не за освітою на низку установок і практик (*табл. 2.10*). Наприклад, у всіх країнах цей факт диференціює самооцінки соціального статусу і сприйняття соціальної нерівності: зокрема, люди з невідповідним статусом мають нижчі самооцінки щодо уявної 10-бальної соціальної драбини та відчувають значно більше роздратування через суттєву нерівність доходів у суспільстві. Проте в Україні та Східній Європі відмінності соціальних самооцінок і установок нерівності менш виразні, ніж у західноєвропейських країнах. Крім того, зростання частки людей з надмірною освітою призводить до збільшення ризику безробіття. За даними Державної служби зайнятості України щодо розподілу безробітних за професійними групами, 2008 року частка висококваліфікованих працівників нефізичної праці (керівників, професіоналів і фахівців) становила 19%, тоді як 2018-го – 31% [Економічна активність, 2008, 2019].

Таблиця 2.10

**Соціальний портрет носіїв відповідного та невідповідного статусів серед населення
з вищою освітою різних країн (ISSP 2019), %**

	Особи з повною вищою освітою				Особи з базовою вищою освітою							
	Україна (n=327)		країни Східної Європи (n=334)		країни Західної Європи (n=1036)		Україна (n=217)		країни Східної Європи (n=280)		країни Західної Європи (n=970)	
	особи з відповідним статусом	особи з не-відповідним статусом	особи з відповідним статусом	особи з не-відповідним статусом	особи з відповідним статусом	особи з не-відповідним статусом	особи з відповідним статусом	особи з не-відповідним статусом	особи з відповідним статусом	особи з не-відповідним статусом	особи з відповідним статусом	особи з не-відповідним статусом
чоловіча	79,0	21,0	79,8	20,2	91,8	8,2	40,2	59,8	74,8	25,2	76,1	23,9
жіноча	82,9	17,1	78,4	22,6	89,0	11,0	53,0	47,0	71,8	28,2	72,4	27,6
За статтю												
18-29	80,3	19,7	75,0	25,0	84,3	15,7	51,3	48,7	77,8	22,2	68,5	31,5
30-39	80,4	19,6	79,1	20,9	90,8	9,2	36,7	63,3	61,9	38,1	79,6	20,4
40-49	79,4	19,9	78,7	21,3	93,2	6,8	45,3	54,7	79,0	21,0	77,4	22,6
50-59	81,9	18,1	80,9	19,4	89,5	9,5	50,9	49,1	78,6	21,4	69,5	30,5
60+	93,8	6,3	84,0	16,0	91,3	8,7	61,5	38,5	94,1	5,6	68,8	31,2
За відчуттям роздратування... (за 10-бальною шкалою)												
середня	3,8	4,1	4,6	5,3	4,9	5,9	3,3	3,4	4,8	5,0	5,0	5,2
За самооцінкою соціального статусу (за 10-бальною шкалою)												
середня	5,0	5,0	6,4	6,4	6,9	5,9	4,8	4,5	6,1	6,1	6,3	6,0
За самооцінкою соціального статусу родини походження (за 10-бальною шкалою)												
середня	5,2	5,3	5,8	6,2	6,0	5,3	5,1	5,0	5,5	5,6	5,6	5,7
За самооцінкою соціального статусу через 10 років (за 10-бальною шкалою)												
середня	4,2	3,3	6,7	6,7	7,1	6,5	4,2	4,3	6,7	7,0	6,6	6,4

Джерело: дані проєкту ISSP 2019 (версія масиву вересень 2021) зважено на weighting factor.

* Країни згруповані так: країни Східної Європи (Хорватія, Чеська Республіка, Словенія) і країни Західної Європи (Італія, Німеччина, Швейцарія, Данія і Фінляндія).

** Освітні категорії подано за міжнародною шкалою освіти ISCED-93.

Висновки

Результати дослідження, реалізованого на підставі суб'єктивного та об'єктивного підходів, різнобічно характеризують феномен (не) відповідності освіти і заняття – з перспективи респондентів і дослідників.

Дані в межах *суб'єктивного підходу* свідчать, що на початку XXI століття явища відповідності та невідповідності були доволі стало представлені серед зайнятого населення України – в середньому у співвідношенні 56 : 33%. Проте останніми роками позначився тренд на збільшення частки тих, хто вважає свою освіту і зайнятість неузгодженими: 2021 року відповідне співвідношення становило 45 : 43%. (Слід ще враховувати 10–12% осіб, які не певні щодо цього питання, проте за більшістю показників свідомості та поведінки вони подібні до зайнятих не за фахом.) Серед носіїв суб'єктивно невідповідного статусу не виявлено виразних демографічних і поселенських характеристик. Водночас за освітніми, професійними і галузевими ознаками у виразнюється помітна специфіка: як працюючих не за освітою себе ідентифікують більшою мірою особи із середньою і фаховою передвищою освітою, ніж із вищою; працівники фізичної та рутинної нефізичної праці, ніж висококваліфікованої нефізичної; зайняті в галузях торгівлі, транспорту та зв'язку, ніж у сферах освіти, охорони здоров'я і промисловості. Феномен суб'єктивної неузгодженості освіти та праці має суттєвий негативний вплив на різні показники соціального самопочуття, шанси безробіття та бідності.

Результати на підставі *об'єктивного підходу* доводять значну поширеність в Україні феномену надмірної освіти: щонайменше кожна шоста особа з повною вищою освітою і кожна третя з базовою вищою. Це свідчить про значний дисбаланс ринку освітніх послуг і ринку праці, проте не безпрецедентний у порівняльній перспективі: показники надмірної освіти подібні в Україні, постсоціалістичних країнах Східної Європи і деяких країнах Західної Європи (наприклад, Італії). Хоча загалом у розвинених західноєвропейських суспільствах освітні та професійні позиції значно (вдвічі) збалансованіші. Соціально-демографічний портрет носіїв невідповідного статусу в різних країнах суттєво відрізняється: в Україні явище надмірної освіти більшою мірою властиве чоловікам, у Західній Європі – жінкам; в Україні воно поширеніше серед магістрів молодших і середніх вікових груп, у Європі – лише серед людей до 30 років; серед бакалаврів закономірності за віком протилежні: у нас –

що старша група, то менша частка зайнятих не за фахом, у європейських країнах – навпаки. Факт зайнятості не за фахом має негативні наслідки, зокрема збільшуючи фрустрацію через соціальні самооцінки, сприйняття нерівності та посилюючи ризик безробіття (якщо до 2000-х він був найменшим у людей з вищою освітою, то тепер тренд змінився і дипломовані фахівці становлять майже третину безробітних).

На підставі зіставлення даних за об'єктивним і суб'єктивним підходом зазначимо, що серед осіб з повною вищою освітою частка носіїв невідповідного статусу становить за оцінками дослідників до 19%, а за самооцінками майже вдвічі більше – 32%; серед осіб з базовою вищою, навпаки, – 53 і 38% відповідно; щодо впливу факту зайнятості не за освітою на свідомість і поведінку – він має виразно негативний вигляд на підставі обох підходів.

Зогляду на дані досліджень, зокрема [Oksamytna, 2020; Іваненко, 2021] щодо пришвидшених технологічних і галузевих змін, довготривалого і різнобічного впливу пандемії COVID-19 на процеси освіти і праці, перманентної експансії вищої освіти, стратегій молоді щодо виходу на ринок праці (так, кожного року вісім з десяти випускників намагаються вступити до університету й отримати вищу освіту), обґрунтованим є прогноз, що частка осіб з невідповідним освітньо-професійним статусом якщо не зростатиме, то точно не меншатиме. Отже, розроблений у межах об'єктивного та суб'єктивного підходів методичний інструмент щодо оцінювання й моніторингу поширеності явища надмірної освіти може стати певною частиною соціологічного супроводу реформування системи професійної освіти різних рівнів та політики збалансування ринку освітніх послуг і ринку праці. Результати дослідження стануть у пригоді для обґрунтування ухвалюваних рішень усім, хто залучений до формування політик у сфері освіти та зайнятості.

Ця вкрай актуальна в науковому і практичному плані тематика потребує дослідників, які спеціалізувалися б у цій сфері; опрацювання значної кількості наявних у західній соціології джерел і сучасних методичних інструментів; реалізації регулярних спеціалізованих опитувань, зокрема міжнародних. Серед перспективних напрямів подальших досліджень – вивчення не лише феномену надмірної освіти, а й дефіциту компетенцій у певних професійних групах. Одним з інструментів оцінювання професійних навичок населення (наприклад, вміння розв'язувати завдання в технологічно насиченому середовищі) може слугувати блок запитань із Міжнародної програми оцінювання компетенцій дорослих (Programme

---

for the International Assessment of Adult Competencies, PIAAC). Метою такого роду досліджень і соціальних політик є поліпшення позицій молоді та соціально вразливих груп на ринку праці; зниження безробіття через подолання розриву між наявними компетенціями й вимогами роботодавців, зокрема завдяки вдосконаленню системи безперервної освіти дорослого населення з урахуванням тенденцій зайнятості в певних секторах економіки і за окремими професіями.

РОЗДІЛ 3

РИЗИКИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ: ОСЕРЕДКИ ЗРОСТАННЯ ТА ЧИННИКИ СТРИМУВАННЯ

3.1. СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНОСТЬ У СТРУКТУРНОМУ ВИМІРІ: НОВІ ВИКЛИКИ ТА НОВІ РІШЕННЯ

Соціальна напруженість в оцінках населення: динаміка і сучасний стан

Для українського суспільства, що постійно перебуває у стані трансформацій, соціальна напруженість стала його «фоною» характеристикою. Соціальна ситуація водночас дестабілізується в різних сферах унаслідок втрати соціальною системою збалансованості, а отже зростає ризик як втрати керованості системою (системна напруженість), так і зростання переживання напруженості населенням (суб'єктивна напруженість), що в кінцевому підсумку може перетворитися на протестну поведінку. Відповідно нашим завданням є простежити, яким на сьогодні є стан суб'єктивної напруженості суспільства, які на сьогодні больові точки напруженості в масовій свідомості і чи можна очікувати її перетворення на готовність населення до протестних виступів. Для цього звернемося до аналізу динаміки ситуації.

У 2017 році за даними моніторингу Інституту соціології НАН України середній бал напруженості становив 6,79 бала за десятибальною шкалою (від 1 – «ситуація спокійна», рівень напруженості дуже низький до 10 – «ситуація критична, вибухонебезпечна», рівень напруженості вкрай високий). У 2018 році (за даними Центру Разумкова та Фонду «Демократичні ініціативи») середній бал підвищився і становив 7,13 бала. Замір у березні 2019 року напередодні Президентських виборів дав майже ту саму картину – 7,25 бала. Проте у вересні 2020 року за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ середній бал напруженості зменшився майже на бал і становив 6,28 бала за десятибальною шкалою.

На підставі певної узагальненої оцінки сприйняття населенням ситуації в суспільстві як напруженої з'явилася можливість виокремити групи, що різняться за оцінкою рівня напруженості. Респонденти, які

оцінили напруженість величиною від 1 до 4 балів, були віднесені до групи, що вважають напруженість низькою. Загалом таких виявилось 20,7%. Майже половина усіх опитаних (46,7%) оцінили напруженість величиною від 5 до 7 балів. Їх умовно було віднесено до групи, яка вважає напруженість середньою. І, нарешті, 31,7% позначили рівень напруженості як високий, обравши значення на шкалі від 8 до 10 балів.

Порівняння різних боків соціальної ситуації представниками цих груп дає певну можливість визначити, які саме точки ризику є на сьогодні найбільш больовими в українському суспільстві. Насамперед слід відзначити, що висока чи низька оцінка соціальної напруженості не пов'язана прямо з традиційними соціально-демографічними показниками. Виокремлені групи не відрізняються у статевому, віковому, освітньому розрізах, а також залежно від місця проживання чи регіону. Натомість загальні маркери оцінки ситуації в різних сферах життя досить добре узгоджені із загальним сприйняттям ситуації як напруженої. Населення досить чітко відчуває *зони системних ризиків*, зокрема фіксуємо зв'язок між оцінкою економічної ситуації та рівнем напруженості. Чим гірше оцінка економічної ситуації, тим вище суб'єктивна оцінка рівня соціальної напруженості (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,199, значущість на рівні 1%). Водночас слід відзначити, що населення стурбоване радше на загальному рівні, конкретні кроки, що стосуються змін правил гри в економічній сфері, зокрема підтримка доцільності повернення у власність держави приватизованої землі, пов'язані з рівнем напруженості значно слабше (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,063, значущість на рівні 1%).

Так само пов'язана суб'єктивна соціальна напруженість і з оцінкою політичної ситуації. Оцінка політичної ситуації на континуумі від 1 (благополучна) до 5 (критична, вибухонебезпечна) прямо пов'язана із загальною оцінкою соціальної напруженості (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,144, значущість на рівні 1%). У політичному спектрі найбільш виразними точками напруженості є незадоволеність діяльністю центральних органів влади. Зокрема, чим вищий рівень напруженості, тим нижчою є оцінка діяльності Президента (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,137, значущість на рівні 1%), Кабінета Міністрів України (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,179, значущість на рівні 1%), Верховної Ради України (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,143, значущість на рівні 1%). До точок напруженості можна віднести тему «зовнішнього управління» країною. Серед тих, хто вважає рівень соціальної напруженості високим, превалює думка про втрату Україною самостійності у розв'язанні ключових економічних чи політичних проблем (рис. 3.1).

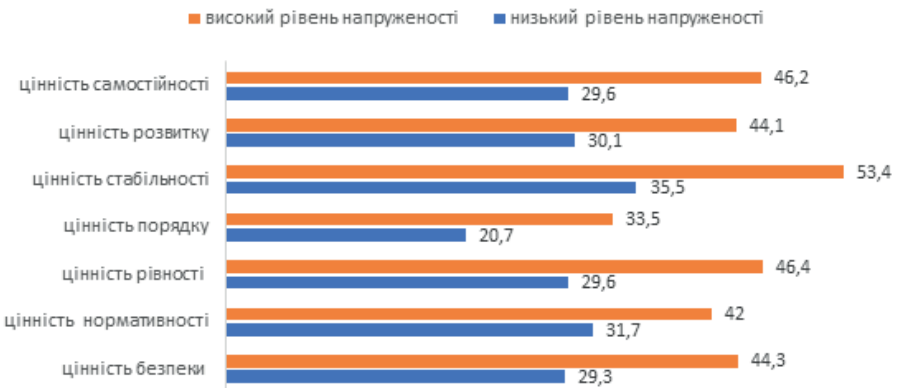
Вважають, що Україна діє майже завжди залежно

Рис. 3.1. Порівняльна оцінка залежності дій України як держави від зовнішнього впливу в різних напрямках у групах з оцінкою рівня напруженості як низького й високого, %

Важливим джерелом напруженості є відчуття незадоволеності тим, як забезпечено базові цінності та права людини в країні. Представники груп, що оцінюють соціальну напруженість як високу чи низьку, майже не відрізняються в оцінці задоволеності тих чи тих конкретних потреб, проте їх сприйняття ситуації в країні загалом у контексті задоволеності базисних цінностей і потреб досить відмінне (рис. 3.2).

Вважають, що в країні майже не забезпечуються

Рис. 3.2. Порівняльна оцінка забезпечення в країні базових цінностей у групах з оцінкою рівня напруженості як низького та високого, %

Хоча загальний рівень задоволеності реалізацією головних цінностей не вельми високий у всіх респондентів, проте очевидно, що *ключовим моментом у підживленні напруженості є відсутність стабільності*. Це підтверджує і зв'язок між рівнем напруженості та індексом аномічної деморалізованості. У групі тих, що оцінює напруженість як низьку, він становить 10,9 бала, у групі з оцінкою напруженості як середньої – 11,9 бала, у групі з оцінкою напруженості як високої – 12,8 бала (різниця у величинах індексів статистично значуща на рівні 0,01). Ситуація напруженості пов'язана і з рівнем довіри до головних владних інституцій – Президента (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,170, значущість на рівні 1%), Верховної Ради (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,196, значущість на рівні 1%), уряду (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,195, значущість на рівні 1%), тобто чим менша довіра, тим більшою є оцінка напруженості.

Дотепер ми розглядали оцінку ситуації як напруженої у зв'язку із загальною оцінкою населенням ситуації, що склалася в країні на сьогодні. Проте оскільки оцінка ця має суб'єктивний характер, можна було припустити, що певною складовою в оцінці напруженості як такої є і оцінка респондентами власного життя. Це фактично підтвердили результати опитування. Зокрема, понад половину респондентів (53%) у групі тих, хто оцінює ситуацію як високонапружену, вважають, що найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні, висловлювання «терпіти наше тяжке становище вже неможливо». Натомість у групах з оцінкою рівня напруженості як низького або середнього такий варіант обрали лише по 24% опитаних. Відповідно і індекс соціального самопочуття ІСС-20 у представників цієї групи становить 38,972, що статистично значуще менше порівняно з індексами у групах оцінки напруженості як низької (40,554) або середньої (40,382) (разниця у величинах індексів статистично значуща на рівні 0,01). Варто звернути увагу на те, що *абсолютні показники доходу не завжди є однозначним показником рівня депривованості населення, який розглядають як головний маркер напруженості*. Виявилось, наприклад, що сукупний дохід на одного члена сім'ї за останній місяць у групах з оцінкою рівня напруженості як високого чи низького статистично значуще не відрізняються. Проте, якщо аналізувати витрати сімей, різниця одразу стає більш очевидною. У групі з оцінкою напруженості як високої 50,6% усіх доходів витрачають на харчування, що статистично значуще більше, ніж у групі з оцінкою напруженості як низької (44,9%) або середньої (46,5).

Отже, можна констатувати, що соціальну напруженість оцінюють як високу на тлі нестабільності соціального порядку, незадоволеності

діями влади і власної незадоволеності респондентів. Проте сам по собі цей рівень не дає підстав говорити про зростання ризиків сплеску протестної поведінки.

Більш упевнено передбачати розвиток ситуації можна на підставі узагальненої оцінки перцептивного рівня напруженості. Для цього в опитуванні було використано показник стану психологічної атмосфери у суспільстві. Респондентів просили визначити «Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день?» Якщо порівняти дані опитувань 2017 та 2020 років, можна зробити певні припущення щодо того, як сьогодні атмосфера напруженості відбивається в емоційному стані населення, які зміни відбулися і чого можна очікувати на поведінковому рівні в найближчій перспективі. Як і у 2017 році, в оцінках сьогоденних переживань та почуттів домінують негативні настрої (рис. 3.3). Водночас деякі почуття втратили інтенсивність, а деякі, навпаки, підсилилися.

Загалом картина змінилася не дуже відчутно. За більшістю показників спостерігаємо незначні коливання. Проте слід звернути увагу на два ключові моменти. По-перше, знизилися показники активно негативної оцінки ситуації, зокрема і сама оцінка психологічної атмосфери як

Динаміка емоційних станів населення

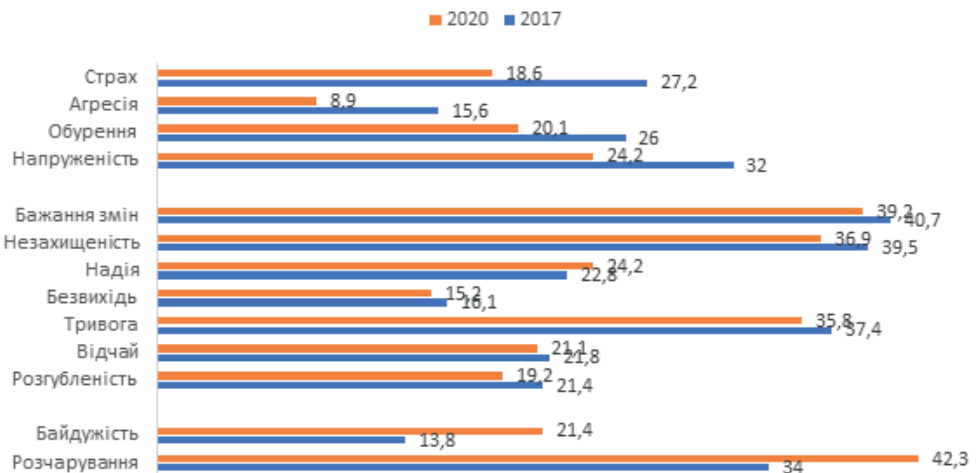

Рис. 3.3. Розподіл відповідей на запитання «Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день?», %

напруженої. Все, що підживлює готовність до протестної активності, а саме – страх, агресія, обурення, не є на сьогодні системоутворювальними елементами психологічної атмосфери. Натомість підсилилися почуття розчарування та байдужості, які поступово, в разі якщо ситуація не змінюватиметься у позитивний бік, можуть знову-таки перетворюватися на обурення та агресивність. По-друге, головним почуттям залишається бажання змін, а отже, загал налаштований на перетворення та чекає на них. Водночас не слід нехтувати потенційною загрозою підвищення готовності населення до протестних дій. Зокрема, індекс протестного потенціалу в групі з оцінкою рівня напруженості як високого становить 3,783, що статистично значуще вище порівняно з відповідними показниками для груп, які оцінюють напруженість як середню (3,077) або низьку (2,162).

Можна констатувати, що на сьогодні у масовій свідомості сформовано певну узагальнену оцінку ситуації в суспільстві як напруженої, яка спирається переважно на негативних оцінках стану справ у країні загалом. Добре відрефлектованими є «зовнішні» чинники ситуації, які для респондентів набувають вигляду суттєвих економічних, соціальних чи політичних проблем, що викликають соціальну напруженість. Проте самої по собі фіксації проблем недостатньо, позаяк суб'єкти, що переживають стан напруженості, їхню дію, як правило, не диференціюють, оскільки він (цей стан) є результатом кумулятивної дії різних чинників, до того ж у ситуативному співвідношенні. У кінцевому підсумку ризики підвищення рівня напруженості можуть перетворитися на реальність лише за умови збігу кількох рівнів сприйняття, коли оцінку ситуації як напруженої доповнюють її оцінка як несправедливої, переживання як болочої і, як наслідок, виникнення готовності до особистої участі у протестах, яка віддзеркалює інтенційний рівень соціальної напруженості. На сьогодні в українському суспільстві окреслену ситуацію не фіксуємо.

Структурні виміри соціальної напруженості крізь призму трьох груп: вимушених переселенців, учасників/ветеранів АТО (ОСС) та волонтерів

Проблема соціальної напруженості як чинника розгортання колективної поведінки тісно пов'язана з дисфункціями соціальної системи. Згідно з теорією соціальної напруженості структурна напруженість виникає в ситуаціях, що перебувають у стані нерозв'язаності [Smelser, 1962]. Серед таких ситуацій в українському суспільстві безперечно найбільш важливою є війна, яку в усіх опитуваннях люди називають

найактуальнішою проблемою вже впродовж кількох років. Будь-яка війна, навіть якщо йдеться про війну гібридну, яку не супроводжують постійні військові зіткнення, породжує соціальну напруженість у різних формах: підсилює соціальні страхи, сприяє зростанню депривації, супроводжується людськими втратами. Відбуваються і важливі структурні зміни, війна спричинила появу в українському соціумі нових соціальних груп, які стали як потенційними осередками виникнення нових точок напруженості, так і дійовими агентами розв'язання критичних ситуацій і зменшення напруженості. Їх вплив на зростання або зменшення соціальної напруженості в суспільстві і буде предметом нашого подальшого дослідження.

Якщо повернутися в 2014 рік, можна констатувати кризовий стан формальних соціальних інституцій. Загальне визначення тогочасної ситуації в країні як нестабільної і кризової потребує уточнення. На наш погляд, міру нестабільності можна визначити через міру соціальної напруженості, для якої обсяговим і добре працюючим виявляється поняття *соціальної тканини* [Бевзенко, 2018]. Від простої метафори до поняття ми тут можемо перейти шляхом визначення соціальної тканини як міри щільності соціальних мереж (наявних соціальних спільнот), стійкості мережевих взаємодій і наявності можливості для членів суспільства шляхом цих взаємодій задовольняти свої потреби. Перебуваючи в таких мережевих спільнотах (реальних або уявних), людина відчуває солідарну підтримку цих спільнот, наявність того, що можна позначити як її «соціальне тіло». Міра щільності цих спільнот і надійності «соціального тіла» і є мірою щільності соціальної тканини, що, у свою чергу, визначає міру соціальної напруженості.

У разі, якщо та чи та країна опиняється в такій ситуації високої соціальної напруженості і, відповідно, високих соціальних викликів, то головним механізмом виходу із ситуації стають відповідні соціальні інституції. Агентність у напрямі змін у бік стабілізації ситуації домінантно перебуває на формальному боці інституційних утворень, в організаціях, що її репрезентують. Звичайно, ситуація вимагає конкретної агентної дії від конкретних соціальних акторів, але стійка інституційна конструкція дає змогу таким агентам справді добитися позитивних результатів. У рамках обраного методологічного підходу ми можемо сказати – у цьому разі агентну ініціативу реалізують за рахунок дійовості *організаційних механізмів соціальних змін*. Так, у різних інституційних полях це можуть бути очільники відповідних міністерств, ініціатори певних заходів від представників влади, радники, консультанти

та ін. Відносна стійкість і дійовість інституційних правил дає надію на успішність такої агентності. Зовсім інший вигляд має ситуація, яка склалася в нашій країні на момент весни 2014 року. Після революційної зміни влади практично всі інституції в країні були паралізовані. Дехто з очільників відповідних організацій просто полишив країну, десь інституційні правила були налаштовані на мирний час і не пристосовані до часу воєнного. Корупція, що пронизувала всю владу, робила можливість системного переналаштування ще проблематичнішою. І тому закономірно на перший план виходить та агентність, яка має самоорганізаційну природу і спирається на актуалізацію самоорганізаційних механізмів соціальних змін.

Активізація волонтерського руху в постмайданні часи і після початку військових дій на Сході країни початково була неочікуваною для багатьох, навіть суспільствознавців. Дехто говорив, що в цьому немає нічого незвичайного, так відбувалося завжди у важкі часи в різних країнах. Але насправді незвичайним і навіть безпрецедентним у нашому випадку було саме те, що волонтери та утворювані ними спільноти не були допоміжною силою в інституційній агентності. Вони замінили собою недієздатні інституції і навіть іноді діяли всупереч застарілим інституційним правилам. І саме вони стають потужною силою, де народжується агентні поштовхи до інституційних трансформацій.

Ситуацію в країні після 2014 року характеризували суттєва руйнація картини мережевих взаємодій і поява розривів у соціальній тканині. Крім інституційної неспроможності, важливим моментом суспільної нестабільності була руйнація звичного соціального порядку, спричинена не лише протистояннями через політичні та ідеологічні мотиви. Звичний порядок життя був найбільш радикально порушений насамперед для учасників *військових дій* і для *мирного населення, яке було вимушене покинути місця постійного проживання*. Водночас діяльність *волонтерів* була спрямована на відновлення щільності соціальної тканини для представників низки спільнот. Низка адресатів волонтерської допомоги у 2014–2015 роках була досить значною, від матеріального забезпечення української армії загалом до організації відпочинку дітей, які були евакуйовані із зони ведення бойових дій. Отже, ми розглянемо соціальну напруженість у структурному вимірі крізь призму трьох груп: *вимушених переселенців, учасників/ветеранів АТО (ОСС) та волонтерів*.

Дві з них – учасники війни та внутрішньо переміщені особи (ВПО) – породжені саме війною, Варто зазначити, що це досить специфічні спільноти. Якщо традиційно соціальні групи виокремлюють на підставі

наявності спільної діяльності (наприклад, професійні), спільних групових установок та орієнтацій, спільного простору існування тощо, то внаслідок військових дій у країні з'явилися групи, які об'єднані втратами – переселенці втратили спільний простір життя, ветерани – відчуття нормальності життя як такого. Мірою стабілізації ситуації в країні виникли величезні нові утворення розпорошених територіально, але об'єднаних ментально і статусно людей. На сьогодні спільнота внутрішньо переміщених осіб налічує майже півтора мільйони, а спільнота учасників бойових дій та ветеранів АТО/ОСС – понад 400 тисяч осіб¹. Ці групи від початку потребували суттєвої соціальної підтримки з боку держави, для якої кількість реципієнтів збільшилася внаслідок конфлікту майже на 2 млн осіб, що для країни, в якій на 25 млн працездатного населення (віком від 15 до 64 років) припадає 11,1 млн пенсіонерів, досить відчутне навантаження [В Україні налічується, 2021].

І тут варто перейти до теми генези спільнот і подивитися, які зміни після 2014 року відбувалися у спільноті волонтерів і як змінилися спільноти їх головних реципієнтів – ВПО та ветеранів АТО/ОСС.

Волонтерські спільноти, які виникли в 2014 році, продовжують існувати і дотепер, хоча і з великими змінами і зменшенням кількості. Що можна сказати про ці спільноти, спираючись на методологічні можливості парадигми складності?

У рамках зазначеної парадигми ці спільноти мають назву *атракативних соціальних структур*. Уже ця назва містить їхню головну характеристику – вони мають силу тяжіння, працюють як певний соціальний магніт для своїх членів. У самому слові «тяжіння» є вказівка на те, що такі структури тримаються не лише на раціональному виборі, а й значною мірою на відповідних емоціях, які і спрямовують це тяжіння.

Хоча волонтерські спільноти можна позначити як соціальні мережі, але про них не скажеш, що вони виключно горизонтальні. Ні, там існує певна *ієрархія – не владна, а лідерська*. Це приблизно така ієрархія, що є в ігровій команді – загальна справа, але є лідер, навколо якого всі добровільно єднаються. Лідер або кілька лідерів складають ядро спільноти, решта належать до периферії – більш щільної або більш розрідженої залежно від відстані від ядра.

---

¹ Станом на 26 квітня 2021 року, за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1 млн 465 тисяч 654 особи, а за даними Міністерства у справах ветеранів України на 1 лютого 2021 року до Реєстру учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, внесено інформацію про 405 тисяч 711 учасників бойових дій.

Ще одна суттєва характеристика цих спільнот – їхня *процесуальність*. Про них не можна говорити як про щось статичне. Це те, що існує лише як процес. І тут знову порівняння з ігровим процесом може бути доречним – як і будь-яка гра, спільнота існує завдяки процесу неперервних взаємодій і комунікацій між її членами. Згадану вище відстань від ядра вимірює саме щільність цих взаємодій і комунікацій.

Особливістю всіх сучасних волонтерських спільнот є те, що взаємодія і *комунікація* більшою мірою відбуваються *через онлайн мережі*. Це нівелює географічні обмеження на участь у спільнотах. Географія виявляється суттєвим чинником, коли взаємодія ґрунтується на технічній або фізичній допомозі загальній справі. Коли ж йдеться про матеріальну допомогу, залучення нових членів, пошук ідей та консультацій, цей чинник стає неважливим і не впливає на ефективність результату. До волонтерських спільнот різного напрямку належать багато українців, що живуть за межами країни, але активно долучаються до процесів, що тут відбуваються. І волонтерські спільноти для них стають вікном у таку можливість.

Як будь-який процес, волонтерські атрактивні структури вимагають постійного припливу енергії, що його живить і тримає. Вище ми сказали, що ці спільноти тримаються на енергії емоційного тяжіння для їх членів. І тут наявність постійної комунікації через електронні мережі важко переоцінити. Лідер та ті, хто входять до ядра спільноти, постійно продукують відповідний наратив, який підживлює рівень емоційної єдності. В різних інституційних полях він різний. Загальна канва одна – є виклик, і лише ми можемо на нього відповісти. Разом – ми зможемо. Наявність регулярних повідомлень про успіхи тримає цей наратив на рівні високої довіри. А наявність можливості зворотного зв'язку через коментарі робить тканину наративу багатовимірною.

Проте енергетична насиченість волонтерського руху, спрямованого на відновлення щільності соціальної тканини, поступово згасатиме мірою того, як відновлюватиметься ця тканина для тих спільнот, які були головними об'єктами їхньої уваги. Тому варто подивитися на те, які зміни відбулися в спільнотах вимушено переселених осіб і ветеранів.

Становище переселенців відстежуємо постійно завдяки національній системі моніторингу, який здійснює в Україні від 2016 року Міжнародна організація міграції. За даними останньої хвили моніторингу, результати якого розглянемо нижче, можна констатувати, що їхній статус як набутий унаслідок вимушеного переміщення поступово рутинізується, вони набувають статусних характеристик постійних мешканців тих

населених пунктів, в яких мешкають. Наразі частка ВПО, що перебувають у нинішньому місці проживання понад три роки, становить 82%. Причому для більшості питань повернення після завершення конфлікту до місця свого проживання втратило актуальність, 39% ВПО не планують повернутися назад навіть після завершення конфлікту, натомість повернутися хотіли б 19%, а 25% ще не вирішили [Звіт національної системи моніторингу, 2021].

Це не означає, що ВПО як група перестала бути реципієнтною, проте державну допомогу називають джерелом доходів лише половина опитаних 51%. До того ж більшість (65%) серед тих, хто з часом повернувся на неконтрольовані території, становили особи віком понад 60 років, що дещо зменшило потреби цієї групи у соціальній допомозі. Наразі частка економічно активного населення серед ВПО за даними моніторингу становить 54% і складена з респондентів, які або мали роботу (46%), або активно шукали її та були готові вийти на роботу впродовж двох тижнів (8%). Економічно неактивне населення – це переважно пенсіонери (24%) та особи, зайняті хатньою роботою, доглядом за дітьми тощо (14%). Рівень зайнятості ВПО віком від 20 до 64 років значно нижчий за рівень зайнятості цієї ж вікової групи серед загального населення України (54% проти 67%) [Звіт національної системи моніторингу, 2020].

Загалом дані моніторингу підтверджують, що процеси всередині спільноти ВПО загалом вкладаються в теоретичний каркас U-подібної кривої, що була запропонована для опису динаміки емоційних та психологічних станів на різних етапах міграційного циклу [Gullahorn & Gullahorn, 1963]. Згідно з цією моделлю мігранти від першопочаткового стану оптимістичних надій переходять через поступове розчарування до стану максимальної безпорадності, проте згодом мірою інтегрування в нове середовище позитивне світосприйняття відновлюється і завершується повноцінною адаптацією і поверненням оптимістичних надій і сподівань. Переживання вимушених переселенців мають радше вид J-подібної кривої, оскільки починаються фактично з третього етапу, для якого характерний максимальний психологічно негативний стан. Проте наразі ми спостерігаємо зростання позитивного світосприйняття і поступову інтегрованість до нових умов. Дані підтверджують, що половина ВПО вважають себе повністю інтегрованими у місцеву громаду, ще 39% опитаних ВПО заявили, що інтегровані частково. Натомість не інтегрувалися наразі лише 7%. Крім того, зафіксовано високий рівень відчуття довіри між ВПО та приймаючою громадою, 76% повідомили, що «цілком можуть довіряти» або «можуть довіряти значною мірою» місцевим

жителям у їхньому нинішньому місці проживання, що значно вище порівняно з попереднім раундом моніторингу, коли таку позицію підтримували 69% опитаних [Звіт національної системи моніторингу, 2020].

Ці дані добре показують, що ті форми, в яких від початку здійснювали волонтерську допомогу ВПО, втратили нагальність. Це не означає, що представники цієї групи не потребують допомоги. Зокрема, головною проблемою для ВПО залишається відсутність власного житла, яке мають наразі лише 11% опитаних, проте більшість опитаних (60%) спроможні орендувати житло, і лише 5% продовжують проживати в гуртожитках, а 2% – у центрах колективного проживання ВПО [Звіт національної системи моніторингу, 2020].

Як бачимо, група ВПО потребує наразі насамперед інституційної підтримки, зокрема активізації програм пільгового будівництва житла. І хоча в суспільному дискурсі вимушено переміщених осіб розглядають переважно як реципієнтів, а медіа подають цю групу як таку, що потребує соціальних витрат, або відносять її до соціально вразливих категорій населення, які не можуть самостійно захистити свої інтереси [Проценко, 2018], насправді ВПО фактично вийшли з фокусу уваги волонтерської спільноти, а більшість із них мають перспективи стати частиною приймаючої громади з поступовою втратою актуальності статусу переміщених осіб. Безумовно, частково задіяність волонтерів у цій сфері зберігається, але не може відігравати роль потужного енергетичного живлення активності.

Спільнота ветеранів натомість продовжує бути реальним полігоном для докладання зусиль волонтерів. Гібридна війна триває, армія потребує допомоги, хоча і не в таких масштабах, як раніше, а самі учасники АТО/ОСС поки що не в змозі відновити щільність соціальної тканини.

Насамперед слід зазначити, що попри те, що ветеранів близько 400 тисяч, вони є безпосередньою частиною життя майже половини населення країни. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи»², 45,8% опитаних мають серед рідних, знайомих, друзів учасників бойових дій на Донбасі. Причому більшість опитаних (62,5%) погоджуються з тим, що учасники бойових дій на Донбасі – патріоти, які заслуговують на повагу та підтримку з боку держави. Характерно, що навіть у формулюванні питання автори дослідження використали водночас і

---

² Польовий етап тривав з 16 по 27 лютого 2021 року. Загалом було опитано 2003 респонденти за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій). Вибірка є репрезентативною за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та місце замешкання. Максимальна випадкова похибка вибірки не перевищує 2,2%.

поняття поваги і поняття підтримки. Тобто реципієнтність групи розглянуто як її атрибутивну характеристику. Проте героїзація і стигматизація ветеранів відбуваються фактично паралельно. Образ патріота співіснує з образом жертви і навіть образом авантюриста: 41% респондентів в тому ж опитуванні погоджувались з думкою, що більшість учасників бойових дій на Донбасі – жертви обставин, які потрапили на війну не за своєю волею, а 35,8% вважали, що серед учасників бойових дій на Донбасі багато шукачів пригод та наживи [Злобіна, Бурковський, 2021].

Певною мірою маємо парадоксальну ситуацію: учасники АТО від початку в більшості були саме активними провідниками соціальних змін. Відповідно можна було очікувати, що їхня активність мала б продовжуватися після повернення до мирного життя. Але насправді і самі ветерани, і загал не дуже налаштовані на такий сценарій. За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, 34% опитаних вважають, що ця соціальна група впливає на зміни, які відбуваються у житті країни, позитивно, 37,5% оцінюють цей вплив нейтрально і 28,4% вважають, що учасники АТО (ОСС) справляють негативний вплив на зміни [Українське суспільство, 2020: с. 539].

Формуванню негативного образу учасників АТО активно сприяють медіа. Це підтверджує, наприклад, здійснений нами аналіз публікацій про ветеранів на ресурсі «Цензор net», який великою мірою спеціалізується саме на висвітленні проблем ветеранів. Виявилось, що з 335 матеріалів, які були відібрані за тегом «ветеран» у назві, лише 17 не мали негативного наповнення. Решта ж матеріалів висвітлювала ситуації, в яких ветерани показані або як постраждалі, або як учасники зіткнень. Таким чином, ресурс фактично подає групу ветеранів як соціально дезінтегровану.

Слід зазначити, що на сьогодні активність ветеранів у всіх сферах життя фактично мінімальна, хоча в країні налічується 1200 ветеранських організацій [Залучення ветеранів, 2019]. Навіть сама ідея активізації участі ветеранів у суспільному житті також пов'язана радше із задоволеннями потреб цієї групи як реципієнтів. В опитуванні КМІС³ ставили запитання «Як, на Вашу думку, вплине залучення ветеранів АТО/ООС до суспільно-політичного життя?». Виявилось, що найчастіше респонденти обирали варіанти, пов'язані із задоволенням потреб

---

³ Польовий етап тривав з 16 по 27 лютого 2021 року. Загалом було опитано 2003 респонденти за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій). Вибірка є репрезентативною за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та місце замешкання. Максимальна випадкова похибка вибірки не перевищує 2,2%.

ветеранів (24%) або потреб усіх груп населення, включно з ветеранами (17,7%). Натомість 20% вважали, що залучення ветеранів до суспільно-політичного життя нічого не змінить. Понад те, 30% респондентів взагалі висловилися проти участі ветеранів у політиці [Залучення ветеранів, 2019].

Отже, маємо доволі складну картину. Учасники спільноти дотепер мають проблеми із соціальною інтеграцією як унаслідок власних психологічних проблем, так і через неготовність загалу визнати за ними самостійну активну роль у суспільному житті. Самоідентифікація ветеранів із власною спільнотою дуже сильна і базована вона саме на ґрунті спільного пережитого досвіду участі у бойових діях. Відповідно вони не надто налаштовані приймати допомогу від тих, хто такого досвіду не має. Спільнота волонтерів продовжує вкладати значні зусилля в допомогу ветеранам, проте взаємодії ці не надто ефективні. Волонтери докладають багато зусиль для «повернення» ветеранів до нормального соціального життя, але скаржаться на пасивність самих ветеранів. От як описує цю ситуацію одна з організаторок Фестивалю вакансій для ветеранів АТО: «Ми продовжуємо свою роботу. Не питайте нас – як вам це вдалося і навіщо ви все це робите. Ми робимо це тому, що хтось має це робити. Але сил і бажання у всіх – небагато» [Басій, 2020]. Знову, як і у випадку зі спільнотою ВПО, бачимо, що енергетика активності волонтерів у допомозі ветеранам не дає поштовху активізації руху. Водночас сама по собі ідея об'єднання ветеранів, ґрунтована на бажанні бути частиною групи однодумців, підтримуючи таким чином свою позитивну соціальну ідентичність, вельми важлива. Перспективною тут могла б стати діяльність, спрямована на розвиток волонтерського руху зсередини ветеранської спільноти з метою взаємодопомоги та взаємопідтримки.

Таким чином, можна констатувати, що розгляд генези трьох спільнот, тісно пов'язаних на початкових етапах становлення волонтерства часів Євромайдану, демонструє суттєве згортання волонтерської активності в деяких із секторів, де вона активно розвивалася. І справа не лише у внутрішній динаміці розвитку спільнот. Маємо суттєве посилення інституційної складової, держава прагне домінувати у розв'язанні проблем ветеранів та ВПО, отже, втрачаємо той ґрунт, на якому постала практика колективного волонтерства. Лакун, які треба закривати, залишається на цих просторах дедалі менше, волонтерам не заважають виступати з ініціативами, але їхні зусилля щодо відновлення щільності соціальної тканини стають дедалі менш помітними. Агентність у напрямі змін у бік стабілізації ситуації переходить до інституційних утворень,

агентну ініціативу починають реалізувати за рахунок дійовості організаційних механізмів соціальних змін.

Повертаючись до головних положень нелінійного бачення суспільних змін, маємо констатувати, що волонтерство – це самоорганізаційний бік інституційних практик. Без приведення до балансу з інституційними організаціями, без пошуку можливості діяти різними методами, але в одному напрямі, здійснити вихід країни із загальної кризи, яка триває вже не один рік, досить важко. Спроба поєднати ці дві потуги – державні інституції та самоорганізацію волонтерства – поки що не надто успішні. Стабілізацію інституційних порядків супроводжує їх дистанціювання від самоорганізаційних практик і намагання перебрати на себе роль головного агента змін. Поки що знайти точку балансу не вдається.

Залишаються два головні ресурси підтримки існування та активності волонтерської спільноти. По-перше, її підтримують процеси, які відбуваються на мікрорівні, в площині індивідуального життя і спонукають конкретну людину долучатися до волонтерських спільнот. Тут варто знову повернутися до парадигмальної основи. Самоорганізацію в соціальному середовищі не можна зрозуміти і описати в тому разі, коли ми залишаємося лише на рівні людини соціальної. Лише єдність соціо-антропо-культурних характеристик суспільного середовища дає змогу зрозуміти, як у ньому працюють спонтанні механізми самоорганізації. Поняттям, яке тут стає в нагоді і добре працює, є поняття *габітусу*, яке для нас ґрунтовно подав П. Бурдьє [Бурдьє, 1998]. Габітус – це певне психосоматичне утворення, яке зумовлює більшість людських повсякденних практик і в якому закодована як соціальна, культурна, так і антропологічна історія людини. Соціальна криза, розриви соціальної тканини відбиваються і на габітуальній кризі. Тому можемо припустити, що залучення до волонтерських спільнот на мікрорівні проявляється як спосіб людей розв'язати свою персональну габітуальну кризу, спосіб вийти на нову габітуальну рівновагу. В нашому разі йдеться про ті кризи, які для багатьох зумовили участь у революції Гідності і які не закрилися після її закінчення через нові виклики, пов'язані з початком війни. Саме завдяки цьому волонтери продовжують робити те, що «хтось має зробити». По-друге, волонтерство як самоорганізаційний процес швидко активізується на тлі нових викликів, до яких не готові організаційні структури. Саме тому так швидко постала волонтерська спільнота в країні на тлі пандемії COVID-19, допомагаючи медикам і населенню отримати необхідні засоби захисту і допомоги хворим.

3.2. СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ: РЕЛІГІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Замість вступу

В сучасному світі є досить багато джерел напруженості та ризиків, одним з яких може бути релігія. ХХ сторіччя виявилось часом конфліктів, які виникали переважно на матеріальному базисі (економічні та політичні інтереси світових імперій) та на базисі світських ідеологій (комуністична ідеологія протистояла ліберальній, консервативній та фашистській ідеологіям, фашистська ідеологія боролася з консервативною та ліберальною). Натомість релігія залишалася десь на узбіччі, і здавалося, що так триватиме і надалі. Проте впродовж останніх 40 років релігійні ідеї, смисли та організації частково взяли реванш, і на сьогодні у багатьох випадках без урахування релігійного чинника аналізувати соціальні процеси стає складно або й неможливо. Частково повернення релігії до суспільного порядку денного сприяє розв'язанню суспільних проблем, але більш помітними є загрози, які несе таке повернення. Адже релігія часто стає чинником конфліктів та суспільної напруженості як на міжнародному, так і на локальних (усередині країн чи між окремими групами в одній країні) рівнях. На глобальному рівні найпомітніше себе проявляє ісламський чинник; це і різноманітні міжнародні терористичні рухи, базовані на ідеях ісламу, і деструктивна діяльність деяких ісламських країн. На локальних рівнях також доволі помітними є конфлікти, які виникають у розвинених суспільствах внаслідок нездатності мусульманських емігрантських громад сприймати правила секулярності та релігійної толерантності, насильницькі зіткнення в країнах третього світу, де ворогують мусульманські та християнські громади. Крім цього, має місце ворожнеча між прихильниками різних напрямів однієї релігії (суніти та шіїти, католики та православні), можуть виникати конфлікти між групами, зорієнтованими на збереження секулярних норм, та групами, які прагнуть до повернення до суспільної системи релігійних обґрунтувань та релігійної регуляції. Водночас рівень загроз, пов'язаних із релігією, є різним у різних суспільствах, що вимагає не лише певних узагальнень з цієї проблематики, але й локального аналізу, який давав би змогу скласти уявлення про потенціал впливу релігії в конкретній країні. Зокрема, Україна і за своєю релігійною мапою, і за особливостями взаємодій між пов'язаними з релігією групами, має певну специфіку, яка потребує спеціального аналізу. Тому масштаби та характер впливу

релігії на стан із соціальною напруженістю будуть своєрідними, і саме до з'ясування такої специфіки ми звернемося в подальшому аналізі.

Проблематика старих та нових загроз від релігії, її впливу на суспільні процеси давно знаходиться у фокусі уваги багатьох дослідників [Арістова, 2007; Арістова, 2009; Здіорук, 2005; Здіорук, 2009; Колодний, 2005; Колодний, 2009; Релігійний чинник, 2012; Саган, Здіорук, 2008; Саган, 2013; Чупрій, 2011]. Після «Революції Гідності» ця проблематика набула особливої гостроти та емоційного забарвлення. Українські фахівці розглядали релігію з погляду її сприяння чи як заваду в боротьбі України проти російської агресії [Горкуша, Филипович, 2016; Загрози..., 2015; Здіорук, 2017; Колодний, 2014; Релігійна безпека..., 2019; Саган, 2019; Титаренко, Филипович, 2020; Филипович, 2019; Vasiutynskyi, 2018]. Проте, розглядаючи проблематику релігійних загроз за нових умов війни з Росією, автори поряд з оцінкою реальних загроз більше наголошують на загрозах потенційних. Причому має місце схильність перебільшувати значення релігії в нинішньому українському суспільстві і, відповідно, масштаб пов'язаних із релігією загроз. Також увагу концентрують переважно на проблематиці конфлікту між провідними православними Церквами, натомість, аналізуючи релігійні ризики, необхідно розглядати їх у ширшому контексті, що ми і спробуємо зробити.

Спочатку спробуємо концептуалізувати, як і на підставі чого може виникати соціальна напруженість. По-перше, зазначимо, що в найзагальнішому розумінні джерелом будь-якої напруженості (і особистої, і соціальної) є незадоволеність. Тобто напруженість виникає тоді, коли людина чимось незадоволена; це може бути незадоволеність умовами свого життя або незадоволеність характером взаємодій з іншими людьми чи соціальними системами (організаціями, соціальними інституціями).

По-друге, необхідно зважати на те, що соціальна напруженість виникає лише на підставі однотипних реакцій великої кількості людей (спільнот, соціальних груп) на певні процеси, які стосуються суспільства загалом або великих його сегментів. Тобто можна говорити про спрямованість тих почуттів, які призводять до напруженості, на великі групи або на загальні умови життя в суспільстві. Відповідно соціальна напруженість не є аналогом особистої напруженості. Першу зазвичай супроводжує друга, але далеко не будь-яка індивідуальна психологічна напруженість має наслідком соціальну напруженість. Людина може бути незадоволеною стосунками із сусідами, і це може переходити в особистий стрес та напруженість відносин із ними. Але навіть велика кількість таких ситуацій не викликатиме соціальної напруженості,

оскільки об'єктами незадоволення будуть окремі люди. І лише коли велика кількість людей стає незадоволеною суспільством загалом, діями держави чи якихось великих організацій, якихось значущих соціальних груп, можна говорити про існування соціальної напруженості¹.

По-третє, необхідно зважати на те, що масова незадоволеність може бути як об'єктивною, так і суб'єктивною. Тобто причиною незадоволеності може бути як реальна нестача найнеобхіднішого (харчів, житла, медичного обслуговування), так і невідповідність існуючих умов уявленням широких мас. Причому тут необхідно зважати як на стійкі уявлення (рівня соціальних цінностей та норм), так і на ситуативні уявлення, сформовані під впливом отримуваної інформації, яка може бути частково або й цілком неправдивою.

Можна виокремити кілька загальних причин, які викликають масову незадоволеність і, відповідно, соціальну напруженість. Це можуть бути: 1) відсутність задоволення або недостатність задоволення матеріальних та духовних потреб та інтересів (якщо це викликано діяльністю/бездіяльністю соціальних інституцій, держави, якихось груп); 2) суперечність між цінностями, які поділяють різні групи; 3) недотримання певними суб'єктами чи групами соціальних норм, як їх уявляють представники інших груп; 4) поширеність державного або приватного насильства та примусу щодо великих мас населення.

Крім цього, необхідно зважати на те, що зміст та способи прояву соціальної напруженості залежать не лише від самої незадоволеності. Те, як незадоволеність виявлятиме себе, наскільки сильну напруженість вона викликатиме, залежить від різноманітних соціокультурних чинників. Тобто за одних і тих самих умов, які викликають незадоволення, рівень соціальної напруженості в різних суспільствах буде різним, залежно від домінуючої культури останніх (наприклад від того, чи широкі маси більш схильні до активності, самостійності, агресивності чи до фаталізму, покори).

Якщо конкретизувати ці загальні умови відповідно до ситуації в сьогоденній Україні, то відзначимо, що соціальну напруженість можуть викликати взаємодія населення та держави, а також взаємодії між різними групами населення.

---

¹ Водночас масове поширення викликаної міжособистісними відносинами особистої напруженості може впливати на соціальну напруженість, сприяючи її виникненню, збереженню та посиленню. Тобто коли є підстави для появи соціальної напруженості, вона може виникати або інтенсифікуватися за великого поширення напруженості в міжособистісних відносинах, натомість у випадку переваги в суспільстві більш спокійних та доброзичливих відносин між людьми за тих самих соціальних умов соціальна напруженість може не виникати або матиме низьку інтенсивність.

У першому випадку має місце незадоволення державою внаслідок: 1) низького рівня життя (точніше, переконаності в тому, що погана економічна ситуація та низький рівень життя визначені хибною державною політикою, нездатністю держави забезпечувати економічне зростання, некомпетентністю влади, корупцією); 2) масової корупції та розкрадання державного бюджету на всіх рівнях державного управління; 3) поганої роботи системи охорони здоров'я; 4) поганої роботи системи соціального забезпечення; 5) нездатності влади закінчити війну на сході України; 6) політики, пов'язаної з визначенням геополітичної орієнтації, місця України в сучасній системі державних союзів (причому за умов відсутності єдності думок щодо цього питання серед населення напруженість викликає будь-який вибір очільників держави).

Що стосується взаємодії між різними групами населення, то тут напруженість виникає внаслідок відмінностей ціннісних позицій щодо політичних орієнтацій (між прихильниками різних політичних сил, різних геополітичних орієнтацій, уявлень про причини війни на Донбасі та способів її припинення), щодо соціокультурних орієнтацій (уявлень про місце української та російської мови, російської та української культури, збереженні традиційних цінностей чи допущення нових віянь), щодо взаємин між представниками різних національностей (головним чином українців та росіян, але також і інших національностей), щодо взаємин між прихильниками різних конфесій. У всіх цих ситуаціях у носіїв різних точок зору виникають негативні почуття та емоції один щодо одного, хоча проявлятися це може по-різному і з різною інтенсивністю.

Тож з огляду на існування напруженості на підставі взаємин між прихильниками різних конфесій можна говорити про те, що релігія (переважно внаслідок діяльності релігійних організацій) безпосередньо викликає соціальну напруженість. Але так само релігія може долучатися до ситуацій напруженості, створюваної внаслідок інших зазначених вище взаємодій, коли релігійні виправдання долучаються до конфліктів, які виникли на базі інших чинників.

Бути як безпосереднім так і опосередкованим джерелом соціальної напруженості релігії можуть на підставі взаємодій між: 1) «традиційними» та «нетрадиційними» для певного суспільства віруваннями (ідеями); 2) «традиційними» для певного суспільства, але змістовно відмінними віруваннями (ідеями); 3) релігійними та світськими цінностями та нормами; 4) домінуючою в суспільстві релігійною організацією та релігійними організаціями, прихильники яких складають невелику меншість; 5) релігійними організаціями, які охоплюють великі частки

релігійного загалу; 6) релігійними організаціями, кожна з яких охоплює невелику частину релігійного загалу; 7) релігійними та світськими суб'єктами через світські інтереси перших (включно з ситуаціями використання релігійних суб'єктів іноземними державами для просування своїх інтересів). І можна стверджувати, що: 1) присутність відмінних релігійних вчень практично не помітна з погляду продукованої ними напруженості (конфліктів на зразок фактичної війни між сунітами та шиїтами в Іраку немає й близько); 2) напруженість унаслідок взаємодій між домінуючими Церквами та дрібними релігійними суб'єктами, так само як напруженість унаслідок взаємодій між невеликими за кількістю вірян релігійними організаціями, також практично непомітна (такі негативні взаємодії якщо й мають місце, то в дуже обмежених масштабах, які не можуть створювати суттєву соціальну напруженість). Решта ж із зазначених вище джерел на сьогодні долучається до продукування напруженості. Тож спочатку розглянемо ситуації, коли соціальна напруженість виникає внаслідок безпосередньої взаємодії між релігійними організаціями та групами, а також на підставі власне релігії.

Зв'язок між релігійними конфліктами та соціальною напруженістю в Україні

Однозначним джерелом соціальної напруженості в Україні є протистояння двох православних Церков, які охоплюють майже всіх воцерковлених православних віруючих² та більшість тих віруючих, які вважають себе православними. Впродовж усього періоду української незалежності мають місце суперечності та конфлікт між Українською Православною Церквою (УПЦ), яка є частиною Руської Православної Церкви (РПЦ), та первинно Українською Православною Церквою Київського патріархату (УПЦ КП), а тепер Православною Церквою України (ПЦУ). Цей конфлікт двох релігійних організацій, боротьбу яких визначають не стільки вірувальні, скільки політичні та фінансові чинники, не обмежений колом самих цих організацій, а певною мірою захоплює в поле свого тяжіння й широкі маси населення. Адже віряни цих двох Церков є доволі великими соціальними групами: якщо вважати, що релігійні особи складають близько 85% дорослого населення України, з яких близько 87% складають християни, а з останніх близько

---

² Під воцерковленими у цьому випадку розуміємо всіх осіб, які ідентифікують себе з певною Церквою (на відміну від тих, хто практикує релігійність без звертання до певної релігійної організації), незалежно від частоти звертання до цієї Церкви.

45% належать до цих двох Церков³, то вочевидь кожну з цих груп складають мільйони людей⁴. І частина цих людей безпосередньо стає учасниками прямих зіткнень один з одним, а інші отримують інформацію про такі зіткнення та стикаються зі спробами Церков активізувати їхні дії на свою підтримку.

Впродовж багатьох років незмінним залишається тло взаємин УПЦ/РПЦ та УПЦ КП/ПЦУ. Перші незмінно відмовляються визнати інших як сторону діалогу, взагалі не визнаючи їх православними Церквами, із запереченням здійснюваних ними таїнств (хрещення, Євхаристії тощо). На сайті УПЦ прихильники та духовенство ПЦУ називають виключно розкольниками, власне ПЦУ згадують виключно у лапках («ПЦУ»), іноді з приставкою «так звана». Переходи з УПЦ до ПЦУ тлумачать майже виключно як захоплення та «рейдерство». УПЦ постійно закликає до примирення, але таке примирення розглядають виключно через ліквідацію ПЦУ, покаяння та повернення в лоно УПЦ/РПЦ її священнослужителів. Такий підхід є вочевидь безперспективним і, понад те, таким, що підтримує ворожість та прагнення ПЦУ робити все можливе для зменшення значення УПЦ у православному полі нашої країни.

Упродовж періоду незалежності насильницькі зіткнення між прихильниками УПЦ та УПЦ КП/ПЦУ періодично відбувалися, але мали локальний характер та низьку інтенсивність, стосуючись переважно питань володіння церковним майном. Тобто їх визначали не суперечки щодо релігійних ідей, а проблематика матеріального забезпечення функціонування релігійних громад, вони мали відчутне політичне підґрунтя (позиціонуючись як боротьба національної Церкви з Церквою, яка служить ворожій країні).

Відкриті конфлікти між УПЦ та УПЦ КП/ПЦУ вирізняє хвилеподібний характер, вони то збільшуються, то зменшуються за частотою. Останнє загострення відбулося з початком російської агресії в Криму та на Донбасі в 2014–2015 роках. Потім інтенсивність конфлікту трохи зменшилася, а після утворення на базі УПЦ КП та Української Автокефальної Православної Церкви нової, частково легітимізованої у світо-

---

³ Подані оцінки базовані на результаті масового репрезентативного опитування населення, здійсненого Інститутом соціології НАН України в 2020 році [Українське ..., 2020].

⁴ І хоча переважна більшість у цих групах належить до тієї чи тієї Церкви радше формально (вони дуже рідко відвідують храми своєї Церкви, не беруть участь у житті релігійних громад, не цікавляться церковним життям), проте у випадку якогось загрози для Церкви реагують на них, а інформація, яка йде від Церкви, може якщо не формувати, то принаймні закріплювати їхні світські орієнтації та уявлення.

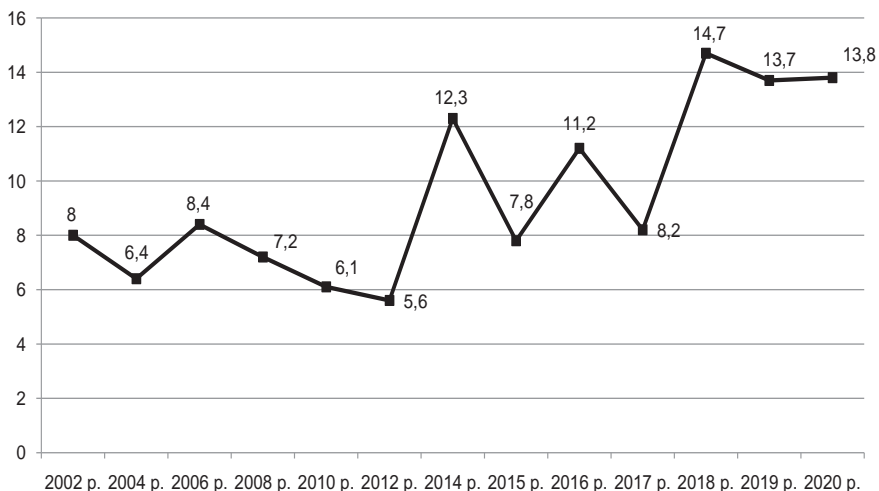
вому православ'ї ПЦУ (створення якої багато в чому завдячує тодішньому політичному режиму), знову зросла. Тобто періоди збурення міжцерковного протистояння були синхронізовані з періодами загострення політичного протистояння та суттєво залежали від дій держави, зокрема від готовності останньої або явно підтримувати певну Церкву, або, принаймні, закривати очі на протиправні дії якоїсь зі сторін конфлікту. Тобто з цього погляду ризики від особливостей взаємин Церков більше залежать від суспільно-політичних ризиків, скільки впливають на них. Останні ризики виявляються первинними, хоча релігійний чинник здаєн додавати до них нових ліній та «барв».

Про достатню локальність та обмеженість відкритих конфліктів між прихильниками провідних Церков (та й між іншими конфесіями) свідчать дані опитувань населення. Зокрема, ми можемо скористатися репрезентативними даними опитування населення України в межах багаторічного моніторингу системи соціальних відносин, здійснюваного Інститутом соціології НАН України. У цих опитуваннях немає індикатора, який би безпосередньо вимірював сприйняття конфлікту між ПЦУ та УПЦ, проте є запитання щодо оцінки того, чого бояться наші співгромадяни. Серед запропонованих відповідей є варіант «міжрелігійні конфлікти». Логічно припустити, що вибір цього пункту буде визначено безпосереднім досвідом респондентів щодо таких конфліктів (особиста участь або спостереження збоку) та/або поширеністю інформації про такі конфлікти у ЗМІ (а поширеність такої інформації також можна вважати показником значної інтенсивності конфлікту). Тож якщо побоювання міжрелігійних конфліктів будуть поширеними, це свідчитиме про їх помітну інтенсивність та зумовлену ними напруженість.

У зазначених моніторингових опитуваннях такої поширеності не фіксуємо. Упродовж 2002–2013 років серед всіх опитаних частка тих, хто згадував відповідний пункт, коливалась у межах 6–9%; у 2014 році ця частка збільшилась до близько 12%, потім в 2015–2017 роках вона коливалась в межах 8–11%, після чого стабілізувалась на рівні 14–15% (в опитуванні 2020 року – близько 14%). Тобто в періоди, коли протистояння ПЦУ та УПЦ посилювалося, зазначені страхи дещо збільшувалися, але це збільшення було досить невеликим (рис. 3.4). І навіть в останні роки, позначені частими звинуваченнями з боку УПЦ в утисках та нападах, рівень побоювання міжконфесійних конфліктів є досить обмеженим та стабільним.

Наведені результати можна порівняти з даними проведеного наприкінці 2020 року опитування соціологічної служби Центру економічних

Рис. 3.4. Частота згадувань міжрелігійних конфліктів у переліку існуючих побоювань (2002–2020 рр.), %

та політичних досліджень імені Олександра Разумкова. В цьому опитуванні ставилося більш конкретне запитання «Якими є відносини між вірними різних церков і релігій у місцевості, де Ви живете?». І, відповідаючи на це запитання, переважна більшість опитаних обрали або варіант «спокійними» (близько 60%), або й «дружніми» (близько 14%). Натомість напруженими або конфліктними ці відносини вважали лише близько 9% опитаних [Особливості..., 2020: с. 35]. Тобто і при більш «точковому» запитанні щодо власне існування конфліктів між Церквами ми отримуємо результат доволі близький до того, який фіксує більш загальний індикатор побоювань.

У масивах моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України ми можемо подивитися не лише на частоту вибору варіанта з побоюваннями міжконфесійних конфліктів, але й на відносну його значущість, тобто з'ясувати, який ранг (серед інших побоювань) має побоювання зіткнень між Церквами. І ця відносна частота згадувань останніх також є доволі малою. Зокрема, майже в усіх опитуваннях, проведених до 2018 року, цей варіант стосовно інших джерел побоювань посідав останнє місце. В опитуваннях 2018–2019 років цей варіант отримав 14-те місце з 17-ти наявних, а в опитуванні 2020 року – 14-те з 18-ти місць, випередивши лише страхи щодо повернення до часів застою, встановлення в країні диктатури, напливу біженців і переселенців, нас-

лідків катастрофи на ЧАЕС [Українське..., 2020]. Тож можна сказати, що загалом по країні громадяни мало помічають такі конфлікти.

Зрозуміло, що міжконфесійні конфлікти можуть не лише поширюватися по країні загалом, але й мати певну просторову локалізацію та стосуватися окремих груп. У цьому випадку більшість населення може їх не помічати, але локально напруженість може виникати. Тому необхідно подивитися, чи є за розглянутим показником відмінності в різних групах респондентів.

У першу чергу необхідно з'ясувати, чи є відмінності між вірянами різних Церков⁵. Адже віряни УПЦ, зважаючи на оцінку наявної ситуації міжконфесійних та державно-конфесійних відносин з боку цієї Церкви (яка часто позиціонує себе як «гнану»), можуть відчувати більшу напруженість. І дійсно, за даними моніторингового опитування 2020 року віряни УПЦ помітно вирізняються від інших груп релігійних осіб. Якщо серед вірян УГКЦ про існування побоювань міжрелігійних конфліктів заявили близько 6% (це побоювання посідає за частотою згадувань 15-те з 18 місць), серед вірян ПЦУ – близько 8% (побоювання посідає останнє місце), серед православних, які не належать до певної Церкви – близько 14% (посідає 14-те місце), то серед вірян УПЦ відповідна частка вже сягала близько 30% (посідаючи 12-те серед усіх побоювань). Тобто для групи вірян УПЦ чинник пов'язаних з релігією конфліктів є помітним подразником.

При цьому ці конфесійні відмінності зумовлені ще й регіонально. Адже хоча загалом по масиву практично немає відмінностей між макро-регіонами⁶ (лише трохи вирізняється Схід), проте якщо подивитися на думки вірян УПЦ у різних регіонах, то відмінності вже матимуть місце. Зокрема на Заході та на Сході України до головних страхів міжконфе-

---

⁵ Віднесення респондентів до різних конфесій в аналізованому масиві даних здійснювали на підставі їх самоідентифікації. Зокрема, ми можемо виокремити групи вірян ПЦУ, УПЦ, УГКЦ, а також групу православних, які не ідентифікують себе з певною Церквою (позначатимемо їх як «позацерковних православних»). До останньої групи віднесено тих респондентів, які при церковній ідентифікації обирали варіант «Просто православний, не зараховую себе до якогось патріархату». Лише ці чотири групи є достатньо наповненими, аби їх можна було порівнювати між собою. Наповненість груп протестантів, мусульман, юдеїв у масиві є занадто малою.

⁶ При аналізі до Західного регіону нами було віднесено Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Чернівецьку області, до Центрального регіону – Вінницьку, Житомирську, Кіровоградську, Київську, Полтавську, Сумську, Черкаську, Чернігівську, Хмельницьку області та м. Київ, до Південного регіону – Миколаївську, Одеську, Херсонську області, до Східного регіону – Дніпропетровську, Запорізьку, Харківську області та частини Донецької та Луганської області, які знаходяться під контролем українського уряду.

сійні конфлікти зарахували, відповідно, близько 40% та 37% вірян УПЦ, натомість у Південному регіоні відповідна частка склала близько 24%, а в Центральному регіоні – 16%. Тож бачимо, що в Західному та Східному регіонах цей показник уже доволі помітний, що, додаючись до інших конфліктних питань, може значно збільшувати напруженість.

Водночас можна припустити, що така більша стурбованість вірян ПЦУ визначена радше не особистим досвідом, а тією інформацією, яку вони отримують зі ЗМІ, від церковних представників та від одновірців. Адже якщо подивитися на дані зазначеного вище опитування Центру імені О. Разумкова, то виявиться, що в групах вірян ПЦУ та УПЦ частки тих, хто оцінив відносини між вірянами різних церков і релігій за своїм місцем проживання як напружені або й конфліктні, практично не відрізнялися [Особливості..., 2020: с. 35]. Проте, як уже зазначалося, напруженість і конфлікти виникають не лише на реальних, а й на уявних підставах, на базі того, що люди думають про ситуацію, як вони її оцінюють. Тож навіть невеликі масштаби реальних конфліктів при масовій переконаності, що такі конфлікти значно поширені, призводитиме до відчуття напруженості або й стимулюватиме до активних дій та насильства.

Можна очікувати, що той стан, який має місце у відносинах між ПЦУ й УПЦ та пов'язаних з ними вірян, зберігатиметься й далі, оскільки на найближчий час якісь кардинальні зміни в умовах взаємодії між ПЦУ й УПЦ навряд чи відбудуться. По-перше, не можна очікувати змін у позиції УПЦ/РПЦ щодо ПЦУ. По-друге, не змінилися суспільно-політичні умови, які багато в чому визначають інтенсивність протистояння: російська агресія триває, Україна й надалі захищається від цієї агресії, всередині України зберігається тертя між прихильниками та противниками «руського миру». Відповідно Росія, використовуючи всі можливі засоби впливу та тиску, використовувала, використовує й використовуватиме РПЦ як інструмент гібридної війни проти України, що не дає можливості УПЦ (як залежній від РПЦ структурі) бути цілковито нейтральною. Тому зберігаються підстави для звинувачень УПЦ в антидержавній, зрадницькій діяльності, в прямому пособництві агресору, що сприяє негативному ставленню до неї значної частини населення (причому не лише православних, а й представників інших конфесій та нерелігійних осіб). Причому напруженість додає сприйняття одне одного не просто як супротивника, але й як зрадника – УПЦ вважає ПЦУ зрадниками православної Церкви та слов'янської єдності, а ПЦУ вважає УПЦ зрадниками української держави. Ставлення ж до зрадників зазвичай навіть гірше, ніж до ворогів. У результаті такі умови стимулюють проя-

ви насильства з боку одних та мовчазну підтримку такого насильства з боку інших груп.

Незмінність базових умов дає підстави очікувати, що насильницькі конфлікти між прихильниками УПЦ та ПЦУ з приводу перегікання релігійних громад та переходу храмів та іншого церковного майна від однієї Церкви до іншої і надалі матимуть місце й будуть джерелами соціальної напруженості. Проте варто очікувати, що такі ризики збережуть свою локальність та низьку інтенсивність. Адже зазначені конфлікти відбуваються головним чином у окремих селах чи містечках, у різний час, тривають обмежений період.

Водночас має місце дія чинників, здатних призводити до радикалізації конфліктів у цій царині. Зокрема, таким чинником може стати спроба прихильників ПЦУ або діючої на боці ПЦУ держави насильницького перепідпорядкування високостатусних символічних місць – Києво-Печерської лаври та Почаївської лаври. Питання щодо Києво-Печерської лаври періодично виникає в інформаційному полі [Кому перейдуть..., 2018; Филарет..., 2019; Петицію..., 2020], що збуджує прихильників УПЦ. Як зазначав Ю. Чорноморець, «захист святинь» може лише мобілізувати прихильників УПЦ МП, для яких світ ділитиметься на «злих українців» та «хороших руських» [Кому перейдуть..., 2018]. Реальних кроків у цьому напрямі поки не здійснювали, проте вони не виключені в майбутньому, і це може викликати чималі заворушення (хоча така ситуація в найближчі кілька років все ж виглядає радше як гіпотетична і малоймовірна).

Крім цього, певний градус напруженості може додати перехід з рівня спонтанних зіткнень пересічних вірян до протистояння бойових загонів. Голова Служби зовнішньої розвідки України В. Кондратюк заявив, що «Ще один спецпроект Кремля – спроби створення й легалізації в регіонах України парамілітарних формувань у рамках релігійних громад з наділенням їх правоохоронними функціями. Йдеться про активізацію діяльності проросійських «козацьких» організацій, які намагаються на місцевому рівні дублювати функції поліції з охорони громадського порядку. Такі випадки фіксували, зокрема, у Київській, Вінницькій, Запорізькій областях» [Кондратюк, 2020]. Натомість на боці ПЦУ можуть виступати члени націоналістичних формувань. Проте, зважаючи на обмежену чисельність таких загонів та суттєву перевагу в силі у правоохоронних органах, а також з огляду на, знову ж таки, локалізованість місць можливих зіткнень, масштаби насильства збільшаться не набагато і відповідні ризики залишаться локальними.

Очікувати на обмеженість інтенсивності та масштабів конфлікту між прихильниками ПЦУ та УПЦ можна й зважаючи на характер цього конфлікту та на характеристики релігійності нашого населення. Адже масштабні війни з релігійним підтекстом (Ліван, Північна Ірландія, Югославія), які руйнували чи створювали загрозу руйнації країни загалом, відбувалися між прихильниками різних релігій (мусульманами та християнами, католиками та протестантами, прихильниками різних течій ісламу), тобто за наявності власне віросповідних (ідейних) відмінностей. У нашому ж випадку такі відмінності між ПЦУ та УПЦ відсутні, і має місце лише суперництво двох організацій, посилюване політико-ідейним конфліктом. Крім того, релігійні війни передбачають наявність високої міри включеності релігійних ідей чи конфесійних ідентифікацій в повсякденні уявлення великих мас людей. Натомість релігійність нашого населення є значною мірою секуляризованою й існуючою на ритуально-магічному рівні, що суттєво обмежує релігійну мотивацію позацерковної поведінки [Парашевін, 2017].

Релігія як чинник інтенсифікації соціальної напруженості, що виникає на політичному та соціокультурному ґрунті

Як уже було зазначено вище, релігія може не лише безпосередньо створювати більш чи менш масштабну соціальну напруженість, а й долучатися до підтримки чи й посилення тієї напруженості, яка виникає на підставі взаємодій цілком секулярного характеру. По-перше, можна згадати про включення релігії до проблематики ідентичності та політичних орієнтацій. Як відзначав В. Васютинський, «конфесійна належність стала політичною позицією, маркером соціальної ідентичності, та індикатором цивілізаційного вибору індивіда» [Vasiutynskyi, 2018: p. 139], «різка поляризація зробила релігію символом політичної ідентифікації та додатковим маркером для поділу на «ми» та «вони». Поляризація призвела до того, що багато з тих, хто раніше був невизначеним щодо релігійного позначення, прийняли більш відкриту релігійну ідентичність. Розкол між, з одного боку, проукраїнськими Церквами... та, з іншого боку, проросійською УПЦ МП став важливим виразом політичного поділу в країні» [Vasiutynskyi, 2018: p. 146].

Тобто конфесійна належність частково стає складовою соціально-політичних та ціннісних орієнтацій, конкуренції великих соціальних груп та виразником їхніх інтересів. Зокрема, релігія стає складовою або формування національної ідентичності, або збереження ідентичності

імперської, і як така долучається до посилення ризиків відмови від руху до демократизації, лібералізації умов життя, формування правової держави. Прихильники УПЦ КП/ПЦУ і раніше, і тепер переважно схиляються до європейського вектора руху України і як мінімум з підозрою ставляться до Росії, а прихильники УПЦ більше схильні до обережного ставлення до Європи та до збереження максимально тісних зв'язків із Росією. Особливої актуальності це питання набуло після російської агресії в Криму та на Донбасі та за умов загрози розростання цієї агресії. Тут уже з'явилося питання оцінювання ситуації як російської агресії чи як внутрішнього конфлікту, громадянської війни. І якщо ПЦУ однозначно підтримує перше тлумачення, то УПЦ схильне до принаймні ухилення від відповіді на це питання, або й до другого тлумачення. І за умов війни ухил до останньої позиції вірян УПЦ створює додаткову підставу для негативного або й ворожого ставлення до них і, відповідно, може посилювати протистояння та напруженість у суспільстві. Прихильники ПЦУ звинувачують прихильників УПЦ і керівництво цієї Церкви у сприянні російській агресії, натомість другі звинувачують перших у бажанні знищити УПЦ. Причому нерідко наступ на УПЦ її прихильники тлумачать не просто як конфесійний конфлікт, а як прояв русофобії. Тобто навіть у тих випадках, коли міжцерковний конфлікт не призводить до безпосередніх зіткнень віруючих, він може провокувати формування чи посилення стресу, пов'язаного із суспільно-політичними конфліктами (зважаючи на зв'язок між конфесійною належністю та політичними вподобаннями). Зокрема, власне сама інформація про міжцерковні чвари, яку передають канали міжособистісного спілкування або ЗМІ, сприяє формуванню атмосфери непевності та ворожості і, відповідно, напруженості. Впродовж уже доволі тривалого часу сайт УПЦ нагадує звіти з театру бойових дій, будучи сповненим інформацією про «рейдерські захоплення» їхніх храмів у різних точках країнах та насильство під час цих захоплень щодо їх віруючих [На Закарпатті..., 2020; На Кропивниччині..., 2020; На Сумщині..., 2020; У Новожиwотіві..., 2020; Віруючі..., 2021; На Рівненщині..., 2021]. З іншого боку, прихильники ПЦУ активно звинувачують УПЦ у колабораціонізмі, антиукраїнській діяльності [Представники..., 2018; Рівненська..., 2018; Саган, 2019; Деркач, 2019]. Все це, вочевидь, як мінімум не сприяє стабільності, а радше веде до зростання напруженості. Натомість напруженість може досягати критичного рівня й результуватися у дезінтеграції суспільства, сплесках насильства, що може виявитись руйнівним для соціальної системи. Але ці загрози також сприймаються як потенційні, обмежені за масштабом та по суті такі, що не підпадають під чіткий прогноз.

Також релігійну риторику можуть використовувати для демонізації «іншого» та формування образу ворога, як це мало місце під час активної фази війни на Донбасі. А. Солдатов щодо тогочасної ситуації зазначав: «Релігійна риторика відіграє величезну роль у розвитку війни на сході України. Ополченці Донбасу, а особливо «романтики-реконструктори» з Росії, які приїхали до них на допомогу, докладають чимало зусиль, аби надати цій війні сакральний сенс. На їхніх сайтах, мов мантра, звучить рефрен: Новоросія – останній оплот Святої Русі, Русского мира, звідси почнуться або відродження Руського Православного Царства (у випадку перемоги), або жахи Апокаліпсису (у випадку поразки). Це «геополітичне богослов'я» відображене навіть в офіційних документах ДНР/ЛНР» [Солдатов, 2014]. Проте релігійна риторика в обґрунтуванні цього конфлікту посідала другорядне місце, а останній час переважно зійшла нанівець. Домінуючими темами з боку Росії та її підлеглих на Донбасі є націоналізм, фашизм, боротьба зі США, Заходом, порятунок руських. Тобто релігійна тема постає лише як похідна й додаткова, тому ризики від релігійного підживлення російсько-українського конфлікту мають обмежений характер і аж ніяк не є системними.

Також певний внесок у створення соціальної напруженості можуть зробити намагання держави долучатися до питання регуляції релігійного поля. Адже різні політичні режими, які існували в нашій країні, періодично діяли таким чином, який давав змогу звинувачувати їх у підтримці певної Церкви та заваді діяльності іншої. Коли у формі створення ПЦУ відбулася церковна легітимація УПЦ КП, досить обґрунтованими були побоювання, що держава ставитиметься до останньої як до квазідержавної Церкви, сприяючи її формуванню не лише моральною та матеріальною, але й силовою підтримкою. Такого не відбулося (принаймні не мало системного характеру), і після приходу до влади В. Зеленського держава радше дистанціювалася від міжрелігійних взаємовідносин. Проте бажання використати владний ресурс для коригування релігійного поля зберігається. В липні 2020 року голова комітету з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів Г. Третякова заявила, що її комітет розробляє законопроект про діяльність деструктивних релігійних організацій [Депутати..., 2020]. І хоча тут ідеться не про православні Церкви, а про «сектантів», проте сам факт звертання до цієї тематики, бажання скоригувати надзвичайно ліберальну щодо релігійних організацій законодавчу базу в бік її делібералізації дає підстави припускати, що в майбутньому можливі й інші кроки, зокрема пов'я-

зані зі спробами використання державного примусу у взаємовідносинах з релігійними організаціями, з витисненням тієї чи тієї з провідних Церков⁷. Натомість такі дії створюють загрози для релігійного миру і, відповідно, для соціальної стабільності та інтеграції.

Крім цього, нинішня суспільно-релігійна ситуація дещо ускладнилася діями колишнього Патріарха УПЦ КП Філарета, який у червні 2019 року оголосив про вихід зі складу ПЦУ та продовження існування УПЦ КП [«Помісний собор»..., 2019], а 1 липня 2020 року опублікував відкриті звернення до Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, міністра культури, Голови Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, в якому просив «повернути незаконно відібрану державну реєстрацію Української Православної Церкви Київського патріархату» [Звернення Патріарха..., 2020]. Тобто Філарет претендує на відновлення своєї власної Церкви, а оскільки «цільова група» у цієї Церкви та ПЦУ є спільною, то відновлення УПЦ КП можливе лише за рахунок відбору пастви у ПЦУ. Тож нині з'явилася загроза додавання до лінії розламу ПЦУ – УПЦ ще й лінії ПЦУ – УПЦ КП. Наразі така загроза видається досить незначною, але певну додаткову напругу такий стан створюватиме.

Впливати на стан із соціальною напруженістю в нашій країні також можуть конфлікти між сучасними секулярними поглядами на суспільне життя і його нормами та релігійними цінностями, між релігійно спрямованою поведінкою та секулярними вимогами. Такі конфлікти виникають як на духовному рівні, так і за умов безпосередніх взаємодій релігійних суб'єктів та державних органів. Щодо першого, йдеться про протидію з боку релігійних організацій тим ідеям, які увіходять у суперечність з пов'язаними з релігійними обґрунтуваннями традиціями. Адже релігія як цілісний світогляд висуває вимоги не лише стосовно взаємовідносин людини з надприродним, але й щодо поведінки в мирському житті, щодо співжиття індивідів. І ці вимоги вважають такими, що походять від Бога, тобто є абсолютною Істиною. Причому уявлення про правильне, корисне формувалися головним чином у стародавні часи. У результаті релігія стає переважно консервативною силою, мало схильною до змін (зміни хоча й можливі, але приймають їх дуже повільно). Як наслідок стан конфлікту між релігійними та сучасними світськи-

---

⁷ Причому якщо тепер, так би мовити, наступаючою стороною є ПЦУ, на боці якої можуть виступати національно орієнтовані політичні режими, а стороною, що обороняється, є УПЦ, то у випадку перемоги режиму, імперськи орієнтованого, ситуація може дзеркально змінитися.

ми ідеями (які мають модерне, прогресистське походження) є цілком зрозумілим і неминучим.

Зокрема, притаманна модерним суспільствам зосередженість на людині, її потребах та бажаннях, свободі та правах входить у суперечність із релігійною зосередженістю на вищих силах та покорі їм людини. Така суперечність мала місце й раніше, але впродовж більшої частини ХХ сторіччя в суспільствах, орієнтованих на секулярність, релігійні організації витісняли з публічного простору і на їхню думку щодо принципів побудови суспільних відносин не зважали. Нинішні суспільства можна назвати постсекулярними з огляду на їхню готовність повертати в публічний простір релігійний дискурс та релігійні організації, визнавати право останніх на свою думку та на поширення цієї думки. І тепер критика гуманістичного погляду на світ відкрито лунає від Церков. Патріарх Московський Кирил кілька років тому проголосив, що «ми говоримо сьогодні про глобальну ересь людинопоклонства – нового виду ідолопоклонства, який забирає Бога з людського життя. Нічого подібного в глобальному масштабі ніколи не було. Саме на подолання цієї головної ереси сучасності, яка може призвести до апокаліптичних подій, Церква має спрямувати сьогодні силу свого слова та думки» [Слово..., 2015]. Транслявання таких ідей може загрожувати гуманізації суспільства, підсилювати архаїзацію свідомості широких мас.

У цьому контексті можна згадати й про категоричне неприйняття прав сексуальних меншин. Церкви однозначно визначають нетрадиційні сексуальні стосунки як гріховні та неприпустимі, рішуче заперечують право на вільний вияв своїх сексуальних орієнтацій. Як зазначає А. Арістова, «Сучасне православне богослов'я ґрунтується на ортодоксальному розумінні гомосексуалізму як «гріховної ушкодженості людської природи», а гомосексуальної поведінки – як «протиприродної» розпусти, скверни, наслідку відпадання людини від Бога, що веде до внутрішнього духовного розпаду особистості, хвороби людського розуму, уже нездатного розрізняти добро і зло, моральне й аморальне» [Арістова, 2018: с. 89]. В Декларації, підписаній у 2010 році очільниками всіх тодішніх найбільших Церков та релігійний об'єднань (УПЦ, УПЦ КП, УГКЦ, Римсько-католицької Церкви, Церкви християн віри євангельської України, Всеукраїнського Союзу об'єднань євангельських християн-баптистів, Української Християнської Євангельської Церкви, Української Лютеранської Церкви, Братства незалежних церков і місії євангельських християн-баптистів України), стверджено: «Дехто намагається переконати суспільство, що одностатева сексуальність є вродже-

ним варіантом норми. Насправді ж такий гріховний потяг не є ні вродженою особливістю певної людини, ні варіантом нормальної статевої поведінки. З біблійної християнської точки зору одностатева сексуальність є наслідком особистого вільного, але помилкового вибору людини та проявом глибоко вкоріненого у ній гріха» [Декларація..., 2010].

Також предметом тривалої та наполегливої протидії з боку релігійних організацій стало те, що вони називають «упровадженням гендерної ідеології». Ці організації постійно критикують спроби зсуву від традиційних приписаних статевих ролей до обраних, наголошують на незмінності традиційних уявлень та вимог до сім'ї, неприпустимості вільної сексуальної поведінки. Наприклад, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) намагається протидіяти ратифікації Україною «Конвенції Ради Європи про запобігання насильства стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цим явищем», вважаючи її заангажованою та такою, яка суперечить традиційним цінностям. Зокрема, заявляють про «проблемне тлумачення поняття «гендер», яке несе в собі ризики викривлення суті державної гендерної політики», адже «у конвенції йдеться не про “гендер” як біологічну стать, яка характеризує жінку або чоловіка, а про самоідентифікацію людини», що «може бути спонуканням українських школярів до розмірковування над зміною статі (“гендеру”) та популяризацією одностатевих сексуальних стосунків як варіанта норми» [ВРЦіРО..., 2020]. Загалом такі домагання релігійних організацій не мають створювати помітну соціальну напруженість, оскільки переважна більшість населення цілком згодна з такими думками. Водночас певне негативне тло це створює, оскільки є чимало громадських організацій, які підтримують згадувану конвенцію і, відповідно, принаймні в інформаційному полі з'являється додаткова лінія суперечностей.

Ще однією секулярною сферою, куди намагаються потрапити релігійні організації, є сфера освіти, зокрема загальної середньої освіти. Ця сфера давно є відділеною від Церков, цілковито світською. Проте Церкви періодично намагаються включати пов'язані з релігією предмети до обов'язкової або вибіркової частини викладання. Наприклад, під час зустрічі між представниками Міністерства освіти України та ВРЦіРО в лютому 2021 року представники останньої «звернули увагу на питання викладання предметів духовно-морального спрямування в державних закладах освіти» [Релігійні..., 2021]. У березні 2021 року на засіданні Громадської ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України за участю міністра

освіти України обговорювали «питання подальшого викладання предметів духовно-морального спрямування в державних і комунальних закладах освіти» та «співпрацю з засобами масової інформації щодо популяризації духовно-моральної освіти в Україні» [МОН..., 2021]. А в серпні 2021 року між ВРЦіРО та Міністерством освіти України було підписано угоду про співпрацю з метою виховання дітей і молоді, яка передбачає, зокрема, «необхідність подальшого викладання курсів морального спрямування у закладах загальної середньої освіти, виховання на засадах моральних і духовних цінностей у закладах дошкільної освіти» [Рада..., 2021]. Проте така активність Церков нашоухується на потужну критику та спротив. Їх критикує громадськість, указуючи, що такі дії суперечать Конституції України та Закону України «Про свободу совісті і релігійних організацій» (які передбачають світський характер державної системи освіти, відділення її від Церкви) та створюють загрозу клерикалізації освіти [Церква..., 2021; Школа..., 2021]. Але також має місце масова незгода населення з такими прагненнями Церков. Як зазначають дослідники соціологічної служби Центру економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова, впродовж періоду, коли почали ставити відповідне запитання, «відзначається зростання числа тих, хто підтримує принцип відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а також число незгодних з викладанням релігії в загальноосвітніх школах. У 2000 р. думки стосовно відокремлення школи від церкви розділилися практично порівну: 36% підтримували його, 37% – ні; у 2020 р. відокремлення підтримують 41%, не підтримують 28% опитаних. Не погоджувалися з викладанням релігії в загальноосвітніх школах у 2010 р. – 31% опитаних, у 2020 р. – 45%; натомість, якщо у 2010 р. 21% опитаних підтримували ідею обов'язкового вивчення релігії у школі, наразі її підтримують лише 14%. Слід зауважити високий ступінь визначеності громадян у цьому питанні: число тих, хто не зміг обрати один із варіантів відповіді, не перевищує 10%» [Особливості..., 2020: с. 10]. За таких умов наполегливі прагнення Церков «продавлювати» свою присутність у школах не можуть не викликати негативної реакції та долучатися до створення соціальної напруженості.

Яскравим прикладом зіткнення релігійних поглядів та вимог з вимогами світської влади виявилася ситуація з введенням Урядом України в квітні 2020 року карантинних обмежень, покликаних призупинити поширення вірусу COVID-19, зокрема заборони на масові зібрання людей. Такі базові складові релігії, як богослужіння, ритуальна діяльність,

якраз пов'язані з масовими зібраннями, тому природно, що мав місце більший чи менший спротив з боку різних релігійних організацій накладанню обмежень на таку діяльність. Наприклад, в липні 2020 року на нараді під головуванням Президента України міністр охорони здоров'я М. Степанов головною причиною збільшення випадків захворювання на COVID-19 на заході України назвав відвідування богослужінь у храмах. У відповідь ВРЦіО заявила, що такі звинувачення є некоректними, і «Церкви і релігійні організації загалом вживають необхідних заходів щодо безпечного проведення богослужінь, інших релігійних заходів та своєї соціальної діяльності. Багато релігійних громад організували онлайн-трансляції своїх богослужінь, а допуск віруючих у храми і молитовні будинки відбувається за умов наявності захисної маски, з дотриманням рекомендованої урядом дистанції та використанням антисептичних засобів» [Не там..., 2020]. Набув розголосу конфлікт у Дніпрі, коли у відповідь на саботаж вимоги обмеження зібрань з боку одного з храмів мер міста Б. Філатов пригрозив відключенням води та світла та блокуванням храмів земляними роботами перед входом до них [Мэр Днепра..., 2020].

В кінцевому рахунку до масштабного конфлікту не дійшло, і Уряд і Церкви пішли на поступки, але можемо бачити, що світська система вже не може легко діяти виключно на секулярних підставах (коли дії держави зумовлені раціональними вимогами) і тертя між світськими вимогами та релігійними поглядами на світ можуть у майбутньому розширюватися та ускладнювати ситуацію. Іншим локальним прикладом зіткнення світських та релігійних інтересів є Умань, яка традиційно є місцем паломництва євреїв-хасидів. За умов загрози поширення вірусу COVID-19 керівництво міста бажало б не допустити паломництва, відтак уманський міський голова розгорнув активну інформаційну кампанію, вимагаючи від уряду заборони приїзду хасидів [Мер Умані..., 2020], що збігалось з позицією уряду Ізраїлю [Ізраїль..., 2020].

Відсутність єдності у поглядах на міру загрози від COVID-19 спричинила появу конспірологічних версій, до поширення яких долучаються й священнослужителі. В Росії став відомим схигумен Сергій (Романов), який не визнавав реальності коронавірусної інфекції, вважав усе, пов'язане з нею, змовою; зокрема, він підтримував версію, що вакцина від цього вірусу міститиме мікрочіпи, які в поєднанні з технологією передачі даних 5G забезпечать можливість контролю за вакцинованими людьми. У зв'язку з цим він закликав всіх нищити вишки, що забезпечуватимуть мобільний зв'язок покоління 5G, через який і впливати-

муть на людей [Бунтівний..., 2020]. Таку саму заяву поширив Синод Православної Церкви Молдови, і в цьому його підтримали митрополит Почаївський Володимир, вікарій Київської митрополії УПЦ, намісник Почаївської лаври [Митрополит..., 2020]. Такі радикальні виступи залишилися окремими епізодами і позиціями окремих осіб, що не виключає більшу інтенсивність схожих зіткнень у майбутньому у випадку поглиблення в світі економічної, духовної та екологічної кризи.

Розкривши потенційні джерела опосередкованого впливу релігійного чинника на стан із соціальною напруженістю, далі спробуємо визначити міру такого впливу. Для цього звернемося до даних згадуваного вище моніторингового опитування населення України 2020 року. Такі опитування є одним з найбільш обґрунтованих способів визначення міри реального впливу релігії на стан соціальної напруженості в суспільстві. Адже і власне релігійні вірування, і релігійні організації, поза сумнівом, впливають на віруючих (хоча вплив може бути різним і за модальністю – позитивним чи негативним, і за силою). Але таке твердження є однозначно справедливим лише щодо окремих людей чи невеликих груп. Натомість автоматичне перенесення такого потенціалу впливу з окремих одиниць на великі соціальні групи чи й населення загалом уже буде некоректним. Тут уже стають необхідними дослідження, які б охоплювали велику кількість людей. Тобто не можна обійтися без репрезентативних опитувань. Порівняння релігійних та нерелігійних учасників таких опитувань, як і представників різних конфесійних груп, за показниками, пов'язаними із соціальною напруженістю, дає змогу вірогідніше визначати зв'язок між релігійністю та напруженістю на макрорівні. Адже якщо релігійні й нерелігійні респонденти (або представники різних конфесій) однаково оцінюють поширеність напруженості в суспільстві (чи самі однаковою мірою відчувають напруженість, пов'язану із суспільними процесами), то є всі підстави припускати, що релігійність (чи конфесійна належність) не має впливу на ці відчуття. Якщо ж, навпаки, відмінності матимуть місце, то можна стверджувати, що релігія має вплив на відповідні відчуття; причому якщо відмінності матимуть місце між релігійними та нерелігійними особами, то можна говорити про вплив власне наявності релігійних переконань; якщо ж відмінності матимуть місце між представниками різних релігійних організацій, то можна припускати наявність впливу саме останніх.

Зокрема звернемося до вже згадуваного моніторингового опитування Інституту соціології 2020 року. В цьому опитуванні, крім визначен-

ня поширених у суспільстві страхів, респондентам пропонували оцінити міру загальної напруженості в суспільстві⁸, а також схарактеризувати наявну політичну ситуацію в країні в площині «благополучна/спокійна – напружена/критична»⁹. Розподіли за цими ознаками ми можемо порівняти в групах релігійних та нерелігійних осіб¹⁰, а також у конфесійних групах (вірян ПЦУ, УПЦ, УГКЦ та «позацерковних православних»).

Зважаючи на оцінки релігійними та нерелігійними особами загального стану напруженості в країні, відмінностей не виявлено. Середній бал¹¹ за використаною в цій ознаці шкалою склав 6,1 серед нерелігійних респондентів та 6,3 серед релігійних (відмінності не є статистично значущими). Тобто власне наявність релігійної віри не впливає на розподіл відповідей на це запитання.

Проте деякі відмінності фіксуємо у зв'язку з конфесійною належністю. Зокрема, віряни УПЦ та УГКЦ були трохи більш схильними оцінювати загальну ситуацію в країні як напружену (серед перших середній бал склав 6,6, а серед других – 6,5), натомість показники вірян ПЦУ та «позацерковних православних» були меншими, причому практично такими ж, як у групі нерелігійних (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Оцінка рівня напруженості
в сучасному українському суспільстві (середні бали)**

Віряни УПЦ (n = 234)	6,6
Віряни УГКЦ (n = 142)	6,5
Віряни ПЦУ (n = 354)	6,3
Позацерковні православні (n = 696)	6,1
Нерелігійні (n = 259)	6,1

⁸ Запитання в анкеті: «Як би Ви схарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?». Цей рівень пропонували оцінити за десятибальною шкалою, де 1 означало дуже низький, а 10 – вкрай високий рівень.

⁹ Запитання в анкеті: «Як би Ви оцінили загалом політичну ситуацію в Україні?», з варіантами відповідей «Благополучна», «Спокійна», «Напружена», «Критична, вибухонебезпечна», «Важко сказати»; обрати можна було лише один з варіантів.

¹⁰ Поділ на релігійних та нерелігійних здійснювали на підставі відповідей на запитання «До якого віросповідання Ви себе відносите?», з варіантами відповідей «Не релігійний», «Православ'я», «Католицизм», «Греко-католицизм», «Протестантизм», «Іслам», «Їудаїзм», «Інше». До групи релігійних віднесено всіх, хто обрав варіант відповіді, пов'язаний з певним віросповіданням (враховуючи «Інше»), до групи нерелігійних віднесено тих, хто обрав відповідний варіант відповіді.

¹¹ Зважаючи на зазначений розмах (від 1 до 10) та напрям (від меншого рівня напруженості до більшого) шкали, чим більшим є середній бал, тим сильнішу напруженість вбачає сукупність респондентів, для яких цей середній бал розраховано.

Причому якщо ми порівняємо ці показники з тими, що були отримані в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2017 року (коли ставили аналогічне запитання), то виявиться, що «лідерство» вірян УПЦ та УГКЦ мало місце і тоді. Зокрема, серед вірян УПЦ середній бал складав 7,3, а серед вірян УГКЦ – 7,2, натомість серед «позацерковних православних» відповідний середній бал дорівнював 6,9, серед вірян тодішньої УПЦ КП – 6,5, серед нерелігійних респондентів – 6,7.

Таке співвідношення показників може свідчити на користь гіпотези про наявність впливу на думки вірян тих Церков, до яких вони належать. Адже у випадку з УПЦ цілком можна очікувати наявність більшого відчуття напруженості серед її вірян. У випадку з вірянами УГКЦ більше відчуття суспільної напруженості може бути пов'язане з гострішою реакцією на нездатність постмайданної влади здійснити бажані реформи та з побоюванням неприпустимих поступок Росії та відмови від європейського вектора руху країни, які актуалізувалися в суспільстві після приходу до влади Президента В. Зеленського. Водночас можна побачити, що зазначені відмінності є доволі малими, тож можна припускати, що конфесійний вплив якщо й має місце, то у достатньо обмеженому масштабі.

Якщо звернутися до розподілу думок щодо характеру політичної ситуації в Україні, то ми побачимо дещо іншу, ніж в розподілах за попередньою ознакою, ситуацію. Зокрема, вже не фіксуватимемо значущих відмінностей між конфесійними групами, проте матимуть місце відмінності між групами релігійних та нерелігійних респондентів. І полягають вони у більшій поширеності серед релігійних осіб думок, що політична ситуація напружена чи й вибухонебезпечна. Зокрема, напруженою або критичною, вибухонебезпечною політичну ситуацію вважали близько 82% з релігійних осіб та близько 72% нерелігійних (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Оцінка політичної ситуації в групах релігійних та нерелігійних респондентів, %

Оцінка політичної ситуації	Групи респондентів	
	нерелігійні (n = 259)	релігійні (n = 1539)
Благополучна, спокійна*	16,2	11,4
Напружена, критична, вибухонебезпечна**	72,2	81,7
Важко сказати	11,6	7,0

*Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей «Благополучна» та «Спокійна».

**Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей «Напружена» та «Критична, вибухонебезпечна».

Одразу відзначимо, що такі відмінності є першими за тривалий період спостережень. Якщо звернутися до даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України починаючи з 2010 року, то до 2020 року співвідношення оцінок політичної ситуації як благополучної або напруженої в групах релігійних та нерелігійних осіб ніколи значуще не різнилося. Тому в цьому випадку важко сказати, з чим пов'язані зафіксовані особливості. Можливо, певну роль відіграє більша стурбованість релігійних осіб ситуацією з епідемією COVID-19. В моніторинговому опитуванні 2020 року ставили запитання щодо міри схвильованості станом поширення цієї інфекції. І серед релігійних респондентів частка тих, кого проблема епідемії коронавірусу дуже або радше хвилює, виявилася помітно більшою – близько 75%, проти близько 58% серед нерелігійних осіб. Тож, можливо, на думки про політичну ситуацію вплинула більша особиста психічна напруженість віруючих. Проте у випадку слухності такої гіпотези релігійні респонденти мали б так само давати гірші оцінки за ознакою, що вимірювала рівень загальної напруженості в країні. Але такого немає, тож таке пояснення виглядає непереконливо. Цілком можливо, ми маємо справу з якимось тимчасовим відхиленням, визначеним не стільки релігійністю, скільки іншими пов'язаними з нею соціальними чинниками.

Відсутність або надзвичайну слабкість зв'язку між релігійністю та рівнем соціальної напруженості можна додатково підтвердити іншими індикаторами. Так, в аналізованому моніторинговому опитуванні 2020 року ставили запитання щодо ймовірності у населеному пункті, де проживає респондент, масових виступів (мітингів, демонстрацій)¹². Схильність великих мас населення до таких виступів однозначно є показником соціальної напруженості, який можна використовувати для оцінки останньої. І ось за цим показником статистично значущих відмінностей в групах релігійних та нерелігійних осіб не спостерігаємо (в першій групі про ймовірність масових виступів заявили близько 19%, а в другій – близько 17%). Якщо ж зважати на конфесійну ознаку, то відмінності матимуть місце, але будуть невеликими. Зокрема, ймовірність масових виступів відзначили близько 27% серед вірян ПЦУ, близько 18% серед вірян УГКЦ та УПЦ та близько 16% серед «позацерковних православних». Тобто дещо відрізняються від інших представники ПЦУ, але мож-

---

¹² Запитання в анкеті: «Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?», з варіантами відповідей «Малоймовірно», «Важко сказати», «Досить імовірно».

на відзначити, що ця більша частка згадувань про ймовірність масових виступів сформувалася лише за рахунок вірян ПЦУ зі східного регіону, тож можна припустити, що у цьому випадку головну роль відіграють радше якісь регіональні проблеми. Також можна відзначити, що рівень протестних настроїв серед вірян УПЦ перебуває на рівні більшості інших груп, тож відмічена вище більша стурбованість та напруженість у цій групі залишається переважно феноменом психічного стану і не переходить на рівень мотивації поведінки.

* * *

Отже потенціал впливу суспільно-релігійних взаємодій на стан соціальної напруженості в нашій країні мав місце раніше і має місце тепер. Причому цей потенціал дещо зріс, зважаючи на ситуацію війни на сході України та на загострення суперництва між національною ПЦУ та підлеглою російській Церкві УПЦ. Це протистояння тепер накладається на міждержавне та частково національне протистояння, підживлюючи та підсилюючи одне одного. Тобто релігійні питання залишаються джерелом соціальної напруженості як безпосередньо (напруженість внаслідок взаємодій між Церквами), так і опосередковано (вплив релігійних елементів на напруженість, що виникає внаслідок проблем, не пов'язаних з релігією).

Водночас наявні дані масових опитувань дають підстави вважати, що реалізація зазначеного потенціалу напруженості від релігії відбувається в достатньо обмеженому масштабі. Ми бачимо, що побоювання міжрелігійних конфліктів зберігаються на невисокому сталому рівні, а тимчасові коливання цих побоювань є невеликими. Хоча тут необхідно зважати на те, що такого роду побоювання помітно більше поширені в групі вірян УПЦ, що створює ризики для збільшення масштабів конфлікту в майбутньому і вимагає досить обережної державної політики в цій сфері.

Також ми бачимо, що релігійні особи оцінюють існуючий стан соціальної напруженості переважно так само, як нерелігійні, тобто уявлення про рівень напруженості формується під впливом саме світських чинників (війна на сході, неадекватні дії влади, проблеми з реформами, відсутність зростання рівня життя тощо). Певні відмінності в оцінках мають місце між вірянами різних Церков, але ці відмінності є достатньо обмеженими, і можна вважати, що конфесійний вплив якщо й має місце, то є досить слабким.

Тому, незважаючи на підстави для створення в суспільстві напруженості на ґрунті конфлікту між великими Церквами, цей чинник небагато додає до існуючої напруженості. Наявна напруженість вочевидь визначена головним чином тими суспільними процесами, які не пов'язані з релігією. Помітне невдоволення керівництва УПЦ існуючим на сьогодні станом слабо відбивається у поглядах широких мас вірян цієї Церкви. Водночас не можна виключити зсувів у цьому стані в майбутньому. Адже невдоволення може поступово накопичуватися і врешті-решт проявлятися у конкретних діях, зокрема й насильницьких. До того ж, підстави для невдоволення мають не лише прихильники УПЦ. Якщо останні можуть вважати, що держава утискає цю Церкву, то прихильники ПЦУ можуть вважати, що держава недостатньо підтримує їхню Церкву. І так само може зростати напруженість між православними та греко-католиками у випадку активності останніх, спрямованої на збільшення своєї присутності в релігійному полі. Відповідно проблематика можливого впливу релігійних чинників на стан соціальної напруженості потребує подальшого відстеження.

3.3. СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ В ЕМОЦІЙНОМУ ВИМІРІ

Динаміка психологічних станів як маркер суспільної ситуації

Важливим чинником, що визначає рівень соціальної напруженості, є загальний рівень психологічного благополуччя населення. З точки зору соціальних ризиків точніше говорити про неблагополуччя, яке породжує запит на покращення умов самореалізації і, як наслідок, підживлює, наприклад, міграційні наміри. Хоча йдеться про суб'єктивне переживання, цей феномен не виключає виявлення його особливостей, характерних для конкретних соціальних груп. Особливу увагу в цьому сенсі привертає молодь як соціально-демографічна група, що має стратегічне значення для держави.

Рівень психологічного благополуччя взагалі є важливим маркером суспільної ситуації в країні. Невід'ємним елементом життєдіяльності на особистісному і на соціальному рівнях є емоційні переживання, які супроводжують як оцінку населенням ситуації в суспільстві загалом, так і оцінку власної життєвої ситуації кожною людиною.

Загалом у соціології широко застосовують масові емоційні психологічні стани як індикатори для оцінки соціальної ситуації. Зокрема, можна навести такий звичний для опитувань показник, як задоволення/незадоволення, під яким розуміють психічний стан, в якому відображено суб'єктивну якісну оцінку людиною умов життя та можливостей для задоволення потреб та реалізації власних намірів. Індикаторами стану масової свідомості можуть бути не лише позитивні чи негативні переживання, а й стан апатії (байдужості), для якого характерне блокування емоційно-оцінного ставлення.

Відбиток зовнішніх впливів на емоційному рівні можна фіксувати через проєкцію людьми власних емоційних станів. Так, у моніторингу Інституту соціології НАНУ вже впродовж багатьох років респондентам пропонують відрефлексувати почуття, які переважають у них, коли вони думають про власне майбутнє і про майбутнє України. У переліку варіантів наведено низку парних категорій, які можна розглядати як маркери протилежних полюсів психологічних станів. Йдеться про категорії «оптимізм – песимізм», «упевненість – розгубленість», «надія – безвихідь», «інтерес – байдужість» тощо.

Щоб з'ясувати, як емоційні оцінки ситуації впливають на зростання чи зменшення соціальної напруженості, слід простежити зміни балансу

позитивних і негативних переживань населення. Для цього потрібно зробити короткий екскурс у минуле, щоб зрозуміти точки відліку для характеристики сьогоденних емоційних станів. Оскільки емоційне тло суспільного життя є не сукупністю дискретних утворень, а має свою логіку розгортання, варто поглянути на дані, отримані в 2021 році порівняно з тим, як змінювалися емоційні стани населення у таких ситуаціях раніше. Для порівняння використано дані, отримані в ході моніторингових опитувань, проведених після виборів Президента влітку 2014 року, та повторного опитування влітку 2015 року, а також дані моніторингового опитування, проведеного після виборів нинішнього Президента у 2019, а також дані 2021 року¹ (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Динаміка відповідей громадян України на запитання
«Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?»
(2014–2015 та 2019–2021 роки), %**

Варіанти відповідей	2014	2015	2019	2021
Оптимізм	23,5	22,8	32,8	26
Байдужість	1,6	2,2	2,2	8,8
Радість	4,1	1,7	6,8	5,4
Безвихідь	8,9	12,9	8,5	17,9
Упевненість	11,7	7,2	16,4	10,1
Розгубленість	13,4	16,7	13,8	21,5
Задоволеність	2,9	1,6	3,7	3,9
Песимізм	5,7	10,7	6,9	10,8
Надія	48,8	44,2	57,9	38,4
Тривога	44,5	40,3	23,4	37,3
Інтерес	10,2	11,4	22,0	14,0
Страх	23,6	21,0	10,7	23,2
Важко сказати	7,1	4,1	3,9	8,5

Примітка. Сума відсотків по кожній колонці перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш, ніж один варіант відповіді.

Хоча загальною тенденцією, принаймні для українських реалій, є емоційне піднесення одразу після виборів з поступовим зменшенням очікувань і відповідно зниженням інтенсивності позитивних і зростан-

¹ У моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАНУ загальна кількість опитаних становить у середньому 1800 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій). Вибірка є репрезентативною за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та місце мешкання. Максимальна випадкова похибка вибірки не перевищує 2,2%.

ням негативних переживань, між двома порівнюваними періодами є помітна різниця. Між 2014 і 2015 роками коливання ці не надто значні, сприйняття ситуації в країні в координатах «надії – тривоги» залишається більш-менш стабільним. Натомість у 2021 році порівняно з 2019 роком відбулися досить суттєві зміни в емоційних оцінках. Очевидно, цього разу очікування загалом були значно вищими, ніж у 2014 році. Зменшення групи оптимістів, а також зменшення кількості тих, хто дивиться у майбутнє країни з надією, з 57,9% до 38,4%, є досить яскравим свідченням оцінки ситуації в країні як такої, яка не дає підстав для позитивних сподівань. Варто відзначити, що нижчим за сьогоднішній показник надії був лише у 2013 році, коли з надією дивилися у майбутнє України всього 32,6% опитаних. Натомість бачимо помітне наростання тривоги та страху майже до рівня, який фіксували у 2015 році.

Молодь загалом завжди демонструє вищий рівень позитивних оцінок ситуації і менше схильна до негативу. Проте при порівнянні оцінок 2019 та 2021 років бачимо ту саму тенденцію, що й за вибіркою загалом² (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Динаміка відповідей молоді на запитання «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?» (2019–2021 роки), %

Варіанти відповідей	2019	2021
Оптимізм	34,5	34,4
Байдужість	2,3	9,1
Радість	8,2	8,4
Безвихідь	7,2	16,5
Упевненість	19,4	12,3
Розгубленість	13,2	19,3
Задоволеність	3,9	3,9
Песимізм	5,3	9,1
Надія	59,9	43,9
Тривога	18,8	34,4
Інтерес	30,9	21,4
Страх	8,6	21,8
Важко сказати	5,6	10,1

Примітка. Сума відсотків по кожній колонці перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш ніж один варіант відповіді.

² У масиві даних 2019 року групу молоді віком 18–29 років репрезентували 304 респонденти (16,9% загальної вибірки), у масиві даних 2021 року аналогічну групу репрезентовано 487 респондентами, що становить 24,3% загальної вибірки.

Крім уже відзначеного вище падіння надії і зростання тривоги і страху, важливою є значна втрата інтересу до майбутнього країни. Якщо у 2019 році практично третина молоді дивилася у майбутнє країни з інтересом, то наразі частка тих, хто має такий інтерес, становить лише 21,4%.

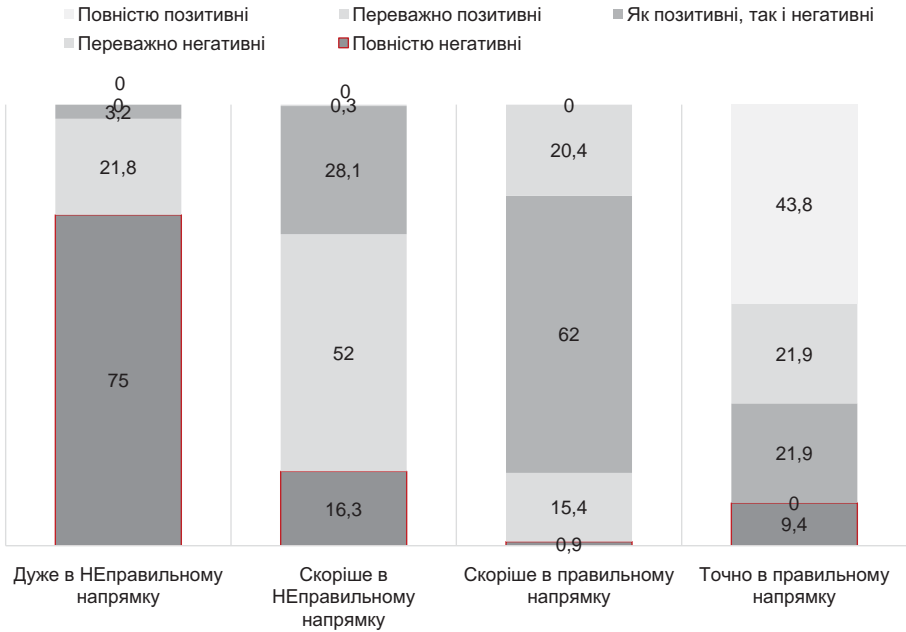
Емоційне сприйняття ситуації є постійним елементом реагування будь-якої людини на все, що відбувається в її житті. Відповідно метою нашого дослідження була спроба більш глибоко зрозуміти певні загальні закономірності емоційних оцінок життєвої ситуації в часовому вимірі. Причому цей вимір вибудовували водночас у двох площинах. З одного боку, йшлося про відтворення емоційних переживань, які люди відчувають, думаючи про своє минуле, теперішнє та майбутнє. З іншого боку, було поставлене завдання з'ясувати, як ці емоційні переживання змінюються впродовж життя, тобто визначити, чи існують відмінності у сприйнятті власного минулого, теперішнього і майбутнього у різному віці. Зважаючи на численні спроби окреслити особливості покоління, яке народилося і сформувалося під час незалежності, важливим є визначення не лише специфічних рис, сформованих за нових соціальних умов, а й тих загальних характеристик ідентичності молоді людини, які пов'язані саме з віковими особливостями³.

Насамперед зазначимо, що загальний тренд пов'язаності когнітивної та емоційної оцінки соціальної ситуації було підтверджено повною мірою. Респондентів просили визначитися щодо того, в якому напрямку йде все, що наразі відбувається в Україні, і позначити, які емоції викликає в них нинішня ситуація в Україні (рис. 3.5). Зв'язок між відповідями на ці питання виявився дуже щільним⁴.

Майже 60% респондентів визначили рух країни як повністю або радше неправильний і майже у всіх цих респондентів ситуація викликала повністю або переважно негативні емоції. Серед тих, хто відповів, що країна рухається в дуже неправильному напрямі, лише 3,2% зазначили, що ситуація викликає у них як позитивні, так і негативні емоції, а 96,8% відповіли, що відчувають лише негативні емоції. Серед тих, хто визначив рух країни як радше неправильний, негативні емоції переживали 68,3%. Загалом понад половину опитаних (56,4%) сприймали ситуацію

³ Опитування було проведено дослідницькою компанією Gradus Research методом самозаповнення анкети в мобільному додатку. Онлайн-панель Gradus відображає структуру населення міст з кількістю мешканців понад 50 тисяч віком 18–60 років за статтю, віком, розміром населеного пункту та регіоном. Період проведення поля: 28 липня 2021 року. Розмір вибірки: 1000 респондентів.

⁴ Pearson's R 0,629; Spearman Correlation 0,715.

Рис. 3.5. Взаємозв'язок емоційного переживання ситуації з оцінкою напрямку руху країни

виключно в негативному забарвленні і лише 6,9% зазначили, що ситуація в країні викликає у них позитивні емоції.

Однак варто мати на увазі, що ситуація в країні – важлива складова життя, але не все це життя. Загальне емоційне тло, що визначає психологічну атмосферу у суспільстві, спирається на те, як люди переживають своє власне минуле, теперішнє і майбутнє. Щоб з'ясувати це, ми здійснили спробу адаптувати теоретичний концепт, розроблений Р. Плутчиком, так зване колесо емоцій, щоб створити інструмент для оцінки емоційного сприйняття будь-яких об'єктів [Plutchik, 2001].

Згідно з Плутчиком емоції – це не просто лінійні події, а радше процеси зворотного зв'язку. Когнітивний досвід пов'язаний з емоційною реакцією, такою, як страх, задоволення, відроза або депресія. Петлі зворотного зв'язку в емоціях показують, як сенсорну інформацію оцінюють і перетворюють на дію або будь-який інший результат, який нормалізує відносини між людиною та ситуацією. Стимульовальні події відіграють роль тригерів, що запускають емоційний процес.

Колесо Плутчика об'єднує вісім головних біполярних емоцій: радість проти смутку, злість проти страху, прийняття проти відторгнення

і здивування проти очікування. Кожна з головних емоцій має відповідні рівні інтенсивності, причому головна емоція розміщена в середині шкали інтенсивності. Базові емоції можна комбінувати для створення нових емоційних станів. Плутчик використав у колесі емоцій вісім додаткових складних станів: оптимізм, любов, покірність, тривога, розчарування, каєття, зневага, рішучість.

Модель Плутчика, як і інші моделі емоцій, зазнавала критики [Smith & Schneider, 2009]. Вважають, що модель занадто спрощена і що в ній не вловлюються емоційні нюанси. Проте початковий принцип побудови, ґрунтований на восьми головних біполярних емоціях, не піддають сумніву.

Слід мати на увазі, що в моделі Плутчика біполярність не тотожна поділу на «негатив–позитив». Тільки дві пари з чотирьох є полярними за шкалою негативні–позитивні емоції: радість проти смутку і прийняття проти відторгнення. Злість і страх належать до негативних емоцій, але породжують різні поведінкові реакції. Подив та очікування не мають яскраво вираженого позитивного або негативного забарвлення і характеризують позицію вичікування.

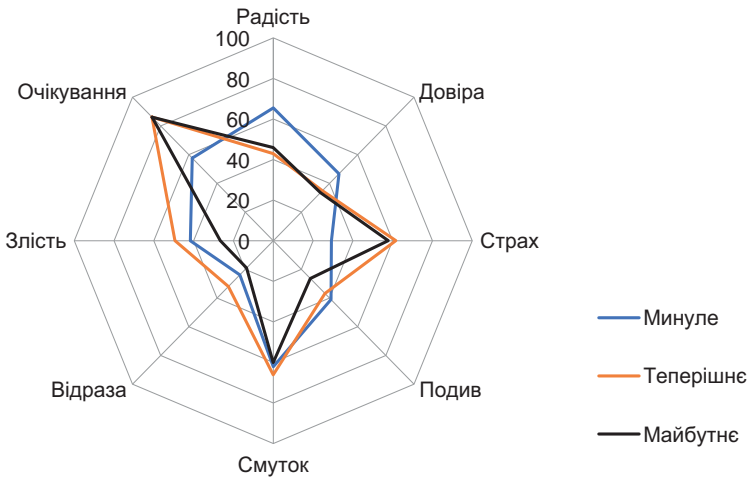
Спираючись на запропоновану модель, можна теоретично уявити поведінкову матрицю різних типів зв'язку емоційних оцінок з поведінковими установками. Оскільки об'єктом емоційного ставлення у нашому випадку є власне життя, тобто гранично складний та емоційно насичений об'єкт, то запропонована Плутчиком теоретична модель не зазнавала жодних модифікацій, оскільки саме для опису емоційної складової життя як такого її власне й розробляли.

Для дослідження було запропоновано методичне рішення, що дало змогу подати колесо емоцій Плутчика через систему закритих питань в анкеті. Респондент міг обрати для кожної з базисних емоцій один із варіантів стану, який описував рівень її інтенсивності, або вказати, що він не відчуває таких почуттів узагалі. Складні емоції були об'єднані в одне питання із суміщеними альтернативами, де можна було обрати всі підходящі стани.

Загальна картина дала насамперед уявлення про різне емоційне сприйняття минулого, теперішнього та майбутнього (рис. 3.6). В оцінці минулого ключовою є біполярна пара радість проти смутку. Причому в оцінці минулого позитивні емоції більш виразні, а негативні менш виражені, ніж в оцінці теперішнього та майбутнього. Це досить важливий момент, який визначає відмінність у сприйнятті соціального та

індивідуального минулого. Хоч би яким негативним було минуле в його соціальному вимірі, власне життя завжди сприйматимуть як досить наповнене позитивними переживаннями.

На відміну від минулого, сприйняття теперішнього і майбутнього дуже близькі емоційно. Фактично наше сьогоднія прямо транслюється на наше майбутнє. Ключовою при цьому є інша біполярна пара емоцій: здивування проти очікування. Варто також звернути увагу на те, що страх є емоцією, що визначає сьогоднія і майбутнє.

Рис. 3.6. Минуле, теперішнє та майбутнє в базисних емоціях

Однак складні емоції не дають такої відмінності конфігурацій минулого, теперішнього і майбутнього як базові (рис. 3.7). Проте й тут чітко визначена біполярна пара «оптимізм–розчарування». Причому, що дуже важливо, розчарування не транслюється на майбутнє, хоча воно залишається вираженою характеристикою минулого та теперішнього.

Порівняння емоційного сприйняття у представників різних поколінь також показало суттєві відмінності. На поданих нижче рисунках наведено емоційну оцінку власного минулого й майбутнього представниками молодшої та старшої вікових груп, що були репрезентовані у вибірці (рис. 3.8 і рис. 3.9). Як бачимо, у молоді при сприйнятті минулого всі базові полярності виражені сильніше, в тому числі і біполярна пара «страх–злість». Натомість щодо майбутнього молодь вирізняє помітний наголос на позитивних переживаннях.

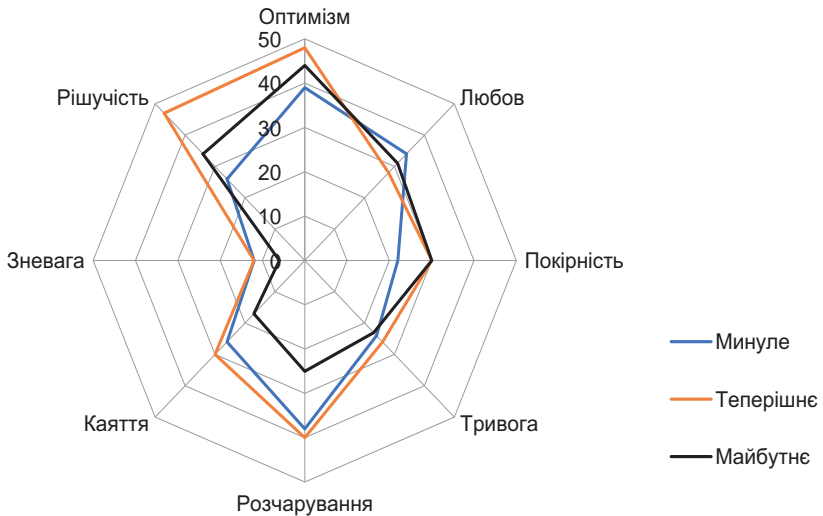

Рис. 3.7. Минуле, теперішнє та майбутнє в складних емоціях

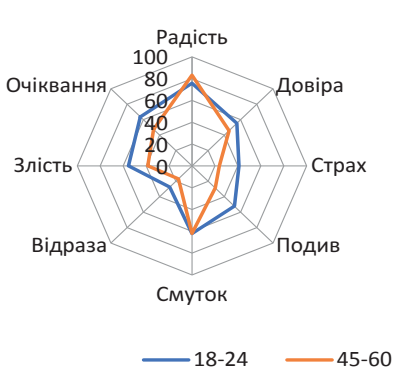

Рис. 3.8. Порівняльна характеристика картин минулого у віковому розрізі

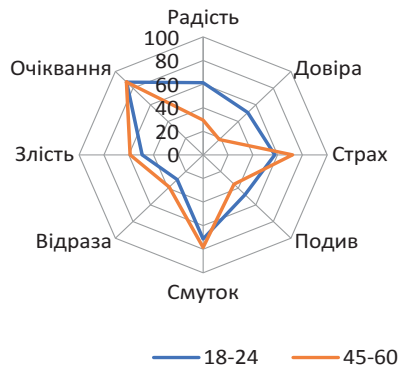

Рис. 3.9. Порівняльна характеристика картин майбутнього у віковому розрізі

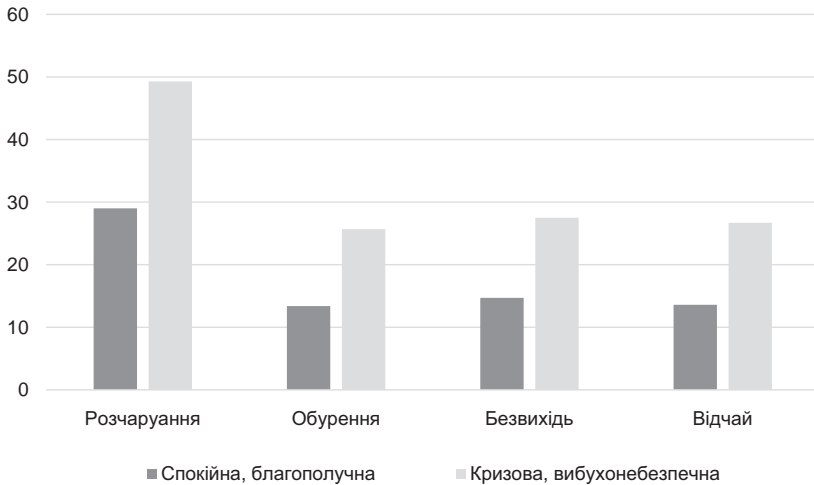
Отримані результати дають можливість зробити певні висновки щодо особливостей емоційної напруженості в українському суспільстві на сучасному етапі. Попри загальний негативізм в оцінках соціальної ситуації, емоційна оцінка життя як такого значно збалансованіша щодо позитивних і негативних переживань. Минуле загалом не сприймають як джерело негативу, проте для молоді воно більшою мірою насичене

негативними переживаннями порівняно з людьми зрілого віку. На відміну від теперішнього, яке характеризується високим рівнем розчарування, майбутнє загалом сприймають оптимістично. Фактично отримана картина емоційного сприйняття власного життя свідчить про те, що незадоволеність соціальними реаліями досить добре компенсована на особистісному рівні, а отже немає достатніх підстав прогнозувати в найближчій перспективі виявлення незадоволення у поведінковому форматі.

Емоційна напруженість у соціально-політичних протистояннях

Останнім часом соціологи доволі часто фіксують емоційні переживання в соціально-політичних дослідженнях. Як правило, йдеться про те, які почуття викликає у людей те, що відбувається в країні. Дані моніторингу Інституту соціології НАНУ стало підтверджують існування прямого зв'язку між оцінкою соціально-політичної напруженості та характером емоційної палітри респондентів. Так, за даними 2020 року серед тих, хто оцінював ситуацію як благополучну або спокійну, 29% вважали, що для психологічної атмосфери в нашому суспільстві характерно переживання розчарування, а 13,4% називали складовою психологічної атмосфери відчуття обурення. Натомість серед тих, хто вважав ситуацію критичною, вибухонебезпечною, розчарування називали елементом психологічної атмосфери вже 49,3%, а обурення – 25,7%. Такий розрив фіксували і щодо відчуття відчаю (14,7% проти 27,5%) або безвиході (13,6% проти 26,7%). Таким чином, спостерігаючи в динаміці за змінами настроїв населення, можна прогнозувати зростання напруженості і, зрештою, ймовірність протестних виступів (*рис. 3.10*).

Соціально-політичне життя в Україні має яскраво виражений емоційно насичений характер. Найсильніше афективну поляризацію виявляємо в моменти загострення політичних протистоянь, коли різниця між афективними реакціями на свого політичного лідера та політичного лідера, якого підтримує інша частина суспільства, виливається у відкриті протистояння, як це було на кількох Майданах. Емоційна напруга також зростає перед президентськими виборами. В останній президентській виборчій кампанії 2019 року афективна поляризація була досить чіткою і добре вписувалася в загальну картину, зафіксовану у таких ситуаціях дослідниками в інших країнах. Зокрема, можна було спостерігати зростання афективної поляризація мірою розмежування відповідно до ідеологічних характеристик [Mason, 2015], а також те, що електро-

Рис. 3.10. Взаємозв'язок оцінки рівня напруженості з негативними емоційними переживаннями

рат реагує на зростаючий рівень поляризації еліт підвищенням рівня афективної поляризації, надаючи більш негативні оцінки протилежному кандидату порівняно з оцінками власного [Banda & Cluverius, 2018]. Також можна було побачити, що люди вважають за краще спілкуватися з однодумцями, дистанціюючись від опонентів і не довіряючи їм [Westwood et al., 2018]. Загалом в Україні афективна поляризація є постійною характеристикою політичного простору, причому внутрішньогруповий фаворитизм, тобто ентузіазм прихильників стосовно своєї партії або кандидата, не є головною рушійною силою політичної участі, радше ворожість стосовно іншого кандидата схиляє людей до голосування не «за», а «проти». Водночас відсутні дослідження як самої поляризації, так і її впливу на зростання соціальної напруженості.

Дослідження афективної поляризації дає змогу краще зрозуміти психологічні механізми, що є засадовими стосовно впливу еліти на формування і поляризацію громадської думки. Відомо, що, зіткнувшись з дуже складними темами, люди схильні обходити комплексну обробку інформації і замість цього приймати спрощені повідомлення і думки, особливо від авторитетів, пов'язаних з позитивними емоціями [Petty & Cacioppo, 1986]. Дослідження показують як афективні процеси сприяють цим низхідним впливам. Наприклад, дані показали загальне зростання позитивних емоцій і зменшення негативних емоцій стосовно Республіканської партії після обрання президента Трампа.

Водночас люди, у яких різко зросли позитивні емоції щодо Республіканської партії, найбільш сильно зменшили свою віру в необхідність зміни клімату після президентських виборів [Hahnel, Mumenthaler & Brosch, 2020]. Ці результати показують, як посилення емоцій може призводити до загострення розбіжностей в суспільстві щодо різних актуальних суспільних проблем.

Вплив партійних преференцій на політичну поведінку, як правило, розглядають у поєднанні трьох елементів: когнітивний компонент, складений з переконань людини про об'єкт установки; афективний компонент, складений з почуттів, настроїв та емоцій, які виникають стосовно об'єкта установки; поведінковий компонент, який відображає дії людини стосовно об'єкта установки [Eagly & Chaiken, 1995]. Емоційний компонент обов'язково присутній в дослідженнях афективної поляризації, оскільки існує неявна згода з тим, що пристрасть є оцінною відповіддю щодо політичних партій. Проте найслабшим місцем у дослідженнях цього феномена залишається надто абстрактне і слабо диференційоване уявлення про складність емоційної палітри афективної поляризації. Наприклад, Вайсберг і Хасеке обмежувались фіксацією лише чотирьох почуттів – гніву, надії, страху та гордості [Weisberg & Greene, 2003]. А один із головних засобів вимірювання оцінки рівня афективної поляризації – «термометр почуттів» [Weisberg & Rusk, 1970] – передбачає просту взаємооцінку представниками протилежних політичних партій один одного за 100-бальною шкалою в діапазоні від холодного (0) до теплого (100). Афективну поляризацію обчислюють як різницю між оцінкою власної партії та оцінкою партії опонентів. Проте такий підхід узагалі не дає можливості зрозуміти змістовне наповнення напруженості, хоча неявно постулюють, що формою її вияву є ворожість до опонентів, виражену в інтенсивних негативних емоціях.

В українському дослідницькому просторі спеціальних досліджень афективної складової соціально-політичних взаємодій не проводили. Проте певні уявлення про такий зв'язок дає, наприклад, масштабне соціологічне дослідження (із загальною вибіркою в 20 тисяч респондентів), проведене до 30-річчя незалежності України соціологічною групою «Рейтинг». В опитуванні було задіяно шкалу з восьми емоцій – сум, гордість, зацікавленість, радість, страх, сором, байдужість, гнів. Респондентів просили обрати два найсильніших почуття, які у них виникають, коли вони думають про Україну. Виявилось, що емоційна палітра відрізняється у прихильників різних кандидатів. Прихильники колишнього Президента відчували за Україну більшу гордість і водночас більший

сум та сором, ніж прихильники Президента нинішнього [Покоління незалежності..., 2021].

Як бачимо з цих прикладів, дослідники створюють спеціальні списки категорій емоцій, які здаються їм відповідними конкретній меті дослідження. Результати, отримані за допомогою підходу емоційного маркування, як правило, досить правдоподібні і їх легко описувати, враховуючи, що зазвичай використовують поширені і такі, що часто застосовують, мітки природної мови. Проте за такого підходу взаємозв'язок між емоційними та поведінковими компонентами атитюдів теоретично не позначений і часто взагалі ігнорований дослідниками.

Запропонований нами інструмент, створений на ґрунті колеса Плутчика, дає більше можливостей для розуміння зв'язку емоцій з дією. У цьому випадку ми спробували адаптувати його для вимірювання емоційного сприйняття Президента (рис. 3.11).

Спираючись на запропоновану модель, можна теоретично уявити поведінкову матрицю різних типів зв'язку емоційних оцінок з поведінковими установками. Оскільки об'єктом емоційного ставлення в нашому

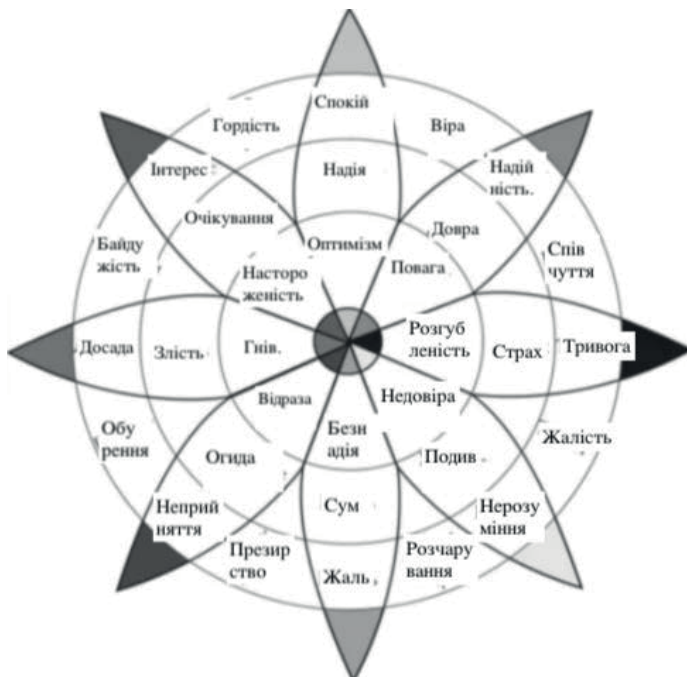

Рис. 3.11. Колесо емоцій Плутчика (версія, застосована в дослідженні)

кейсі є нещодавно обраний Президент, то запропонована поведінкова матриця відображає перш за все постелекторальні настрої. Залежно від того, які базисні елементи превалюють у тих, хто підтримав на виборах Президента, і тих, хто голосував за його противника, можна окреслити і лінії емоційного розколу.

Отже, можна виокремити вісім базисних атитюдів. *Адепти* відчувають близькість до Президента, радість від того, що їхній кандидат переміг, і пов'язують з ним великі надії. *Прихильники* сприймають Президента як члена «своєї» групи. Їхня головна позитивна емоція – довіра. *Стривожені* оцінюють Президента як джерело загрози, відчувають стосовно нього страх. *Спантеличені* не можуть чітко оцінити ситуацію. Вони здивовані і дезорієнтовані. *Засмучені* переживають втрату перспектив реалізації їхніх сподівань, оскільки вони пов'язували свої надії з іншим кандидатом. Вони відчувають смуток, переживають почуття безнадії. *Відчужені* прагнуть дистанціюватися від Президента. Їхня ключова емоція – огида. *Противники* відчувають до Президента ворожість, хотіли б його усунення. Їхньою базовою емоцією є злість. *Стейкхолдери* очікують змін. Вони зацікавлені, але при цьому не втрачають пильності.

Щоб з'ясувати, які базисні атитюди утворюють підґрунтя афективного протистояння, звернемося до аналізу результатів опитування, проведеного на онлайн панелі дослідницької компанії «Gradus Research»⁵.

Оскільки від початку емоційне поле, в якому респонденти мали позиціонувати себе, було значно насиченішим порівняно з тим, що зазвичай застосовували в таких дослідженнях, а інтенсивність переживань базових емоцій передавали не кількісною шкалою, а через набори споріднених, але таких, що мають самостійне значення, емоційних станів, то для оцінювання рівня емоціонального напруження були сформовані укрупнені показники вираженості емоцій перемоги та емоцій поразки. Було проведено категорійний аналіз головних компонент. Мета аналізу полягала в тому, щоб для категорій номінальних змінних визначити кількісні значення, що дають змогу оптимізувати взаємозв'язок між отриманими метричними змінними. Пункти запитання множинного вибору в процесі проведення аналізу поставали як додаткові змінні –

---

⁵ Опитування було проведене дослідницькою компанією Gradus Research в грудні 2020 року методом самозаповнення анкети в мобільному додатку. Онлайн-панель Gradus відображає структуру населення міст з кількістю мешканців понад 50 тисяч віком 18–60 років за статтю, віком, розміром населеного пункту та регіоном. Розмір вибірки 1430 респондентів.

це дало можливість встановити їх зв'язок з виокремленими факторами, але самі вони при цьому на факторні рішення не впливали.

При замовленні трьох компонент показник надійності внутрішньої узгодженості Альфа Кронбаха виявився негативним, тому було прийнято рішення залишити дві осі. Після ортогонального обертання узгодженість другої вісі, спочатку не дуже висока, стала цілком задовільною (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Статистичні показники виявлених факторів

№ компоненти	альфа Кронбаха	Дисперсія	
		загалом (власні значення)	% дисперсії
1	,832	3,027	37,844
2	,782	2,519	31,482
Загалом	,937 ^b	5,546	69,326

a. Метод обертання: Varimax with Kaiser Normalization.

b. альфа Кронбаха, розрахована для власних значень

У результаті квантифікації категорій номінальних змінних було задано порядок розміщення категорій на метричній шкалі. Наприклад, у табл. 3.6 бачимо, що відповідь «Не відчуваю цих емоцій» має велике позитивне значення (розміщено на правому полюсі шкали квантифікованого питання), потім ідуть досада, злість і гнів, при цьому між злістю і гнівом відстань не дуже велика.

Таблиця 3.6

Приклад квантифікації категоріальної змінної «Досада»

Категорії	Код	Квантифікація
Досада	1	-,509
Злість	2	-1,059
Гнів	3	-1,150
Не відчуваю цих емоцій	4	1,238

Графік спільного розміщення всіх категорій (рис. 3.12) дає змогу інтерпретувати виокремлені фактори. Ми бачимо два пучки позитивних і негативних емоцій, між якими є виражена негативна кореляція.

Таблиця навантажень квантифікованих змінних показує існування двох латентних факторів, які демонструють внутрішню зв'язаність восьми пар біполярних емоцій щодо об'єкта Президент (табл. 3.7).

Joint Plot of Category Points

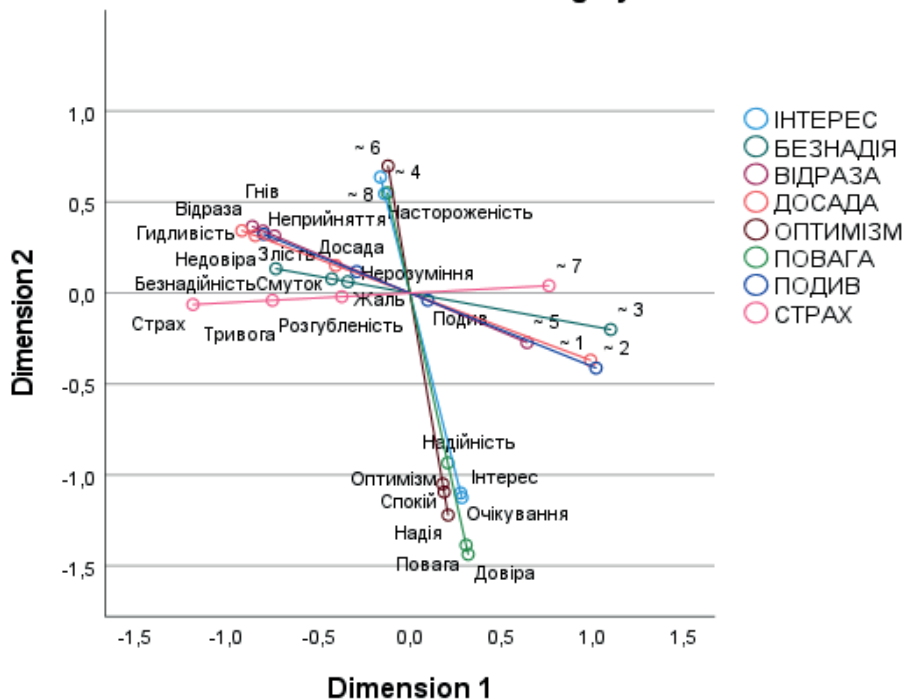

Рис. 3.12. Графік спільного розташування всіх категорій

Таблиця 3.7

Матриця обертання компонентів

	Компоненти	
	1	2
Досада	,798	-,298
Подив	,758	-,307
Безнадія	,801	-,146
Повага	-,191	,864
Відраза	,711	-,302
Оптимізм	-,154	,903
Страх	,753	,040
Інтерес	-,205	,812

Перший фактор – це емоції поразки (досада, подив, безнадійність, відторгнення, страх), другий – емоції перемоги (оптимізм, повага, інтерес). Перед нами латентна картина емоційного розколу, який теоретично повинен пройти по лінії протистояння на виборах прихильників двох різних кандидатів.

Це добре підтверджує порівняння емоційних профілів представників полярних за своїм ставленням груп (рис. 3.13). Виявилось, що розкол найбільш чітко фіксуємо по осі прийняття проти відторгнення. Ті, хто програв, демонстрували повне неприйняття, проте важливо, що найбільш сильним почуттям стосовно Президента у представників цієї групи була безнадія, яку відчували 63,1%. Якщо повернутися до теоретично виокремлених нами базисних атитюдів, то можна констатувати, що їхню поведінку визначав мікс двох моделей – *Засмучених* і *Відчужених*. Вони переживали втрату перспектив реалізації сподівань, оскільки пов'язували свої надії з іншим кандидатом, і цю втрату нічим не компенсували. Проте вони не позиціонували себе як противників, а прагнули максимально дистанціюватися від нинішнього Президента. Очевидно, що в їхніх атитюдах на момент опитування тенденція до пасивного відторгнення була виражена значно сильніше, ніж тенденція до активного опору.

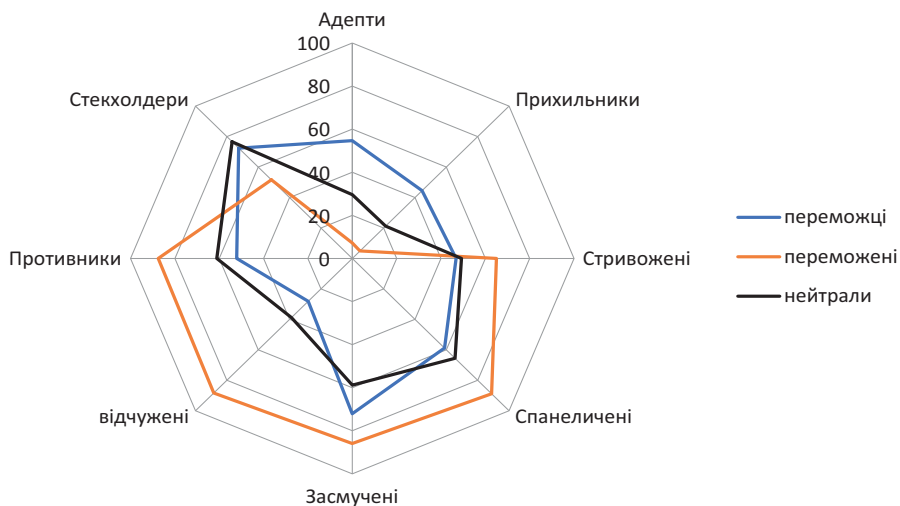
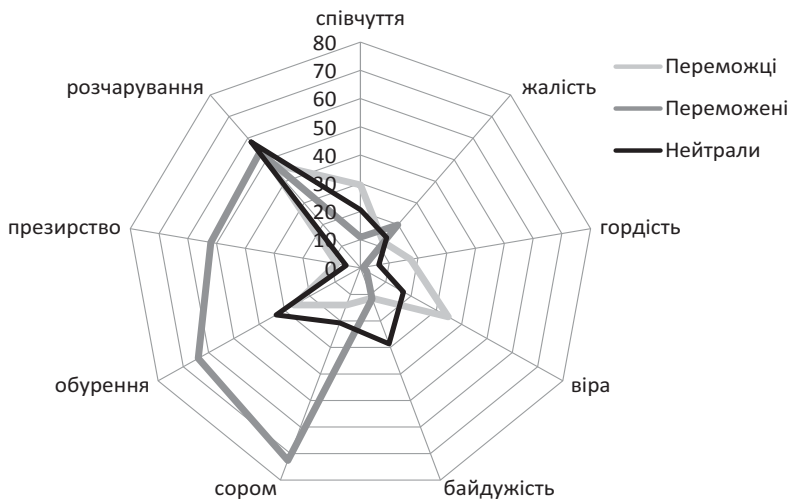

Рис. 3.13. Порівняння профілів базисних атитюдів груп «переможці», «переможені» та «нейтралі»

Емоційна палітра переможців виглядала інакше. Головні емоцій були розташовані по вісі здивування проти очікування. На момент дослідження базисний атитюд цієї групи визначали як *Стейкхолдери*. Вони знаходилися в очікуванні, демонстрували як помірну підтримку, так і помірний негативізм. Водночас фіксували і помітну тенденцію до розчарування, ґрунтовану на переживанні втрати від нереалізованих Президентом можливостей. Тобто можна було прогнозувати поступове нарощування впливу атитюду *Спантеличені*.

Важливо, що емоційний профіль тих, хто не голосував за жодного з кандидатів, загалом виявився ближчим до профілю переможців, ніж до профілю переможених, що знижувало гостроту емоційного розколу.

Подібну картину фіксували і в переживанні складних емоцій (рис. 3.14). Єдиною спільною точкою дотику всіх опитаних було переживання почуття розчарування. Сором і презирство стосовно Президента були виражені у його опонентів значно сильніше, ніж обурення, превалювала тенденція до дистанціювання, а не до активної протидії. Серед прихильників найбільш вираженими були віра і співчуття, проте загалом позитивне сприйняття Президента прихильниками було значно слабшим, ніж відторгнення його противниками.

Рис. 3.14. Порівняння емоційного профілю груп «переможці», «переможені» та «нейтралі»

Отже, переможці в цілому більш емоційно сприймають постать Президента, ніж ті, хто програв. Крім того, оскільки в структурі емоцій переможців добре виражені як почуття перемоги, так і почуття поразки, їхнє емоційне сприйняття більш рухливе, оскільки має змішану природу. Ті ж, хто програв, навпаки, мають монохромне негативне сприйняття. З точки зору подолання афективного розколу ця ситуація не надто сприятлива. За таких умов консенсус легше досягти на базі негативних почуттів, тому реалізація популярного меседжу про те, що Президент має об'єднати націю, стикатиметься з латентним несприйняттям принаймні частини населення. Щоб справляти вплив на цю групу, потрібно розуміти, які саме базисні атитюди визначають їхнє ставлення.

Проте, розглядаючи баланс сил по лінії емоційного розколу, можна констатувати, що оскільки позиція тих, хто не брав участі у виборах, близька до позиції прихильників Президента, опоненти знаходяться в меншості. Це, а також те, що противники схильні до пасивного відторгнення, істотно знижує шанси переходу емоційного розколу в реальне протистояння.

3.4. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ «БЕЗПЕЧНА ГРОМАДА»: ОЦІНКА РИЗИКІВ У ПРОСТОРІ ПОВСЯКДЕННЯ

Безпека є однією з базових потреб людини та входить до ключових пріоритетів держави. Зокрема, згідно з Указом Президента «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» як мету № 11 було визначено «забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів» [Указ президента, 2019].

За умов реформи децентралізації, яка триває на сьогодні в Україні, поступово саме органи місцевого самоврядування на рівні громади стають ключовим гравцем, відповідальним за створення безпечного середовища на своїй території, поступово перебираючи на себе частину функцій від центральних та регіональних органів влади. Досить часто ініціативи з підвищення безпеки на рівні громади фактично копіюють міжнародний досвід, не адаптуючи його до вітчизняних реалій, що негативно позначається на їх ефективності. Також типовою проблемою є те, що місцева влада далеко не завжди намагається почути та врахувати думку громади при реалізації безпекових ініціатив. За таких умов надзвичайно важливо надати громадам інструмент збору даних для визначення пріоритетних проблем та «больових точок» конкретної громади у царині безпеки, що дасть місцевій владі змогу оперативно реагувати на найгостріші проблеми громади. Таким інструментом може стати методика оглядового дослідження «безпечна громада» (не плутати із муніципальними програмами «Безпечне місто», які діють у Києві [Міська цільова комплексна програма, 2019] та багатьох інших містах і здебільшого звідні до встановлення відеокамер у громадських місцях).

Методику оглядового дослідження «безпечна громада (безпечне місто)» було розроблено в рамках Глобальної програми ООН «Безпечні міста, вільні від насильства щодо жінок і дівчат», яка стартувала у листопаді 2010 року і в якій беруть участь провідні жіночі організації, інші організації, агенції ООН та понад 70 глобальних і місцевих партнерів. Ця Програма є першою програмою глобального рівня, в межах якої розробляють, упроваджують та оцінюють інструменти, політики та комплексні підходи до запобігання та реагування на сексуальні домагання та інші форми сексуального насильства проти жінок та дівчат у різних ситуаціях [UN Women Global Programme].

Впродовж 2019–2021 років дослідницькою організацією «Аналітичний центр «Соціоконсалтинг» було проведено оглядові дослідження

з використанням цієї методики щодо ризиків сексуальних домагань та інших форм сексуального насильства щодо жінок та дівчат у громадських місцях в 12 населених пунктах та територіальних громадах на сході України, включаючи:

- міста Рубіжне [Rubizhne: Safe City, 2019], Золоте та Сватове, селище міського типу Новоайдар, а також Северодонецьку, Станично-Луганську та Гірську територіальні громади Луганської області;
- міста Торецьк та Соледар, а також Великоновосілківську та Дружківську територіальні громади Донецької області;
- селище міського типу Комиш-Зоря Запорізької області.

В рамках цих досліджень проводили адаптацію методики оглядового дослідження як до українських реалій загалом, так і до особливостей кожної конкретної громади. Зокрема методику, яку розробляли для використання у великих містах, було адаптовано до використання у невеликих містечках та сільській місцевості, а також до використання на базі територіальних громад, а не одного конкретного населеного пункту.

Методика оглядового дослідження має комплексний характер та передбачає поєднання кількох ключових методів збору даних:

1) кабінетний аналіз, включаючи огляд та аналіз статистики раніше проведених досліджень (за умови їх наявності), нормативно-правових документів, прийнятих на місцевому рівні (зокрема заходи, зорієнтовані на підвищення рівня безпеки у громадських місцях, можуть міститися у Стратегії/Програмі соціально-економічного розвитку, програмі забезпечення гендерної рівності тощо);

2) кількісне опитування мешканців громади, яке можна проводити face-to-face або онлайн. Цей метод дає змогу оцінити загальний рівень безпеки у громаді з точки зору її мешканців, проранжувати чинники, які більшою чи меншою мірою впливають на нього, вивчити досвід щодо реальних ситуацій, у які потрапляли мешканці громади тощо;

3) фокус-групи з мешканцями громади, зокрема з найбільш уразливими в плані безпеки групами, наприклад, жінками, зокрема тими, хто працює у вечірню/нічну зміну і змушений пізно повертатися додому, дівчатами-підлітками, мешканцями найбільш неблагополучних щодо безпеки районів тощо. Крім решти, цей метод дає змогу скласти перелік небезпечних локацій на території громади з детальним описом причин, які знижують безпеку у відповідних місцях, напрацювати рекомендації щодо першочергових заходів з підвищення рівня безпеки у громаді;

4) гнучкі інтерв'ю зі стейкхолдерами, дотичними до забезпечення безпеки у громаді (наприклад, заступник мера/голови ОТГ із соціальних

питань, представники Національної поліції, комунальних служб та місцевих перевізників, надавачі соціальних послуг для постраждалих від насильства, місцеві активісти тощо);

5) аудит безпеки. Цей метод розробив Комітет з питань насильства над жінками та дітьми м. Торонто (METRAC, 1989); пізніше його доповнила організація WISE (Women's Initiatives for Safer Environments) – Жіночі ініціативи для безпечніших середовищ [Community Safety Audit Guide, 2005; Whitzman, 2009; Women's Safety Audits, 2008]. Аудит безпеки широко використовують у світі як один з дійових методів попередження та зменшення насильства і сексуальних домагань проти жінок та дівчат. Аудит безпеки було реалізовано у вигляді піших рейдів за попередньо розробленими маршрутами, під час яких представники/ці ініціативних груп заносили результати спостережень у спеціально розроблену форму для фіксації інформації (бланк протоколу аудиту безпеки), проводили фото- і відеофіксацію. Маршрути для проведення аудиту безпеки розробляли таким чином, щоб вони пролягали по території пересування більшої частини мешканців, охоплювали важливі об'єкти інфраструктури, а також потенційно небезпечні місця, виявлені за результатами фокус-груп. По кожному маршруту проводили по два рейди, виходи на які здійснювали в денний та вечірній час.

Беззаперечною перевагою цього методу є те, що він дає змогу виявити навіть ті небезпечні місця, які у громадській думці такими не вважають. Адже типовою є ситуація, коли члени громади настільки звикають до певної проблеми, що починають сприймати її як даність. У такому випадку незамінним є аудит безпеки, який по суті являє собою обстеження певних громадських місць у контексті відповіді на спеціально розроблений перелік запитань на кшталт: «Чи освітлюють це місце у вечірній/нічний час?», «Чи є воно віддаленим від житлових будинків та інших місць перебування людей? Чи часто тут бувають люди?», «Чи легко переходим побачити та почути, що тут відбувається, наприклад, якщо на когось нападуть?» тощо.

Ще однією перевагою аудиту безпеки є те, що зібрана за його допомоги інформація доволі легко підлягає візуалізації. На карті громади можна зобразити кілька шарів інформації, наприклад, локації, де відсутнє освітлення, локації, де обмежена видимість через зарослі кущів/високої трави, локації, де традиційно збираються компанії людей у стані алкогольного сп'яніння, тощо. Як показує досвід, така «картинка» може бути корисною як з точки зору адвокації перед представниками місцевої влади необхідності докладати більших зусиль щодо підвищення рівня

безпеки у громаді, в т.ч. виділяти більше фінансування на ці цілі, так і з точки зору пріоритетизації проблем, які потрібно розв'язувати в першу чергу.

Ключові результати досліджень, узагальнені для більшості громад, свідчать про таке.

Безпекові ризики, включаючи загрози для фізичної безпеки, ризики сексуального насильства та сексуальних домагань, злочинів проти власності є надзвичайно актуальними за умов нестабільного суспільства. Наприклад, за результатами опитування жінок та дівчат, проведеного в рамках оглядового дослідження у Станично-Луганській ТГ, 59% респонденток зазначили, що з настанням темряви вони бояться виходити з дому. Майже третина респонденток (32%) зазначили, що вони бояться проходити повз групи чоловіків на вулицях та в інших громадських місцях.

Чинники, які актуалізують безпекові ризики, є спільними для більшості громад і включають такі.

1. Інфраструктурні проблеми та низький рівень благоустрою територій. Практично для всіх досліджуваних громад характерні:

- відсутність освітлення у багатьох громадських місцях;
- відсутність/недостатня кількість відеокамер;
- погана якість дорожнього покриття, наявність відкритих люків та інших перешкод для безпечного пересування, відсутність тротуарів, дорожньої розмітки, світлофорів, що негативно позначається на безпеці водіїв та пішоходів;
- вкрай занедбаний стан інших об'єктів інфраструктури (наприклад, відсутність безпечних переходів через залізничні колії, жалюгідний стан пішохідних мостів через водойми, відсутність/занедбаний стан зупинок громадського транспорту, громадських вбиралень тощо);
- наявність значної кількості закинутих/зруйнованих будівель та занедбаних територій (пустирі, закинуті промзони тощо), через які доводиться ходити мешканцям громади та які можуть стати місцем можливих нападів;
- наявність місць, де традиційно збираються люди, які зловживають алкоголем, вживають наркотики (зазвичай дешеві заклади громадського харчування, магазини, де продають алкоголь);
- зарослі кущів, дерев та високої трави, в т.ч. вздовж доріг, які обмежують видимість та створюють можливості для нападу;
- проблеми з громадським транспортом: відсутність/обмеженість транспортного сполучення в межах населених пунктів, між населеними

пунктами в рамках громади та з великими містами за межами громади, внаслідок чого мешканці громади змушені користуватися послугами таксі або приватних перевізників;

– наявність зграй бродячих собак, в т.ч. агресивних, які нападають на людей.

«Если в 22.00 даже на центральной улице нет света, то на других улицах тем более. И неизвестно, какие приключения тебя ждут в этой темноте» (учасниця ФГД, 34 роки, м. Северодонецьк).

«Любой заброшенный частный дом – опасен. А у нас таких домов – каждый пятый. Я веду ребенка в садик, и мне страшно. Особенно когда ты новостей наслушался и понимаешь, что там может произойти все, что угодно, или уже произошло, и там лежит труп» (учасниця ФГД, 34 роки, Северодонецька ТГ).

«У нас есть один такой мужчина в годах. Он возле остановки выматривает красивую барышню (если она одна стоит) и подвозит. Пока подвозит, предлагает вместе выпить. Я без боязни к нему сажусь, потому что у нас есть общая знакомая. Если я говорю имя, он меня не тронет. Одна девушка ему отказала, и он ее избил. Это на протяжении многих лет происходит» (учасниця ФГД, 36 років, Великоновосілківська ТГ).

2. Недооцінка представниками місцевої влади актуальності проблем безпеки. Внаслідок цього:

– досить часто навіть ті заходи, які потребують незначного фінансування або не потребують його взагалі, не виконують. Наприклад, одним із чинників, які знижують рівень безпеки у громадських місцях (парках, скверах, на вулицях), є зарослі кущів, дерев, високої трави, які обмежують видимість та забезпечують можливості прихованого пересування для потенційних нападників. Розчистка територій від зайвої рослинності не потребує значних капіталовкладень і може бути здійснена навіть силами членів громади за умови організації «толоки» («суботника») та забезпечення учасників відповідним інвентарем. Проте в більшості випадків цього не роблять;

– місцева влада не намагається знайти спільну мову з представниками місцевого бізнесу (наприклад, з представниками автоперевізників щодо оптимізації розкладу руху громадського транспорту), залучити донорські кошти для розв'язання проблем громади, хоча такі можливості є, особливо для громад на сході України.

3. Недовіра громадян до держави та її інституцій, включаючи Національну поліцію та, меншою мірою, – медпрацівників і надава-

чів соціальних послуг. Серед головних побоювань, які перешкоджають постраждалим звертатися до правоохоронців/надавачів послуг та намагатися захистити свої порушені права і добитися покарання для кривдника:

– зневіра у результативності такого звернення («все одно вони нічим не допоможуть!»);

– побоювання, що це призведе до додаткових проблем: наприклад, що представники Нацполіції або надавачі послуг не дотримуватимуться конфіденційності, що призведе до віктимізації постраждалої серед членів громади.

4. Недостатньо ефективна робота правоохоронних органів та надавачів медичних і соціальних послуг унаслідок недостатнього забезпечення ресурсами та кадрами, нескоординованості дій (оскільки у законодавстві не досить чітко прописано, який суб'єкт за що відповідає, досить часто має місце перекладання відповідальності між ними), наявності у співробітників певних стереотипів (наприклад, віктимізація постраждалих, толерантне ставлення до сексуальних домагань) тощо. Наявність у громадян реального досвіду (їхнього власного або їхніх знайомих), коли їхнє звертання по допомогу до правоохоронців та/або надавачів соціальних послуг виявилось безрезультатним, посилює відчуття недовіри до відповідних суб'єктів, незахищеності та зневіри у можливості отримати реальну допомогу та захист своїх прав.

«Они (врачи) могут только посмеяться, так же как и в полиции... Им всем нужны доказательства, но пока доказательства найдутся, уже и помощь может не понадобится» (учасниця ФГД, 35 років).

«У меня есть знакомая (у нее трое или четверо детей), которую сожитель избивает, кидается с ножом на детей. Со стороны полиции никаких реакций на заявления не было» (учасниця ФГД, 25 років).

«Если туда обращаются, начинают выяснять: кто прав, кто виноват, кто кого спровоцировал, кто что надел, кто кому что сказал, были ли свидетели. Такие вопросы задают, которые больше похожи на насилие, нежели на оказание помощи» (учасниця ФГД, 24 роки).

5. Недостатній обсяг профілактичних втручань, у тому числі відсутність виховання на засадах взаємної поваги, гендерної рівності, недопустимості насильства та дискримінації, включаючи сексуальні домагання; відсутність можливостей для продуктивного проведення дозвілля молоддю та іншими членами громади, що провокує зловживання алкоголем, вживання наркотиків. Останнє ще більше посилюєть-

ся внаслідок соціально-економічного неблагополуччя (високий рівень безробіття, бідність).

«Причина такого поведення со стороны мужчин – в неправильном воспитании мальчиков. У нас ведь мужчина – это человек, а женщина – друг человека. Это – стереотипы, которые мы считаем нашими историческими традициями» (учасниця ФГД, 47 років, смт. Станиця Луганська).

6. Поширені у громадській думці віктимізація постраждалих від насильства та домагань у громадських місцях (звинування їх самих у тому, що сталося, наприклад, що жінка сама спровокувала кривдника відвертим одягом або макіяжем, перебуванням у «неправильному» місці у «неправильний» час або появою там без супроводу тощо), толерантне ставлення до насильства. Наслідком цього досить часто є самостигматизація та самозвинування постраждалих, що також стає на заваді у звертанні по допомогу.

7. Особливістю багатьох громад на сході України є їх близькість до лінії розмежування, що тягне за собою низку специфічних безпекових ризиків: ризик обстрілів; замінування будівель/територій та наявність мін та снарядів, що не розірвалися; наявність великої кількості озброєних військових, в т.ч. у стані алкогольного сп'яніння, що можуть поводитися агресивно; наявність значної кількості «чужих» людей у громаді (включаючи як внутрішньо переміщених осіб, так і громадян, які виїжджають на територію України з непідконтрольних територій або виїжджають у зворотному напрямку).

Наприклад, Станично-Луганська ТГ межує з територією так званої ЛНР. Відстань від центру Станиці Луганської до лінії зіткнення – 0,8 км. На території населеного пункту обладнаний контрольно-пропускний піший пункт перетину лінії зіткнення. Села Болотене та Сизе, які також входять до складу Станично-Луганської ТГ, перебувають безпосередньо на лінії розмежування, через що доступ до них є обмеженим. Місто Золоте знаходиться безпосередньо на лінії розмежування, м. Торецьк – за 7 км від неї.

«Здесь у нас мы всех знаем, даже если мы не знаем, кто это сделал, то мы легко можем узнать. Мы боимся не местных мужчин, а мужчин, которые приехали на службу и имеют низкие моральные принципы: военных, пограничников, людей в форме, потому что их тут очень много, и не все себя адекватно ведут. Тут играет роль безнаказанность, они приехали сюда и уедут через полгода, никто им ничего не скажет, даже если пожалуются» (учасниця ФГД, 42 роки, смт. Станиця Луганська).

«Был случай с нашим военкомом, который будучи в браке, имея детей, позволял себе домогаться молодых симпатичных девушек. Он проявлял внимание. Получая отказ, посылал солдат с цветами. Сам ходил – домогался. Он вводил в панику. Когда его видели – уже шарахались от него. Это прекратилось только, когда на него подали в суд, правда, по другой причине» (учасниця ФГД, 32 роки, Великоново-сілківська ТГ).

Досвід проведених оглядових досліджень, які, з огляду на вимоги замовника, фокусували здебільшого на проблемі сексуального насильства та сексуальних домагань у громадських місцях, показує, що безпекові ризики треба досліджувати, а відповідні проблеми – розв'язувати в комплексі. Адже коли йдеться про безпеку, то мешканців громад однаковою мірою хвилює і фізична безпека та збереження майна (наприклад, можливість фізичного насильства, пограбування, травм унаслідок падіння у відкритий люк або у воду з поламаного моста, нападу безпритульних собак тощо), і протидія сексуальному насильству та домаганням. При цьому методика «безпечна громада» дає змогу оцінити ризики та розробити рекомендації не лише щодо протидії сексуальному насильству та домаганням, а й щодо підвищення рівня безпеки у громаді загалом та має низку інших переваг, які роблять її універсальним інструментом, який можна використовувати для оцінки рівня безпеки на рівні громади та розробки рекомендацій щодо його підвищення.

Зокрема, ця методика дає змогу комплексно оцінити проблеми безпеки, як враховуючи типові для більшості громад проблеми, так і виявляючи наявні «больові точки» в кожній громаді. Зібрана за допомогою цієї методики інформація є ідеальною основою для розроблення в громадах місцевих цільових програм з підвищення рівня безпеки, які передбачають конкретні заходи на кшталт «встановити світлофор на перехресті вулиць А і В», «розчистити сквер по вулиці С», «відновити мережі вуличного освітлення у мікрорайоні Х» тощо. На момент підготовки цієї публікації місцеві цільові програми відповідного спрямування були підготовлені та затверджені органами місцевого самоврядування у містах Рубіжне та Торезьк, а також у смт Новоайдар та Комиш-Зоря. Ще у кількох населених пунктах та територіальних громадах проекти програм проходили процедуру розгляду та затвердження. Попри те, що головні розділи програм є однаковими для всіх громад (наприклад, розв'язання інфраструктурних питань, інформаційно-просвітницька робота з членами громади, налагодження міжсекторального партнерст-

ва між різними стейкхолдерами у громаді тощо), конкретні заходи та індикатори варіюють залежно від особливостей певної громади.

Особливістю методики «безпечна громада» є те, що головні методи, які увіходять до її складу, є певною мірою взаємозамінними. Відповідно, у разі обмеженості часових, фінансових, організаційних та інших ресурсів від частини дослідницьких методів можна відмовитися за мінімальної втрати якості зібраних даних загалом. Зокрема, у деяких із проведених нами досліджень не використовували такі компоненти, як кількісне опитування членів громади та гнучкі інтерв'ю зі стейкхолдерами.

Іншою перевагою методики є те, що у випадку обмеженості ресурсів частину дослідницьких активностей, після проведення детального інструктажу, можуть виконувати члени ініціативних груп з-поміж представників громад. Зокрема в усіх без винятку дослідженнях, проведених АЦ «Соціоконсалтинг», члени ініціативних груп долучалися до проведення аудитів безпеки, у частині досліджень – до проведення кількісного опитування та гнучких інтерв'ю зі стейкхолдерами. Обов'язковим є залучення професійних дослідників-соціологів лише на етапі розроблення протоколу дослідження (адаптації методики до особливостей конкретної громади), аналізу даних та підготовки пропозицій щодо розробки місцевої цільової програми.

РОЗДІЛ 4. ЦИФРОВІ КОМУНІКАЦІЇ ТА УЧАСТЬ У КУЛЬТУРІ: ДИСБАЛАНСИ І РИЗИКИ

4.1. РИЗИКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СФЕРИ МЕДІА ТА СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Сприйнятливість до інформації, комунікативні акти, крім незаперечного блага обізнаності та причетності, людської спільності, неодмінно пов'язані з ризиками, оскільки, вступаючи в комунікацію, ми здійснюємо контакти та обміни з Іншими, виявляємо свою відкритість, хоч би якою міцною здавалася наша захищеність. Вразливість нас як індивідів чи членів будь-яких спільнот, персональних чи узагальнених ідентичностей набуває виразності, утиск нашої автономності стає доступнішим через можливості впливу, примусу чи спокуси. Власне, ризики комунікації існували завжди. Сьогодні ж, мабуть, коли світова спільнота перебуває в новій екології цифрових медіа, залучена до кіберкомунікації, розмірковувати про інформаційні та комунікативні галузі в термінах ризиків цілком доречно, як в інституційних, так і в повсякденних контекстах, між тим не применшуючи їхні амбівалентні резонанси та припускаючи, що ризики можуть створювати шанси протистояти новим ситуаціям і переосмислювати свою присутність, вибудовувати свої дії, досягати бажаного, отримувати задоволення.

Теоретичні інтенції

Інтелектуальні інвестиції в дослідження медіасфери та соціальних мереж, де продукують різноманітні ризики, не обмежуються перевагами постгуманістичних підходів різного типу, як і не замикаються в межах інформаційного простору, оскільки цифрові технології суттєво вплинули, якщо не призвели до очевидного зрушення культурних, соціальних, економічних систем. Це стосується глобальних та локальних масштабів, трансформації смислів та дій будь-якої активності. Дедалі частіше людське життя, організоване в соціуми, спільності або як індивідуальну одиницю, описують у термінах еко-соціотехнічних систем або ансамблів, встановлюючи онтологічні параметри таких гібридів та

перевизначаючи території знання на рахунок атмосферних середовищ, з ними асоційованих.

Причому розриви систем та середовища (чи в контекстах європейської історії раціональності та моделі пізнання Лумана, чи в наративах про буквральності, як це відбувається сьогодні в ситуації вірусної пандемії, що фіксують ризиковану невизначеність психо-біологічних чинників у загальному складанні спільного життя) зазнають усіляких ревізій та перегляду в межах орієнтованих на онтологію чи епістемологію методологій. Наприклад, охоронні практики дотримання соціальних дистанцій за умов карантину на рівні держав і повсякденності спонукають активніше міркувати про реабілітацію «поштового принципу», що відмовляється від привілеїв діалогу та взаємності як «незмінної сутності спілкування» [Krämer, 2015: p. 24] та навряд чи сприяє скороченню соціальних відстаней між агентами асиметричних комунікацій.

Діапазон спроб переформулювати поточну культурну ситуацію, визначену різними подіями в медійному та екотехнологічному просторі, сьогодні особливо розсунуто. Вочевидь зростає увага до «транскласичних», «нетривіальних», відкритих машин, генерованих цифровими технологіями, від яких очікують інформаційних обмінів, на відміну від класичних, тривіальних, закритих, покликаних працювати й виробляти продукт [Högl, 2012]. На цьому тлі посилюється центрація неокібернетичної парадигми у поглядах на флуктуючу та емерджентну медіасферу, рухи культури та, зрештою, на «неокібернетичні режими істини». Соціології ж, як і раніше налаштованої на осягнення устрою суспільства та культурних змін, цього явно недостатньо. Наполегливим є пошук «нетехнічної» семантики для опису нашого технологічного стану, оновлення мови [Högl, 2012: p. 117], не поступаючись зразками та фактичністю медіареальності, яка забезпечує швидкісний загальний зв'язок, організовує нові солідарності та роз'єднаності, зміну смислів, але також випромінює вірулентність. Тобто осмислення кібернебезпек та кіберневизначеностей апелює до дискурсивних та нондискурсивних інтелектуальних практик.

Дуже схематично теоретичні абстракції та емпіричні дослідження подібні до моделей паритетної взаємодії human-nonhuman агентів або посилюють привілеї кожного. Усе це подано сьогодні не стільки у розгорнутих теоретичних наративах, скільки відштовхуючись від кейсів, подій та досвіду або, принаймні, в їх супроводі, не висуваючи мети репрезентативного огляду, але утримуючи в полі зору неординарну

соціальну реальність та даючи змогу точніше розуміти її стани, ризики непередбачених трансформацій та мутацій.

Хоч би як ми визначали сучасні суспільства, схиляючись до глобальної чи локальної акцентуації, – чи в термінах «рефлексивної сучасності» Бека, «афективного капіталізму» (Д. Парикка) як апарату для захоплення афективних світів (Дельоз і Гваттарі) з метою управління ними та створення вартості; або стану «emergency» (S. Žižek), що одночасно продукує множинні топології та темпоральності, конституюючи афективні атмосфери невідкладності та очікування розмірених ритмів загального та приватного існування, значущими для розуміння сучасних метаморфоз соціальних та культурних порядків є «цифрові ризики». Останні блискавично множаться, не лише опосередковуючи Інтернетом та мережами всі сфери колективного та індивідуального життя, а й здійснюючи «перезбірання соціального» (Б. Латур), а також культурного, як, утім, політичного та економічного. Не в останню чергу через затвердження *алгоритмічної культури платформ*, ґрунтованої на зв'язності співіснуючих human і nonhuman операторів і перетин ефектів цифрових медіатехнологій і культурних тлумачень реальності [Galloway, 2006; Striphas, 2015; Karppi, Crawford, 2016; Костенко, 2020].

Поширене значення алгоритму, зрозуміле сучасній людині, зводиться до формалізованого процесу або послідовності покрокових процедур, які часто виражають математично і які, незважаючи на різноманітність царин присутності, відрізняються загальною логікою – рекурсією, рекурсивною функціональністю. Семантична історія поняття, як відомо, досить давня і розгалужена, не виключає різночитань, набору семантичних вимірів, у тому числі й такого, наприклад, виміру, як «секретний код», який можна зламати і розшифрувати [Striphas, 2015: p. 405].

Справді, авторитетні комп'ютерні платформи – Google, Facebook, Twitter, Netflix, Amazon – перетворилися на головні хаби для взаємодії онлайн. Їхні пошукові або оцінювальні алгоритми претендують на об'єктивність та егалітаризм, сповіщаючи про те, що на сьогодні гідне загальної уваги, що є культурною преференцією, ними ж обчисленою, погашаючи ентропію та виробляючи, підтримуючи впорядкованість у культурній багатолікості та різноманітності, а також контролюючи дієвість та актуальність такого стану справ. Як, скажімо, у випадку Google, який «упродовж багатьох років... використав свій загадковий, здавалося б, всезнаючий алгоритм, щоб, як мовиться в його заяві про місію, «організувати світову інформацію» [Levy, 2010].

Деталі, особливості, механізми таких складних алгоритмів, що наслідують власні бізнес-моделі, залишаються невідомими цілком і повністю, оскільки належать статусним пропріетарним, приватним провайдерам, захищеним законами про комерційну таємницю, домовленостями про нерозголошення тощо, для того, щоб створювати та курирувати свої величезні колекції. Можна припустити, що вони спираються на ті самі цінності або принципи: популярність, ієрархічне ранжування, нейтральність, швидке зростання, великі обсяги трафіку, швидкі обороти та персональні рекомендації з огляду на корпоративні інтереси компаній [van Dijck, Poell, 2013: p. 21].

Ці значні масиви даних, згенеровані мільйонами людей завдяки crowdsourcing, легітимують як демократичні механізми, щоб у конкурентному змаганні серед визнаних визначати цінності та практики окремих соціокультурних груп, переформатувати відмінності та нерівності на підставі статистичних кореляцій здавалося б розрізнених і несумісних спільнот та аудиторій. «Усе це робить алгоритмічну культуру такою, якби вона була максимальним досягненням демократичної суспільної культури. Тепер будь-хто, хто підключений до Інтернету, отримує роль у визначенні “кращого, що було подумано та сказано”» [Striphas, 2015: p. 408]. Зрештою, ставку переспрямовують на контроль за споживанням, зокрема культурним, середня людські інтенції та рішення, розсіюючи невизначеність. Але також і справляючись з математичною незліченністю алгоритмів, забезпечених функціонуванням складних саморефлексивних, аутопойетичних комп'ютерних систем, здатних до автономного коригування та розмноження своїх програм. Зрозуміло, взаємна оглядовість великих алгоритмічних платформ, фондових бірж або трейдерських структур, що мають владу обробляти великі обсяги даних миттєво, надавати персональні рекомендації, враховуючи інтереси компаній, може трансформувати машинну невизначеність у ймовірність, даючи змогу «передбачати сьогодні». Але вибудовувати захист від завтрашніх ризиків стає дедалі проблематичнішим, особливо у зв'язку з безпрецедентною успішністю різного роду кібервтручання. Дослідники пропонують встановити три фокуси обговорень: *використання великомасштабних даних, роль мікротемпоральності та афективні інфекції*, здатні справляти економічний ефект [Kapri, Crawford, 2016], що, втім, пов'язане з численними методологічними перешкодами. Не вщухають дискусії з приводу дослідницького потенціалу big data, отриманих із соціальних мереж, який дедалі активніше експлуатує індустрія, не виключаючи, що прогнози на їх ґрунті залишаються

все ще формою гіпотез, нерідко містять двозначні припущення щодо чутливості, значення, валідності та репрезентативності. Під сумнівом залишається і тривалість прогнозів на підставі реактивної взаємодії складних алгоритмічних режимів, що здійснюється зі швидкістю, яку не сприймають людські органи чуття. Один із таких режимів перетворює смислові та афективні сигнали соціальних мереж на корисну інформацію для фінансових структур та трейдерів, інший співвідноситься з ритмами фінансових операцій і високочастотних торговельних угод, що виходить за межі суто антропоцентричних аргументів.

З перспективи критики інструментального розуму та цифрових автоматизованих алгоритмів, що охоплюють царини афектів та переконань, знання та лінгвістичних компетенцій, способів взаємодії, чи то світова мережа мобільних телефонів або банкінг, проясняється, що дані на виході обчислювальних процесів покрокових дій зазвичай кількісно перевищують вступні дані. На алгоритмічні інтеракції суттєво впливає зчитування довільностей, спонтанностей, множинності варіацій, що може змінювати операції, передбачені програмою, дорошуючи, коригуючи їх та повідомляючи таким інтеракціям динамічність. «В обчислювальній теорії калькуляція випадковостей чи нескінченностей сьогодні перетворила те, що було позначено як незліченності, на нову форму ймовірностей, які одночасно дискретні та нескінченні» [Паризи, 2019]. Тобто незліченність стає умовою автоматизованих обчислень.

Необхідність враховувати дієву технологічну складову в розумінні сучасного суспільства та медіасфери стимулює розробку особливих концептуалізацій. Дослідник медіа М. Хансен пропонує поняття «технічного розподілу» («technical distribution») пізнання та сприйняття як «способу розуміння складних взаємозв'язків між людьми та машинами, які є типовими для нашого сучасного світу, але які фактично є частиною техногенезу людини від самого її виникнення» [Hansen, 2012: p. 32]. Не йдеться про технологічну трансцендентність, або медіаархеологію в термінах німецької традиції, привносячи в майбутнє сумніви з приводу вирішального значення людської навмисності. Але водночас не виключаючи «операційної сліпоти свідомості» суб'єкта, що перебуває в розумному самореферентному середовищі нових машин, яке набагато оперативніше і випереджає цього суб'єкта в поінформованості на свій рахунок [Hansen, 2012].

Загалом же поточні дискурси з приводу динамічних співвідношень критичного мислення з цифровими екологіями на тлі актуалізації незліченної функції розуму можуть як м'яко вказувати на горизонти і межі

людської суб'єктності, так і радикальніше констатувати становлення «чужорідного» суб'єкта технологій, відсилаючи, до того, що система калькуляції має власну внутрішню логіку руху, і в кінцевому рахунку до автономного машинного режиму мислення [Паризи, 2019a].

Генеративна активність ботнетів

Свавілля сучасних технологічних пристроїв красномовно демонструє приклад мобілізації ботнетів (botnets) – мереж інфікованих комп'ютерів з віддаленим управлінням для виконання DDoS (Distributed Denial of Service), що виявляє їхню автономію та емерджентність стосовно користувачів, для яких вони невидимі. По суті, еволюція механізмів DDoS фіксує зростаючий зсув можливостей ботнетів перевищувати обчислюваність програмного задуму за рахунок топології, що швидко розвивається, здатності обробляти різноманітні завдання, вдосконалювати найстійкіше програмне забезпечення свого часу для того, щоб розмножуватися [Deseriis, 2017: pp. 147–149]. Але не тільки. Змістовно комплекси ботнетів можуть бути нейтральними, здаватися в оренду «ботмайстром»-менеджером і генерувати інформацію з недиференційованого потоку даних інтернет-трафіку для різних політичних та неполітичних цілей, включаючи відвідування веб-платформ урядів та неурядових організацій, доставку спаму, крадіжку фінансових даних у інтернет-користувачів, вимагання грошей у компаній, запобігання доступу клієнтів до їх веб-сайтів.

Етичний бік питання включає дилеми громадянської активності з метою надання публічності непристойним діям влади та засудження очевидно злочинних завдань, які є зовнішніми щодо ретикулярної організації технічного світу. Відповідно, посилюється і правове регулювання таких практик [Galloway, 2006; Deseriis, 2017; Батлер, 2018].

Неординарні альянси та відчуженості людини та машини розглядають логічно виразно та проектують на історично зумовлені системи влади у відомих термінах Дельоза та Гваттарі «соціальне підпорядкування & машинне поневолення». Можна сказати, соціальне підпорядкування розглядає людей і машини як повністю автономні сутності (суб'єкт і об'єкт) та встановлює непереборні межі між ними. Машинне поневолення, навпаки, передбачає людей та машини як відкриті множини. «Сучасне здійснення влади, – зазначають Дельоз і Гваттарі, – не зводиться до класичної альтернативи «репресія чи ідеологія», але передбачає процеси нормалізації, модуляції, моделювання та інформації щодо мови, сприйняття, бажання, руху тощо, що проходять через

мікроскладання. Саме ця сукупність включає одразу і підпорядкування, і поневолення, взяті у своїх крайностях як дві одночасні частини, що постійно підсилюють і живлять одна одну» [Делез, Гваттари, 2010: с. 63]. Стосовно телебачення цю модель детально інтерпретує М. Лаццарато [Lazzarato, 2006], вважаючи, що *соціальне підпорядкування* розподіляє ролі та функції, культивує соціальний вимір, наділяючи суб'єктністю за допомогою таких категорій, як особистість, стать, професія, національність, та діючи на рівні колективних домовленостей, які ми транслюємо у мові та комунікації. Телебачення експлуатує невелику кількість усталених, кодифікованих тверджень домінуючої реальності, і телевізійна машина, що має численні способи вираження та переконання, витягує суб'єкта, який сприймає і дійсно почувається абсолютною та індивідуальною причиною та джерелом своїх висловлювань та своїх впливів. Проте «під складками його ментальної реальності лежить домінуюча реальність» [Lazzarato, 2006]. *Машинне поневолення* полягає в мобілізації та модуляції доіндивідуальних, прекогнітивних та довербальних компонентів суб'єктивності, внаслідок чого афекти, сприйняття та відчуття, поки що не ідентифіковані або не призначені суб'єктові, функціонують як елементи збирання в машині. У випадку з телебаченням – як елементи введення та виведення, прості реле телевізійного пристрою, що полегшують або блокують передачу інформації, комунікації та знаків. Машинне поневолення діє, не виробляючи відмінностей між human і nonhuman, між суб'єктом та об'єктом, розумним та зрозумілим [Lazzarato, 2006].

Спроектвавши концептуальну матрицю «соціального підпорядкування & машинного поневолення» на Інтернет, можна виявити, крім очікуваних верифікацій, подібно до випадку телебачення, і деякі особливості, що стримує визнання цієї матриці вичерпною або універсальною для комунікативних мереж. Дослідники звертають увагу на такі відмінності. На рівні соціальних ідентичностей інтернет-користувача постійно спонукають до того, щоб розширити роль «простого глядача», перетворити його на ретранслятора, який може передати далі чи прокоментувати отриману інформацію, тобто стати суб'єктом висловлювання – позиція, яку телебачення зазвичай залишає за обраними. На рівні вбудованості в машинну комунікацію внесок інтернет-користувачів може передбачати значущість розробників програмного забезпечення, що коригують свої протоколи та додатки, орієнтуючись на переваги та практики учасників взаємодії з комп'ютером та за допомогою комп'ютера. У цьому сенсі Інтернет правомірно називають генеративною технологією, яка дає змогу безіменним кодувальникам розширити її в нових

і непередбачених напрямках, освоюючи траєкторію від підпорядкування та поневолення до *суб'єктивної й генеративності* [Deseriis, 2017: pp. 142–146]. З історії бот-мереж неважко припустити, що вони мають внутрішній імпульс руху, збільшуючи обчислювальну потужність і реконфігуруючи початкові завдання політичного чи іншого характеру.

Fake news в системах контролю

Є, проте, умовно дискретні ділянки сучасних комунікацій, де «технологічна ментальність» (Сімундон) поступається явному привілею *human* акторів – виробництво «фальшивих новин», які навмисно спотворюють події, що відбуваються, різною мірою, або взагалі повідомляють про те, чого не було. Тобто неправда – безумовно людська конструкція колективного або індивідуального винаходу, який не знаходить пояснень за межами соціальних та культурних моделей. Індустрія насичення інформаційних полів недоброякісним форматом у вигляді підроблених, обманних, тенденційних послань про світ інтенсивно зміцнюється, і фальшиві новини перетворилися на рядовий чи нормативний феномен контенту мовних інституцій. Від самого початку це радше штучний продукт, наділений людським наміром, уявою чи похмурою іронією, що вмотивовано політичними, комерційними, але також перформативними та розважальними інтенціями. Не менш інтенсивно зростають і обсяги програм StopFake, публічної та наукової аналітики, яка практикує різні дискурси – від суто академічних у термінах «герменевтики підозри» Рікера або режимів істини Фуко до журналістських розслідувань спроектованої та випадкової неправди. Резонансний приклад – стигматизація репортерів CNN президентом Трампом за участь у його електоральній кампанії. Загальний контекст таких міркувань описують, як правило, у семантиці «пост-правди», коли модерні режими істини, які відтворювалися системою влади та нормативно ідентифікували типи істинних та хибних суджень, як і статуси суб'єктів їхнього висловлювання, втрачають обов'язковість.

Імплікації всього того, що відносять до розряду «підроблених новин», досить різноманітні та прибуткові, у тому числі для тих структур та організацій, які відстежують їх та викривають. Якщо ширше, то йдеться не лише про поширення відверто невірогідної інформації, як ми, наприклад, спостерігаємо зараз, у ситуації вірусної пандемії, а й про способи формування новинного порядку денного, коли багато реальних подій навмисно не потрапляють у зону видимості та обговорення, а значній частині новин національних медіа бракує цілісності [Corner,

2017: p. 1102]. У суспільному стані «emergency» уявлень про медіа як про «систематично спотворену комунікацію» (Хабермас) або «пропагандистські фільтри» (Хомський) вже явно недостатньо, щоб впевнено експлікувати рівень ймовірності, з яким в інформаційних повідомленнях виробляють ідеальні мовні або текстові зразки, як це передбачали раніше [Костенко, 2016]. Так само, як і вимоги вірогідного опису подій у медіа, формати якого множаться, вислизаючи з-під дії імперативів впливу на ретельно таргетовані аудиторії. У будь-якому разі від повідомлень чекають радше правдоподібності, ніж доказів істинності, погоджуючись із тим, що більша частина інформації з актуальних питань подана «квазіінституціональними цифровими факторами, що діють у своїх організаційних інтересах» [Anderson, 2010: pp. 305–306].

До безпосередніх виробників «fake news», хоч би як обсягово їх розуміти, належать суб'єкти, які легітимно мають право на публічне висловлювання, журналісти та політики, офіційні спікери, але також ті, хто набуває його за фактом, – випадкові рознощики новин. А також так звані боти (ймовірно, від robot) – коментатори та активісти в соціальних мережах, що діють відповідно до своїх ідеологічних чи фінансових уподобань. За оцінками експертів, актуальний ринок активних ботів в Україні охоплює 200000, які, крім індивідуального підряду, об'єднані в групи та «ферми», і кваліфікують їх відповідно до функціональних обов'язків, складності завдань [Кищак, 2020]. Таким чином, ремісничая праця індивідуальних агентів інтенсивно трансформується в індустріальне, точніше постіндустріальне виробництво, ґрунтоване на алгоритмах різного масштабу, з усіма правилами, що йому притаманні, нагадуючи про соціальне підпорядкування та машинне поневолення у словнику Дельоза, а також про розподіл суб'єктності між індивідом та технічним середовищем.

Що стосується споживання інспірованих human факторами повідомлень користувачами стрічок новин і соціальних мереж, то відомі технології впливу, такі, як «фільтруючі бульбашки» (Filter Bubbles) та «ехо-камери» (Echo Chambers), що технічно утримують аудиторії у відчуттях прозорості зовнішнього світу та різноманітності споживаної інформації, навряд чи варто скидати з рахунків. Передбачається, що, обволікаючи користувачів латентними пастками-алгоритмами, тим самим їх контролюючи, програмують сегментацію цільових груп, посилюють їх полярність і стійкість. Водночас ефекти таких технологій далеко неоднозначні і не настільки зумовлені. Існує цілий пласт досліджень, які демонструють обмеженість таких ефектів, власне, як і будь-яких інших, на чому з 1950-х років наполягали теорії ефектів масової комунікації.

Виявляється, що на сприйняття інформації, що її повідомляють різні канали, суттєво впливає регулярність та тривалість комунікації в мережах, які відрізняються сильними або слабкими – сімейними чи дружніми зв'язками, де трансляція новин має епіфеноменальний характер, але швидкість їх поширення значно вища. Важливий чинник – наявність залучення его до тематики повідомлень, яку сприймають як важливу для себе особисто, що впливає на схвалення якості повідомлень, близьких до власної думки, а також на впевненість, що опонентів легше ввести в оману [McEwan et al, 2018]. Залучаючи, таким чином, не тільки до когнітивної реакції на споживання інформації, а й до афективної інтенсивності, яка не завжди лінійно корелює з лінгвістичними, візуальними та тактильними втіленнями, що фіксують мережеві режими [Massumi, 1995].

Афекти, як відомо, здатні суттєво економічно та політично впливати, як це передбачають схеми передання різного роду спотвореної, зухвалої або недоброякісної інформації, і є закодованими та стандартизованими ресурсами онлайн та офлайн механіки в структурах управління. «Здатність афекту виробляти економічний ефект швидший і надійніший, ніж сама економіка, – підкреслює Б. Массумі, – це означає, що афект сам по собі є реальною умовою, внутрішньою змінною пізньокапіталістичної системи, як інфраструктура, як підприємство» [Massumi, 1995: р. 109]. Добровільно і недобровільно поставляючи свої афекти в безперерйне функціонування мережевих алгоритмів, які, не виключено, намагаються витіснити один одного з прилеглих орбіт, користувачі не в останню чергу культивують їхню роботу як «машин бажань», що відсилають як до безпеки, так і до ризиків [Deseris, 2017].

Аудиторії традиційних медіа та соціальних мереж, безсумнівно, в курсі власного залучення до цифрових систем, різною мірою рефлексують із цього приводу, маніфестуючи відчутну недовіру, скепсис щодо інформаційних потоків. Але далеко не завжди сприйнятливі до соціальних ризиків, до яких схильні. Резонно припустити, що незалежно від зсувів та акцентуацій теоретичної думки щодо інформаційного середовища та цифрових комунікацій, перетворень статусів операторів та механіки обмінів, концептуальний простір дедалі більше схиляється до варіацій моделювання взаємодій human та nonhuman агентів. Належне віддають і тим і тим, поєднуючи дискурси систем влади, ієрархічних структур та громадянського суспільства з розумінням «технічного менталітету» як онтогенетичної здатності складних машин до автономного та самореферентного розвитку [Simondon, 2012; Massumi, 2012], що було б неправомірно ігнорувати або, навпаки, перебільшувати.

Ризики щодо інформаційної безпеки: недовіра до медіа та кіберзагрози

ЗМІ під підозрою

Серед безлічі цифрових ризиків медіасфери та алгоритмічної культури, що релевантно розглядати в контексті інформаційної безпеки, звернемо увагу на два, посилення яких суттєво залежить від дій людських агентів, які мають стосунок до систем влади та інформаційних ресурсів. Перший стосується недовіри до інформації, що її транслюють медіа та Інтернет, другий – кіберзагроз у сприйнятті звичайної публіки.

Одним із маркерів інформаційної безпеки є показники довіри суспільства до домінуючих мовних інституцій – телебачення та Інтернету, які конкурують і доповнюють одна одну. В Україні ці показники невисокі з причин ендогенного й екзогенного характеру, відрізняються в різних соціокультурних та регіональних спільнотах, що вочевидь перешкоджає консолідуючим ефектам, не знижуючи ризики зростаючого використання інформаційних технологій в політичних і комерційних цілях. Останнім часом, особливо в ситуації коронавірусної пандемії, помітно зростає й невизначеність відносин та оцінки традиційних і нових медіа, тобто аудиторії неспроможні без сумніву відповісти, довіряють вони засобам масової інформації чи ні, що посилює дезорієнтацію та інформаційну незахищеність громадян, нестабільність у соціумі.

Сьогодні інформаційну безпеку правомірно розглядають як вагомий сегмент загальної безпеки – і національної, і глобальної, розуміють її досить об'ємно, знаходячи різні предметні артикуляції, які, проте, не упускають з поля зору її перетворення на чинник стійкості неврівноважених сучасних суспільств. Що стосується традиційних ЗМІ (преси, радіо, телебачення), то, мабуть, два фокуси медіадосліджень особливо очевидні. Перший – це умови і практики свободи слова в соціумах, що модернізуються, прагнуть до відкритості, але підвищують при цьому власну вразливість, другий – це виробництво «фальшивих новин», які рясно насичують інформаційний простір, як у випадку «інфодемії» щодо вірусної інфекції, набувають статусу рутинних патернів публічної комунікації, презентують громадський порядок денний, заробляючи дивіденди навіть тоді, коли з ними намагаються боротися.

Концептуальний простір обговорень і підходів до цих явищ досить великий – від філософських і світоглядних акцентуацій щодо невизначеності світу «після істини» і зміщення систем оцінювання станів і подій до констатацій «стратегічного обману», політичних та економічних обґрунтувань становлення «дезінформаційної екосистеми» [Ball, 2017]. Техно-

логії такого впливу, як відомо, добре розроблені і їх активно використовують у медіа будь-якого охоплення й масштабу. На ефективність їх застосування вказує рівень довіри до медіа з боку публіки, які ми постійно відстежуємо в моніторингу «Українське суспільство» [Костенко, 2019].

Довіра до соціальних інституцій, як відомо, – це неординарна символічна генералізація, що відсилає до різних форм когнітивного й афективного залучення в існування соціумів, як колективного, так і індивідуального, де переробляють безліч імплікацій, починаючи від інтелектуального сумніву, зорієнтованого на істину, естетичних, етичних та енергетичних реакцій і закінчуючи суто екзистенційною сенситивністю. Значна кількість чинників як ендогенної, так і екзогенної властивості вирошують або усувають таку довіру в разі медіа, що вже не раз обговорювалася стосовно нашої ситуації [Костенко, 2020]. Особливість тут полягає в тому, що результати й наслідки глобальної технологізації та конкуруючих геополітичних впливів поглиблювані локальними обставинами нагромадження інформаційної вразливості у вигляді зовнішніх атак і аж ніяк не завжди ефективних відповідей на них з боку політичних еліт та сегментованого відповідно до їх інтересів медіабізнесу. Українські аудиторії виразно реагують на поточний стан справ у медіа, посилюючи рухливість свого довірчого ставлення до них.

На тлі падіння довіри до більшості соціальних інституцій останнім часом емпіричні свідчення недвозначно вказують на стан медіаскептицизму, що утвердився. У 2020 р. рівень недовіри до ЗМІ в суспільстві становив 45% (44% в 2019 р.), тоді як у 2013 р. їм не довіряло (зовсім або переважно) в півтора раза менше – 28%. Відповідно, в 2020 р. довіряли медіа цілком або переважно 18% (30% в 2019 р.), в 2013 р. – 37%. Порівняно зі ставленням до армії й церкви показники недовіри/довіри в разі медіа куди більш не збалансовані: 24 vs 43%, 27 vs 37% (в 2019 р. 24 vs 52%, 30 vs 47%). У 2019 р. до цих авторитетних у громадській думці інстанцій додається і Президент (26 vs 47%), але у 2020 р. ситуація змінилася (47 vs 22%), наближаючись до такої, якою вона була впродовж десятиріччя, коли рівень недовіри до глави держави був вкрай високим, як і рівень недовіри до уряду та Верховної Ради. Імовірно, зміцнення оптимізму щодо реформування суспільства у зв'язку з новим керівництвом країни проєктувалася аудиторіями й на національні ЗМІ, зберігаючи перевагу недовіри над довірою до них, але все ж таки зменшуючи її в бік рівноваги. Регіональні контексти продовжують залишатися тут найбільш чутливими, що має відомі історико-політичні причини (рис. 4.1).

Зростає також і рівень невизначеності щодо довіри до медіа – з чверті в 2019 р. (27%) до третини у 2020 р. (37%), найбільш помітно на Сході

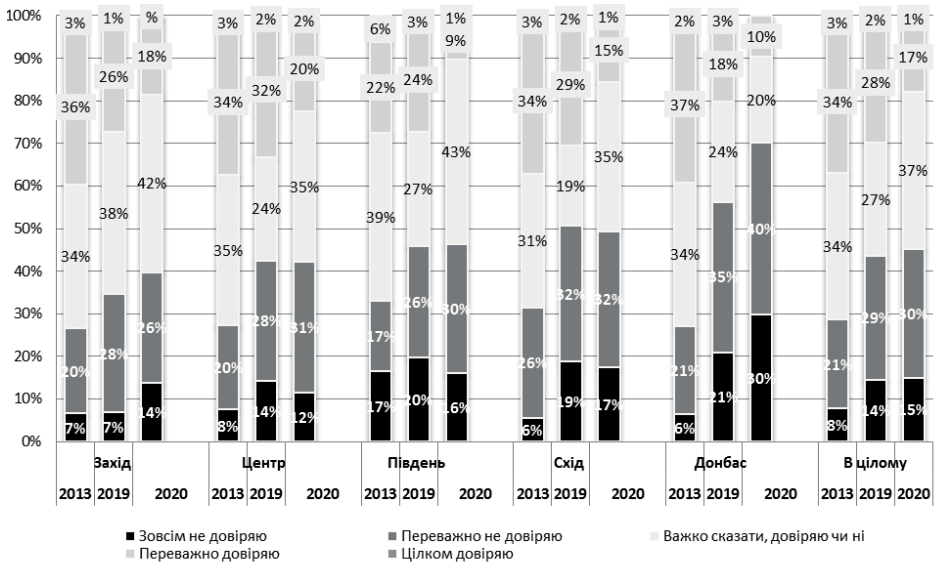
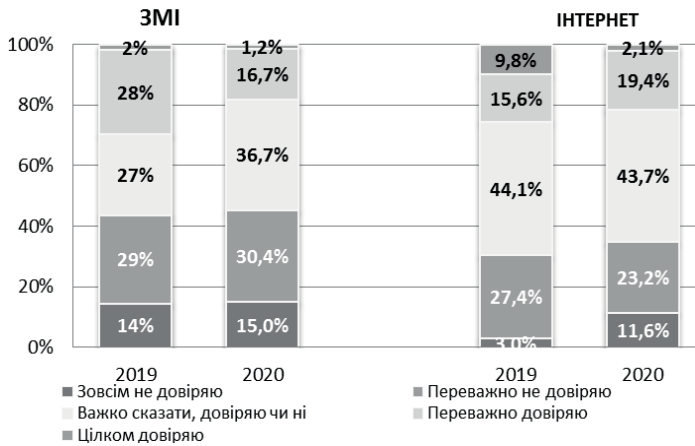

Рис. 4.1. Рівень довіри до українських ЗМІ, 2013–2020 (N = 1800), %

(з 19 до 35%), на Півдні (з 27 до 43%), в Центрі (з 24 до 35%), але знизився на Донбасі за рахунок суттєвого зростання рівня недовіри.

Що ж стосується Інтернету, то його популярність, за даними 2020 р., що зросла у зв'язку з доступом з мобільних гаджетів та практиками використання в дистанційних режимах пандемії, свідчить: для двох п'ятих населення (41,3%) одним з головних джерел інформації про події в Україні є соціальні мережі, п'ята частина (19,5%) орієнтована на новинні сайти, й рівень недовіри до Інтернету значне нижчий, ніж щодо ЗМІ: 35 vs 45% (у 2019 р. – 30 vs 43%, рис. 4.14). Однак показники невизначеного ставлення вище, ніж у разі медіа, – 44 vs 37% (у 2019 р. 44 vs 27%, рис. 4.2), більше через не настільки високе персональне включення в Інтернет. Найбільш відкриті до нього, як відомо, безпосередні користувачі, молоді та зрілі освічені люди, мешканці міст.

Скепсис, підозра, невизначене ставлення до інформації, що циркулює в суспільстві, не дивує, оскільки споживачі новин сприймають канали трансляції як політичних мовників, яким навряд чи можна довіряти. Це підтверджує політичний зміст новинних програм, що його фіксує «Моніторинг політичних новин», який від 2003 р. здійснює Академія української преси методом контент-аналізу вечірніх новинних випусків провідних українських телеканалів (рис. 4.3) [Моніторинг політичних новин, 2021].

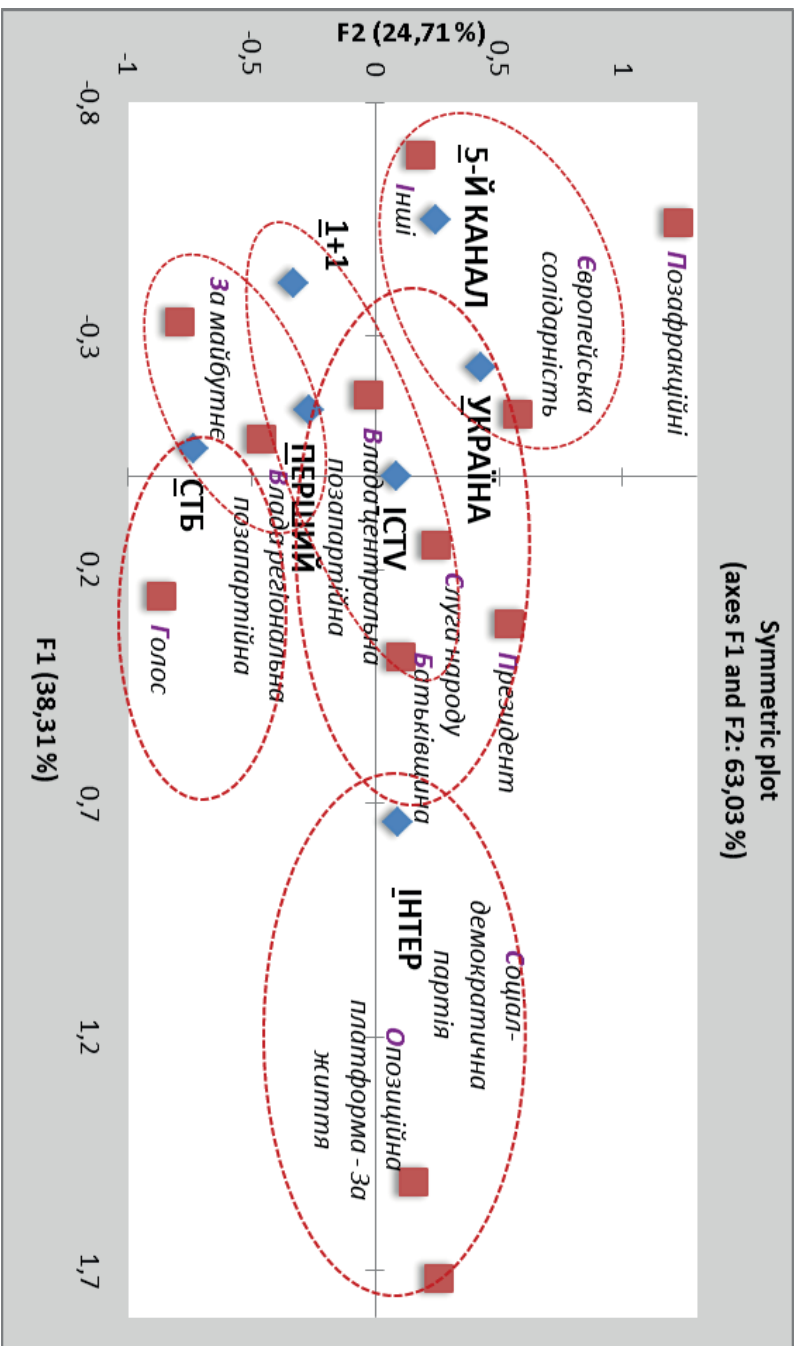

Рис. 4.2. Рівень довіри до українських ЗМІ та Інтернету, 2019–2020
($N = 1802,1800$), %

Канали стійко сегментовані за своїми стратегіями розподіляти прямий ефір між представниками різних політичних сил, уникаючи випадковості. Такі стратегії схильні до політичних преференцій власників каналів. Через це інформаційний потік загалом подає різні точки зору та владні орієнтації, різні режими істини, правдоподібності, домагань на незалежне висловлювання. Але тільки в своїй сукупності. Така ситуація склалася досить давно і вона відтворюється, підтримуючи стан свободи слова, водночас обмежуючи її політичною конкуренцією, а також політичною доцільністю за умов війни на Сході та інформаційних атак ззовні. Такого роду дисбаланс між установками на транспарентність суспільства та підвищений контроль за соціальною інформацією – відмітна риса сьогодення. І навряд чи завдання згладжування такого дисбалансу має якесь єдине правильне рішення.

Кіберзагрози

Відомо, що Інтернет як простір, де інтенсивно формують ціннісні порядки загального й блискавичного зв'язку, зацікавленого спілкування, нових спільнот і вільного висловлювання, за умов дедалі потужніших інформаційно-технологічних ресурсів з очевидністю продукує ризики генерувати контрольовані спільноти тих, що «програмують», та «програмованих». Для цього є чимало можливостей – від навмисного спотворення інформації, вразливості персональних даних до кібератак і вірусного зараження, колонізації різних мереж. Дедалі інтенсивніше

$\chi^2 = 2334,13$ і значим на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 85,96$, за $df = 66$

Рис. 4.3. Сементація провідних українських телеканалів

згідно з доступом до прямого ефіру представників політичних сил (соггеспрондентсе analysis, N = 4801 сек)

розвивається дискурс щодо потенційних і вже реальних ефектів впливу інформаційних технологій на стани соціумів, який не може бути зведений до міркувань у термінах їх інструментального використання згідно з парадигмою антропоцентричного розуміння соціального устрою. Доречніше, як вважають дослідники, розглядати ці ефекти як продукovanі гібридною сукупністю human і nonhuman акторів, дії якої можуть створювати такого роду невизначеність, що її принципово складно трансформувати в імовірність і, тим паче, впевнений прогноз [Deseriis, 2017]. У політичному аспекті увагу наголошують, наприклад, на «хактивізмі» (інтернет-активності) і його підмножині – атаці розподіленої відмови в обслуговуванні (DDoS) зі зростаючим використанням ботнетів – мереж заражених комп'ютерів з віддаленим керуванням без згоди користувачів, тобто перетворюючи користувача по суті на внутрішній компонент машинної збірки і впливаючи на політичну участь і політичний резонанс [Deseriis, 2017]. Ретельно досліджують нестійкі, але афективно токсичні зв'язки між соціальними мережами та фінансовими ринками, керованими особливими алгоритмами здійснення автоматизованих угод, що виявляє вади в захисті налагоджено працюючих систем при втручанні мереж [Kapri, Crawford, 2016]. Законодавчі практики регулювання контенту популярних мереж і платформ через необхідність керувати громадськими очікуваннями щодо відповідальності за безпеку спільнот, боротьбу зі зловмисними втручаннями, тероризмом, порушенням авторських прав, демонстрацією ненависті тощо через упровадження систем «алгоримічної модерації», як називають її дослідники, далеко не завжди є ефективними, позаяк такі автоматизовані системи залишаються непрозорими, незрозумілими та малозрозумілими, які важко перевірити [Gorwa etc., 2020].

Здавалося б, що такі теми дистанційовані від прагматичної повсякденності, але вони так чи інакше дають про себе знати дедалі наполегливіше, ставлячи під сумнів безпеку сучасних людей і спільнот. Проблеми кібербезпеки, актуалізовані в усьому світі, усвідомлюють і українські користувачі, які більше стурбовані тими проявами, що стосуються їх особисто і можуть завдати їм шкоди. Насамперед це *Інтернет-шахрайство* (81%), *поширення задалегідь неправдивої інформації* (77%), *вільний доступ до інформації, яка розпалює ворожнечу, агресію, порнографію* (75%), і дещо менше викликають заклопотаність *маніпулювання громадською думкою* (71%), *втручання у вибори президента, парламенту* (64%), *цензура Інтернету з боку урядів чи корпорацій* (62%). Хоча саме останні збуджують політичне занепокоєння в розвинутих країнах. Думки, що всі ці явища потребують або радше потребу-

ють запобігання, більшою мірою характерні для користувачів Інтернету, молодій та освіченій публіки, у сприйнятті якої зона ризику значно розширюється (рис. 4.4–4.5).

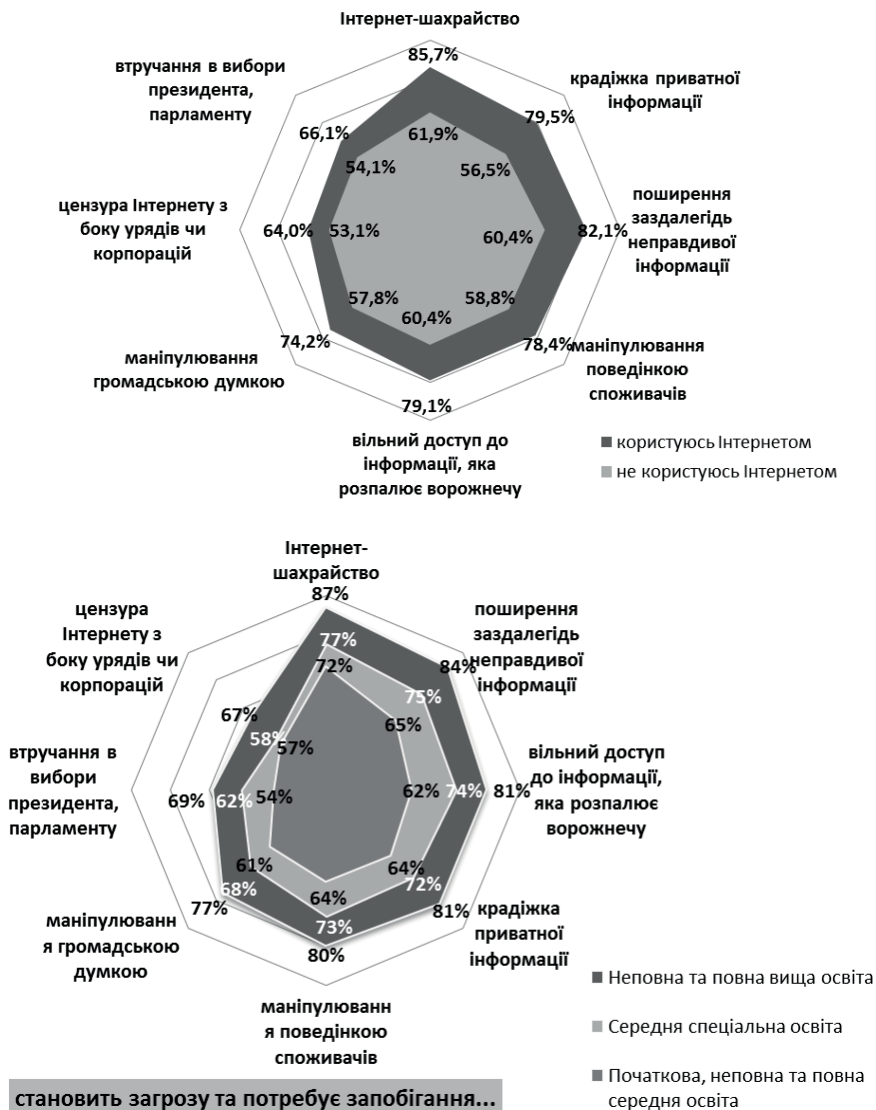

Рис. 4.4–4.5. Ризики кібербезпеки, 2019 (N = 1802), %

Відповіді «Потребують запобігання» та «Радше потребує запобігання» на запитання «Як Ви вважаєте, якою мірою ... через Інтернет становить загрозу та потребує запобігання?»

Схоже, що для повсякденності більшість цифрових ризиків залишається невидимими, аудиторії оочіше ідентифікують їх не як «виклики», що вимагають обдуманого та гідного відповіді, але радше як поточні побоювання та неприємності, яких варто уникати. За даними експертів, майже половина українських користувачів мобільних телефонів не мають на них особистих паролів [Монін, 2021], що робить їх уразливими для чужорідних впливів. Зазначають, що нині у світі є близько шести тисяч тіншових ринків з продажу продуктів та послуг у сфері кіберзлочинності, у тому числі послуги зі злому – стійкі шкідливі програми, оренда ботнетів, крадіжка інтелектуальної власності тощо. У найближчому майбутньому спектр кіберризиків може суттєво розширитися через безпрецедентний розвиток цифрових технологій різних напрямів у галузі штучного інтелекту, робототехніки, хмарних бізнес-сервісів тощо, кожна з яких стає об'єктом втручань та маніпуляцій [Монін, 2021]. Це стосується державних, корпоративних, персональних облікових записів. Передбачення умов і потужності проявів цих ризиків потребують всебічного аналізу систем влади, що їх мобілізують та встановлюють контроль над ринками безпеки.

* * *

Сучасні теоретичні конструкції та концептуалізації інформаційного середовища, цифрової комунікації в контексті супутніх їм ризиків дедалі більше схильні до варіацій моделювання взаємодій human та nonhuman агентів, віддаючи належне і тим і тим, поєднуючи дискурси систем влади, ієрархічних структур та громадянського суспільства з розумінням «технічного менталітету» як онтогенетичної здатності складних машин до автономного та референтного розвитку, що було б неправомірно ігнорувати чи, навпаки, перебільшувати.

Інформаційну безпеку, незважаючи на її широке розуміння і співвідносність з різними аспектами соціального життя в глобальних і національних масштабах, безумовно розглядають як чинник стабілізації сучасних неврівноважених суспільств. Одним із маркерів інформаційної безпеки є показники довіри населення до інформаційних систем, таких, як традиційні медіа, передусім телебачення, і Інтернет, що як головні джерела відомостей про світ конкурують і доповнюють одне одного. В Україні ці показники невисокі через ендогенну й екзогенну властивості, відрізняються в різноманітних соціокультурних і регіональних спільнотах, що, вочевидь, перешкоджає консолідуєчим ефектам. Однак

навіть чи можливо сьогодні впевнено спрогнозувати оптимальні рівні довіри/недовіри до національних мовних інституцій, які стимулювали б критичне ставлення громадян у розумінні та оцінках подій, політичному й соціальному орієнтуванні, знижуючи ризики інформаційної безпеки. Очевидно, що тут потрібна як особиста участь споживачів різного роду інформації, так і освітня інституційна робота.

4.2. ВИКЛИКИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Демократичні трансформації сучасного суспільства відбуваються на тлі глобальних діджиталізаційних трансформацій та потужного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, які сьогодні акумулюють усі суспільні процеси. Використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій в сучасному світі підвищує шанси демократизації країн молодих демократій. Проте необхідно розуміти, що демократизація суспільства з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (електронна демократизація суспільства) – це складний еволюційний процес поступового нарощування політичних, технологічних, організаційних, законодавчих, суспільних, особистісних змін, результатом якого є реалізація сталих демократичних соціально-громадянських *e*-практик та інтеріоризація демократичних ціннісно-нормативних засад суспільної *e*-активності та *e*-взаємодії, які легітимізують демократизаційні трансформації суспільства [Бойко, 2020: с. 106–107]. Електронна демократизація суспільства та ефективне використання інструментів електронної активності і взаємодії, зокрема впровадження елементів *e*-уряду та *e*-демократії, передбачають цифрову готовність суспільства до використання *e*-ресурсів демократизації – формування законодавчої та технологічної бази нових суспільних *e*-відносин, створення телекомунікаційної інфраструктури, нарощування кількості інтернет-користувачів та урізноманітнення їхньої онлайн-активності та формування відчуття довіри до новітніх інтернет-технологій, можливостей онлайн-взаємодії, усвідомлення важливості онлайн-присутності задля ефективнішого функціонування в сучасному світі.

За роки незалежності Україна значно наростила свій діджиталізаційний потенціал. Сьогодні можна констатувати, що переважна більшість дорослого населення країни використовує інформаційно-комунікаційні технології. За результатами опитування Інституту соціології НАН України 2020 року понад три чверті громадян України активно використовують Інтернет задля реалізації своїх соціальних потреб. За двадцять років країна пройшла шлях вагомого збільшення кількості інтернет-користувачів: від 4,3% користувачів Інтернету у 2002 році до 77,1% у 2020 році. Інтернет сьогодні став потужним інструментом соціально-громадянської активності сучасного українця. Результати нашого

дослідження засвідчують, що близько 66,5% українських користувачів Інтернету виявляють в онлайн-форматі ту чи ту соціально-громадянську активність [Бойко, 2020: с. 199].

Українці використовують мережу задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації з різних інформаційних джерел в онлайн-форматі – ознайомлення з інформацією на сайтах різних державних і недержавних організацій; відстеження новин суспільно-політичного життя; читання блогів, сторінок політиків, громадських діячів. Українці обговорюють у мережі питання суспільно-політичного спрямування. Реалізують онлайн-активність, пов'язану з використанням мережі задля вираження своїх думок і пропозицій з різних питань соціальної проблематики; контактування з владними, міжнародними, громадськими структурами онлайн. Долучаються до використання мережі задля ініціювання та підтримки різних соціально-громадянських заходів, ініційованих користувачами в мережі. А також реалізують онлайн-активність, пов'язану з *формалізацією відносин* «держава – громадянин» в онлайн-форматі, використанням онлайн-можливостей залучення інструментів *e-урядування* (електронний уряд, електронна демократія): електронні петиції, електронні звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо; електронні консультації; бюджети участі (громадські бюджети); електронні державні послуги (*e-реєстрація, e-довідка, e-черга* тощо); електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень тощо.

Сучасна українська держава активно запроваджує інструменти електронного урядування та розбудовує систему електронної взаємодії влади з суспільством, впроваджуючи елементи електронного уряду та електронної демократії в перебіг суспільної взаємодії. Задля ефективною реалізації програми розвитку *e-урядування* в країні впродовж останніх років створено цілу низку законодавчих і виконавчих структур. У 2019 році створено нове Міністерство цифрової трансформації України, відбуваються потужні трансформації на всіх рівнях державного управління.

Серед головних цільових напрямів діяльності владних структур – впровадження електронних державних послуг; робота з відкриття наборів баз даних в електронному форматі (відкриті дані); організація системи публічних закупівель та забезпечення контролю громадськості за ними; забезпечення доступу до публічної інформації, функціонування системи електронних звернень громадян, електронних петицій тощо.

Такі кроки держави демонструють відкритість і прозорість діяльності органів влади та сприяють поліпшенню умов ведення бізнесу, громадської діяльності, активізують діалог влади з суспільством, підвищують мобільність, а відтак і ефективність діяльності різних соціальних суб'єктів.

Сьогодні Міністерство цифрової трансформації України активно займається розв'язанням питань діджиталізаційних трансформацій країни, розширення можливостей формалізації взаємодії держави з провідними соціальними суб'єктами в онлайн-форматі, реалізуючи розгортання цілої низки державних програм «Держава в смартфоні», «Дія», «Трембіта», «Вулик» тощо. Результатами успішної реалізації таких програм стає впровадження і вдосконалення інструментів *e*-уряду, *e*-демократії, які підвищують ефективність і прозорість роботи органів влади, надання *e*-послуг, *e*-взаємодії держави і громадянина; сприяють підвищенню рівня участі громадян у процесі прийняття рішень різного рівня (від загальнодержавного до регіонального, міського, районного рівнів), підвищенню громадянської активності, формуванню свідомості активного громадянина, здатного впливати на суспільні процеси в державі.

За оцінками ООН сучасна Україна входить до групи світових країн із високим індексом розвитку електронного урядування EGDI. У 2020 році країна посіла 69-те місце серед 193 країн світу. Такий показник засвідчує суттєве підвищення рейтингу України в сегменті розвитку електронного урядування порівняно з попереднім роком дослідження. У 2019 році Україна посідала 82-те місце. У 2020 році відбулося помітне зростання показників Індексу онлайн-сервісів OSI (0,68 проти 0,57 у 2018 році), а також Індексу телекомунікаційної інфраструктури ТІІ (0,59 проти 0,44 у 2018 році) [United Nations E-Government Surveys, 2020]. Такий результат демонструє збільшення кількості доступних онлайн-сервісів та розширення інтернет-доступу.

За результатами дослідження ООН 2020 року Україна також увійшла до групи країн із дуже високим рівнем за індексом електронної участі EPI (E-Participation Index), посівши 46-те місце серед 193 країн світу (у 2018 році країна посідала 75-те місце за цим показником) [United Nations E-Government Surveys, 2020]. Індекс електронної участі вбирає показники трьох рівнів участі: *e*-інформація (*e*-information) – забезпечення участі через надання громадянам публічної інформації та доступу до інформації безпосередньо або на вимогу; *e*-консультація (*e*-consultation) – залучення громадян до внесення та обговорення питань державної політики

й послуг; *e*-прийняття рішень (*e*-decision-making) – розширення прав і можливостей громадян через спільне розроблення варіантів політики та спільне виробництво компонентів послуг і надання послуг. Результати міжнародного дослідження ООН демонструють наближення України за індексним виміром можливостей електронної участі до провідних демократичних країн світу і нарощування соціотехнічної бази реалізації електронної взаємодії влади з громадськістю.

Можна констатувати досить динамічну активність держави щодо впровадження інструментарію *e*-уряду та *e*-демократії в Україні. Активну роботу в рамках інституційного процесу проводять за різними спрямуваннями. Це переведення державних адміністративних послуг в *e*-формат, яке дає можливість отримати будь-яку послугу впродовж 24/7 з будь-якого місця, де є підключення до Інтернету. Станом на середину 2020 року в режимі онлайн було доступно близько 120 електронних послуг і їх кількість постійно зростає. Впроваджують систему відкритих даних (Open Data). Сьогодні Україна є одним зі світових лідерів з відкритості даних. У рамках сучасної демократизації в країні формують інструменти електронної демократії, які мають сприяти розширенню можливостей участі громадян у процесі прийняття рішень на різних рівнях, оптимізувати діалог «влада – громадянин» у демократичних традиціях. Це електронні консультації, електронні петиції, електронні звернення, бюджети участі (громадські бюджети), які впроваджують сьогодні в Україні і на загальнодержавному, і на місцевому рівні.

Слід зазначити, що особливістю впровадження більшості програм, які реалізують у країні в рамках розбудови елементів *e*-демократії та *e*-уряду, є концентрація уваги переважно на кількісних формальних ознаках і показниках цих процесів (кількість відкритих даних, впроваджених послуг тощо). Така ситуація відтворена і в «Концепції розвитку електронної демократії в Україні» від 2017 року, де як ключовий індикатор успішності її реалізації на перших етапах визначена динаміка показника електронної участі згідно з міжнародними оцінками [Концепція розвитку електронної демократії в Україні, 2017].

Проте ризики політики, зорієнтованої на стрімке кількісне збільшення *e*-інструментарію без ретельного опрацювання якісних складових цього процесу та забезпечення надійних механізмів його реалізації – законодавчих, управлінських, технічних, фінансових, кадрових, соціальних, культурних тощо, можуть стати поштовхом до знецінення можливостей використання інструментів *e*-уряду, *e*-демократії та втра-

ти довіри суспільства до їх дійовості та результативності. І, як наслідок, з огляду на існуючий активний інтерес громадськості до можливостей використання електронних інструментів взаємодії із владою, зниження довіри до владних структур загалом як ненадійного партнера діалогу «держава (влада) – громадянин».

За результатами моніторингу-2019 Інституту соціології НАН України бачимо позитивну динаміку впровадження елементів *e-уряду* та *e-демократії* порівняно з 2017 роком. Показники активності за відповідями на запитання «*Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?*» в окремих випадках збільшились майже вдвічі (табл. 4.1).

За результатами дослідження Інституту соціології НАН України 2019 року серед змін, що відбулись у країні за останні п'ять років, опитувані виокремлюють «створення прозорої системи державних закупівель ProZorro, надання державних адміністративних послуг онлайн» як одну з тих змін, що позитивно вплинула на життя в країні. Це демонструє позитивне налаштування громадян України на можливості використання онлайн-формату взаємодії в суспільстві.

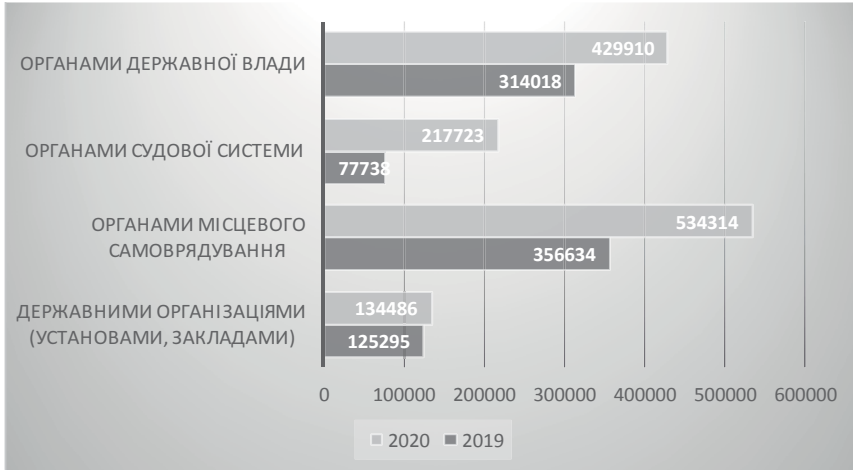
Таблиця 4.1

Соціально-громадянська активність у рамках використання можливостей *e-урядування* серед користувачів Інтернету в Україні, %

Інтернет-активність	2017 N = 1245	2019 N = 1416
Отримую електронні державні послуги (<i>e-реєстрація, e-довідка, e-черга</i> тощо)	4,9	8,6*
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (<i>e-петиції, e-звернення, e-скарги</i> тощо)	5,6	9,2*
Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (<i>e-запити</i>)	1,9	4,0*
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (<i>e-декларації, e-звіти</i>)	4,0	4,2
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проектів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (<i>e-бюджет, e-тендери, e-закупівлі система ProZorro</i>)	2,3	5,5*
Беру участь в <i>e-тендерах</i> , підтримую або ініціюю проекти бюджету участі онлайн тощо	—	2,0

* Різниця за рядком статистично значуща на рівні 1%.

Дані державної служби статистики України дають змогу продемонструвати особливості реалізації інструментів онлайн-взаємодії в реаліях сьогодення [Державна служба статистики України, 2020]. Фіксуємо досить активну динаміку нарощування взаємодія влади з громадянами в електронному форматі, зокрема щодо реакції владних структур на електронні звернення громадян до різних державних органів як одного з інструментів сучасного демократизаційного процесу (рис. 4.6).

Рис. 4.6. Динаміка кількості зареєстрованих е-звернень, од.

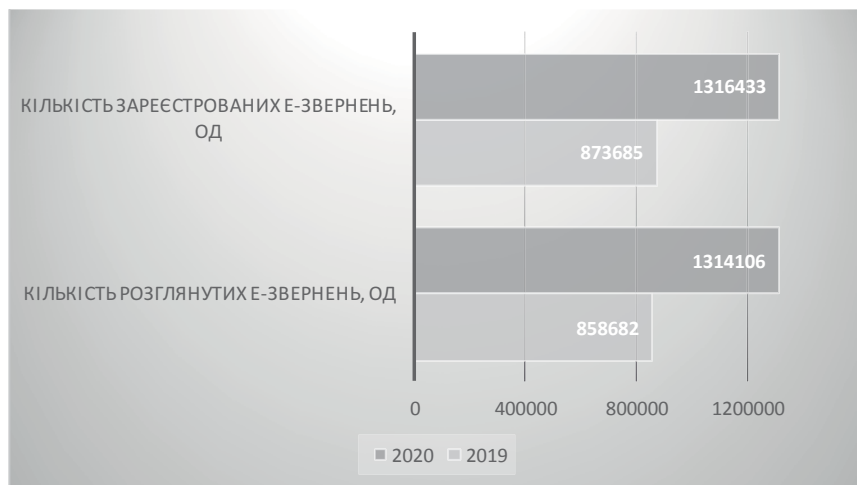
* Джерело даних: Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Порівняння статистичних даних 2019–2020 років демонструє певну специфіку динаміки за показниками дієвості елементів е-демократії. Аналіз динаміки онлайн взаємодії держави та громадян з використанням такого інструменту, як е-звернення (запит громадянина, адресований певним органам влади), засвідчив вагому позитивну динаміку показників і кількості зареєстрованих, і кількості розглянутих е-звернень громадян до органів державної влади, органів судової системи, органів місцевого самоврядування, державних організацій (установ, закладів). Загалом у 2020 році було зареєстровано 1 316 433 од. е-звернень громадян, розглянуто 1 314 106 од. У 2019 році – 873 685 од. та 858 682 од. відповідно. Тобто кількість е-звернень громадян впродовж року зросла більш ніж на чверть. Найчастіше у 2020 році, як і у попередні роки, українці звертались до органів місцевого самоврядування – 534 314 од. та органів державної

влади – 429 910 од. Зауважимо, що саме цей *e*-інструмент взаємодії з органами влади демонструє позитивну динаміку як за кількістю надісланих звернень, так і за кількістю розглянутих органами влади (рис. 4.7).

Кількість розглянутих *e*-звернень громадян до цих органів сягає понад 99%. Зростання використання *e*-звернень як ефективного інструменту онлайн-взаємодії демонструє позитивна динаміка впродовж останніх років. Разом з тим аналіз динаміки таких інструментів електронної демократії, як *e*-петиція, *e*-консультація, бюджет участі (громадський бюджет), наразі демонструє менш оптимістичну динаміку.

Такий інструмент електронної взаємодії влади з громадськістю, як *e*-консультація, продемонстрував у 2020 році значне збільшення кількості оприлюднених *e*-консультацій як до органів державної влади (5639 од. у 2019 році та 35 473 од. у 2020 році), так і до органів місцевого самоврядування (5736 од. у 2019 році та 14 093 од. у 2020 році). Оприлюднення *e*-консультацій на місцевому рівні збільшилось майже втричі, а на державному рівні більш ніж у сім разів. При цьому реалізація подальшої співпраці владних органів з громадськістю за результатами проведених *e*-консультацій засвідчує певні суперечливі тенденції роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Якщо кіль-

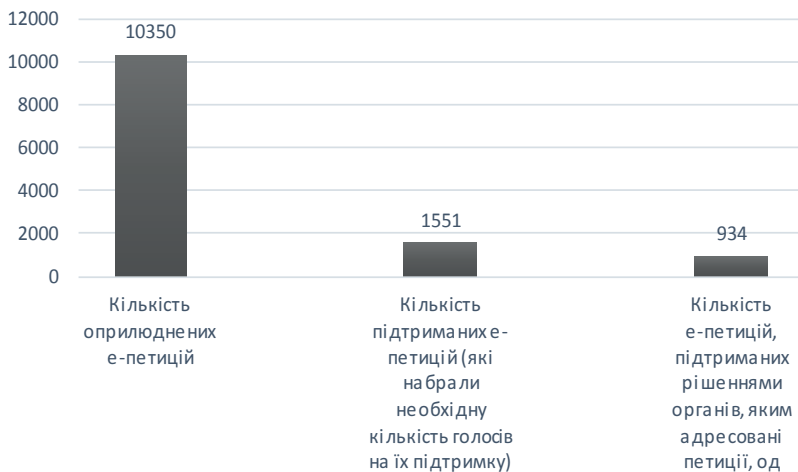
Рис. 4.7. Динаміка реалізації *e*-звернень як інструменту онлайн-взаємодії, од.

* Джерело даних: Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

кість оприлюднених звітів органами держаної влади номінально зростає з 4735 од. у 2019 році до 5168 од. у 2020 році, то кількість оприлюднених органами місцевого самоврядування звітів зменшилась майже вдвічі (з 1844 од. у 2019 році до 937 од. у 2020 році). А порівняння співвідношення кількості оприлюднених е-консультацій та кількості оприлюднених звітів за результатами е-консультацій демонструє загальну негативну динаміку. У 2019 році цей відсоток складав 83,8% для органів державної влади та 32% для органів місцевого самоврядування, у 2020 році – 14,6% та 6,6% відповідно, демонструючи значне зниження такої активності владних структур.

Такий демократичний інструмент долучення громадськості до розподілу, зокрема місцевих бюджетів – *бюджет участі* (громадський бюджет), також продемонстрував у 2020 році негативну динаміку. Так, за даними державної служби статистики України у 2019 році було оприлюднено 10350 е-петицій до різних державних органів. Проте кількість підтриманих е-петицій була в рази меншою (рис. 4.8).

Кількість е-петицій, які набрали необхідну кількість голосів на їх підтримку, склала 1551 одиницю, а кількість е-петицій, підтриманих рішеннями органів, яким були адресовані ці петиції, склала лише 934 оди-

Рис. 4.8. Динаміка механізму впровадження е-петицій в Україні (2019)*, од.

* Джерело даних: Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

ниці (60,2%). Причому аналіз такого важливого демократичного інструменту взаємодії влади з громадськістю, як *e*-петиції, демонструє загальну негативну динаміку у 2020 році порівняно з 2019 роком. Кількість оприлюднених *e*-петицій у 2020 році зменшилась більш ніж на чверть, кількість підтриманих *e*-петицій (які набрали необхідну кількість голосів на їх підтримку) – майже вдвічі, як і кількість *e*-петицій, підтриманих рішеннями органів, яким адресовані петиції. Зменшилось і співвідношення кількості *e*-петицій, які набрали необхідну кількість голосів на їх підтримку, та кількості *e*-петицій, підтриманих рішеннями органів, яким адресовані петиції, з 60,2% у 2019 році до 52% у 2020 році.

Отримані результати демонструють досить формалізоване ставлення певних владних структур до реалізації можливостей демократизації відносин влади з громадськістю за допомогою використання інформаційно-комунікаційних технологій та орієнтацію на формальне нарощування кількості *e*-інструментарію без ефективного забезпечення подальшої його реалізації. Як наслідок – акумулювання ймовірних ризиків втрати інтересу громадськості до реалізації демократичного діалогу з владою в онлайн-форматі. Виявлені негативні тенденції можуть сприяти знеціненню можливостей реалізації взаємодії влади з громадськістю в онлайн-форматі за допомогою існуючих сьогодні інструментів електронної демократії та втрати довіри громадськості до можливостей використання Інтернету як ефективного інструменту громадської активності та взаємодії.

Наразі сучасна ситуація в країні потужно акумулює онлайн-активність українців, що зокрема пов'язано з «вимушеною» активізацією онлайн-формату роботи, навчання, формалізованої та неформалізованої онлайн-взаємодії за умов пандемії COVID-19 та прискоренням процесів входження громадян в онлайн-поле суспільної активності та взаємодії.

Результати нашого дослідження демонструють особливості відгуку суспільства на перебіг реалізації активності та взаємодії українського суспільства в онлайн-форматі. Використання показника довіри (довіри до Інтернету) як маркера успішності входження інтернет-технологій в сучасне життя українців дає змогу дослідити ці особливості детальніше. Актуальність проблематики довіри у сучасному діджиталізованому суспільстві підтверджують і суспільні заходи, спрямовані на визначення та розв'язання ключових питань сьогодення. Так, тема довіри стала предметом обговорення на П'ятому національному форумі ІТ-дирек-

торів органів влади «Довіра у цифровому суспільстві» [Довіра у цифровому суспільстві, 2019].

Реагуючи на суспільний запит щодо потреби дослідження проблематики довіри в сучасному цифровому суспільстві, варто зважати на те, що будь-яке дослідження феномену довіри – досить складне завдання. Це в першу чергу пов'язано зі специфікою цього феномену, на якій наголошують експерти, зазначаючи, що «довіра – одне з наочних відтворень «м'яких» культурних змінних, чинник суспільного життя, який важко вираховувати» [Штомпка, 2012: с. 54]. Емпіричне вимірювання таких соціальних феноменів – досить складне дослідницьке завдання. Усвідомлюючи всю складність досліджень феномену довіри, ми для первинної верифікації моделі застосували в своїх дослідницьких розвідках емпіричний інструментарій, який використовують у соціології для аналізу стану довіри до різних соціальних суб'єктів та інституцій. Хоча цей емпіричний інструментарій не є досконалим, проте він є традиційним для сучасних соціологічних досліджень, попри всі його недоліки і певні вимірювальні умовності.

Дослідження показнику довіри до Інтернету було вперше включено в дослідницький інструментарій Моніторингу Інституту соціології НАН України у 2019 році. Тож дослідження 2019 року є базовими для подальшого аналізу стану та динаміки цього показника в сучасному українському суспільстві. Зупинимось детальніше на результатах 2019 року [Бойко, 2019] та порівняємо їх з результатами дослідження 2020 року.

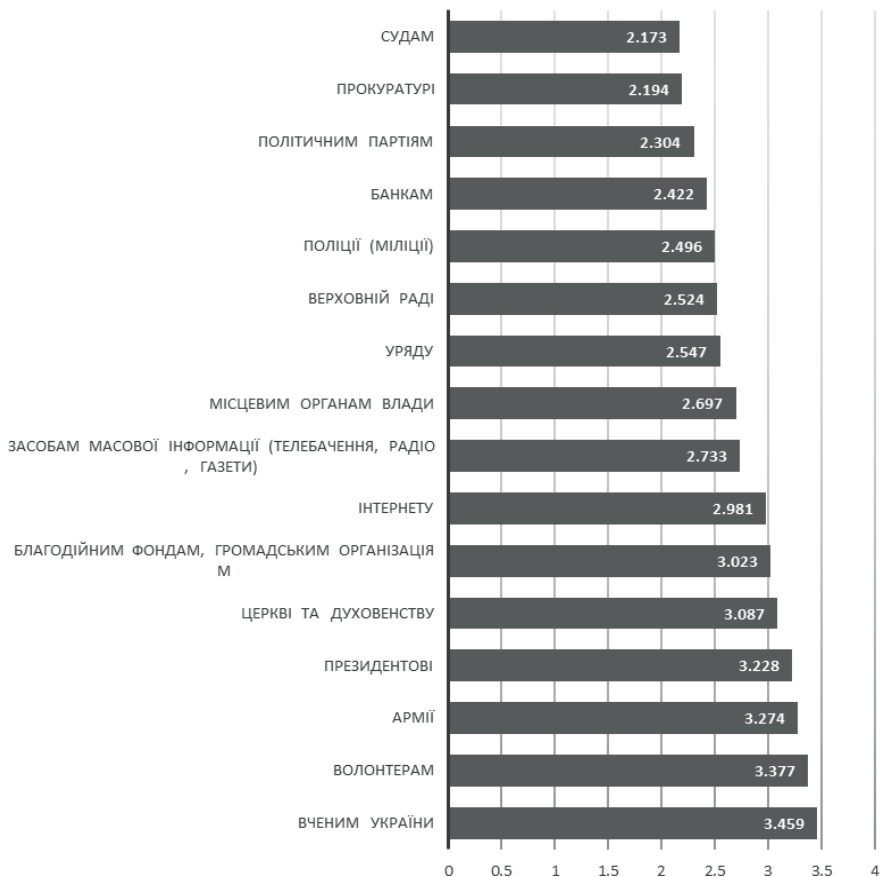
Інструментальною базою дослідження є блок запитань про рівень довіри до різних соціальних інституцій і суб'єктів – Уряду, Президента, Верховної Ради, прокуратури, поліції, судів, армії, ЗМІ (телебачення, радіо, газети), профспілок, політичних партій, банків, вчених України, волонтерів, благодійних фондів, громадських асоціацій та об'єднань тощо. До цього переліку було додано запитання *«Яким є рівень Вашої довіри Інтернету?»* Довіра вимірювалась за п'ятибальною шкалою, яка окреслювала певну оцінну позицію респондента на континуумі, полюсами якого були, з одного боку, повна недовіра, а з іншого – повна довіра.

Аналіз результатів дослідження демонструє певні тенденції, які відтворюють узагальнені показники довіри/недовіри в сучасному українському суспільстві. Зауважимо, що показник довіри вибирає частки тих респондентів, хто обирає альтернативи «радіше довіряю» або

«повністю довіряю» при відповіді на запитання «Яким є рівень Вашої довіри Інтернету?». Показник недовіри об'єднує частки тих, хто при відповіді на це запитання обирає альтернативи «радіше не довіряю» або «повністю не довіряю».

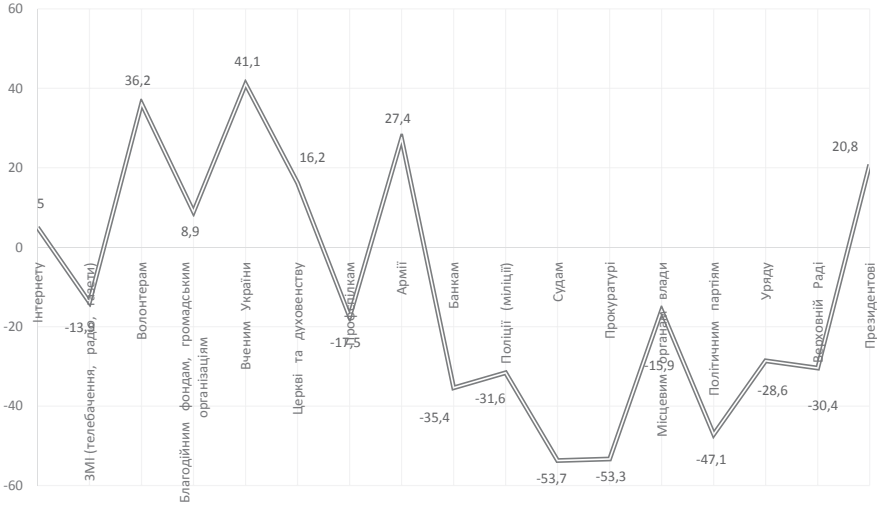
Результати дослідження 2019 року засвідчили, що за *ранговими показниками* довіри/недовіри показник довіри до Інтернету займає сьому рангову позицію з усіх запропонованих об'єктів оцінки довіри – Інтернету довіряли більше, ніж засобам масової інформації, таким, як радіо, телебачення, газети (рис. 4.9).

Ключовим для нашого дослідження є визначення *балансу довіри* до Інтернету в суспільстві як свідчення його позитивного (або негативно-

Рис. 4.9. Рангові показники довіри в українському суспільстві (2019), ранг

го) потенціалу в контексті суспільної взаємодії. Позитивний баланс довіри/недовіри передбачає, що частка тих, хто довіряє, перевищує частку тих, хто не довіряє. Навпаки, негативний баланс засвідчує, що частка тих, хто довіряє, нижча за частку тих, хто не довіряє. Результати дослідження 2019 року демонстрували позитивний баланс довіри до Інтернету, що суттєво відрізняло його від більшості інших досліджуваних об'єктів довіри (рис. 4.10).

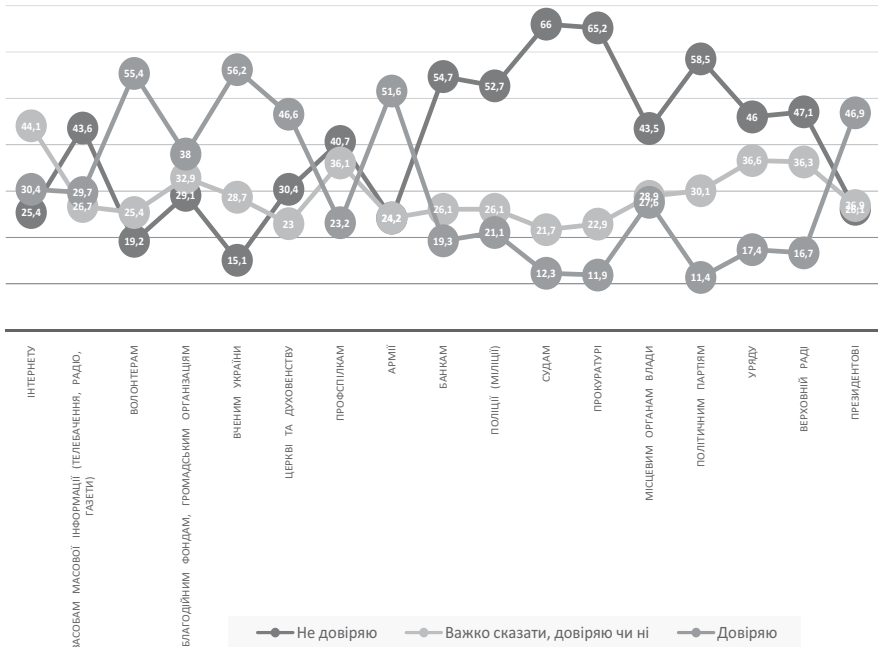
Рис. 4.10. Розподіл балансу довіри/недовіри* в сучасному українському суспільстві (2019), %

* Різниця між частками тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє соціальній інституції.

Крім Інтернету, в сучасному українському суспільстві позитивний баланс довіри/недовіри мали волонтери, вчені України, армія та Президент. Покажемо те, що Інтернет має позитивний баланс довіри на відміну від ЗМІ (телебачення, радіо, газети), які мали негативний баланс довіри/недовіри, як і більшість репрезентованих у дослідженні об'єктів довіри.

Дослідження довіри до Інтернету в сучасному українському суспільстві також передбачає фіксацію *індикатора визначеності/невизначеності* стосовно довіри до певних досліджуваних об'єктів. Результати дослідження 2019 року продемонстрували доволі високий рівень невизначеності респондентів щодо рівня їх довіри до Інтернету (рис. 4.11).

Такий результат може бути пов'язаний як з відносною новизною використання Інтернету в соціально-громадянському контексті, так і

Рис. 4.11. Розподіл позицій визначеності/невизначеності стосовно показника довіри (2019), %

зі складністю та багатогранністю самого феномену, що може заважати визначенню однозначної відповіді. Проте слід зазначити про складність і неоднозначність багатьох досліджуваних об'єктів оцінки довіри, які не вміщують конкретизований об'єкт оцінки, як, наприклад, позиція Президент (одна з небагатьох визначених однозначно, тобто окреслює конкретну особу як об'єкт оцінки довіри). Доволі високі оцінки невизначеності у 2019 році демонструють, наприклад, «благодійні фонди, громадські організації» та «профспілки», які мають досить розмиту структуру та є досить невизначеними за сучасних умов. А також «уряд» та «Верховна Рада». Такий показник з огляду на те, що соціологічне опитування проводили приблизно через місяць після проведених виборів, можливо, був свідченням того, що респонденти реально ще не визначились з оцінками діяльності цих установ та структур.

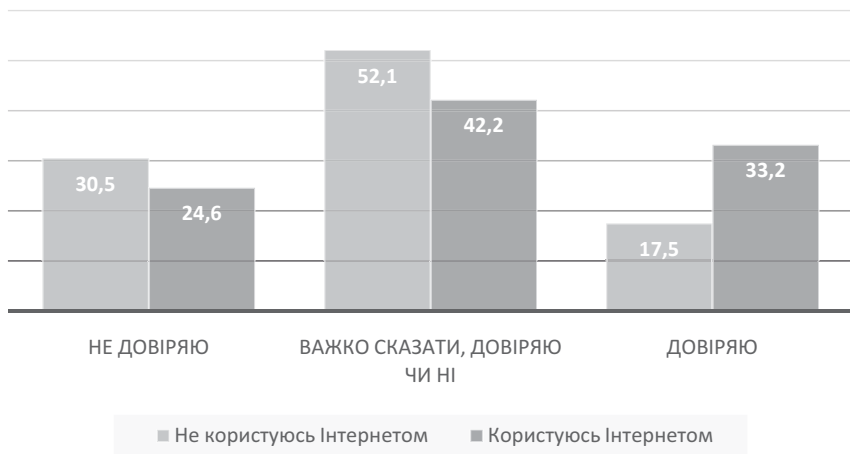
Результати дослідження 2019 року віддзеркалюють загальну картину довіри/недовіри до Інтернету населення України та демонструють загальну ситуацію ставлення громадян до Інтернету в сучасному українському суспільстві на тлі тих ініціатив, які у 2019 році перебра-

ла на себе держава, оголосивши курс на тотальну діджиталізацію суспільства і держави, насамперед через реалізацію державних програм «Держава в смартфоні», «Дія» (держава і я), «Трембіта» тощо.

Переважно позитивне сприйняття Інтернету населенням України певним чином підтвердило той кредит довіри, який був зафіксований в українському суспільстві у 2019 році. І така ситуація, безперечно, є позитивною базовою передумовою розгортання успішного діалогу держави та громадянина в онлайн-просторі.

Наступним кроком аналізу є порівняльний аналіз показника довіри до Інтернету у групах респондентів, які зазначали, що не мають потреби і ніколи не користувались Інтернетом (не користувачі), та респондентів, які є безпосередніми користувачами Інтернету (користувачі). Аналіз ставлення до Інтернету представників цих груп дасть можливість побачити різні шляхи формування довіри до Інтернету. Не користувачі Інтернету можуть формувати своє ставлення до мережі лише на засадах опосередкованого досвіду (вторинних оцінок), який формується на ґрунті загальної оцінки ситуація в країні, громадської думки, інформації ЗМІ, висловів представників експертного або навколишнього середовища тощо. Користувачі Інтернету формують більш аргументовано зважену оцінку, базовану не лише на опосередкованому (вторинному) досвіді, але й на безпосередньому досвіді користування, що робить її більш свідомою, суспільно неупередженою та індивідуалізованою. Така ситуація актуалізує доцільність розгляду та порівняння показників довіри/недовіри до Інтернету у двох групах респондентів – групи тих респондентів, які не користуються мережею Інтернету («не користувачі Інтернету»), та групи тих респондентів, які є безпосередніми користувачами Інтернету («користувачі Інтернету») та можуть висловити своє безпосереднє ставлення до мережі на підставі власного досвіду користування (рис. 4.12).

Дослідження показника довіри/недовіри до Інтернету у двох окреслених групах респондентів («користувачі Інтернету» та «не користувачі Інтернету») у 2019 році виявило досить значущу, з огляду на наш науковий інтерес, тенденцію, яка віддзеркалює парадоксальну ситуацію. Респонденти, які ніколи в житті безпосередньо не користувалися Інтернетом, не довіряють мережі значно більше, ніж ті українці, які постійно користуються мережею. Позитивні показники довіри до Інтернету у групі безпосередніх користувачів мережі (33,2%) майже вдвічі перевищили цей показник тих українців, які ніколи не користувалися Інтернетом (17,5%).

Рис. 4.12. Порівняльні показники довіри/недовіри до Інтернету серед груп респондентів, які є безпосередніми користувачами мережі (користуються Інтернетом) та які зазначають, що не мають потреби та ніколи не користувалися мережею (не користуються Інтернетом) (2019), %

Група користувачів демонструє позитивний баланс довіри/недовіри до Інтернету, на відміну від групи не користувачів, в якій було зафіксовано негативний баланс довіри/недовіри до Інтернету. Такі результати дали змогу зробити низку базових узагальнень та припущень щодо шляхів формування феномена довіри до Інтернету та формування позитивного балансу довіри до Інтернету в сучасному діджиталізованому суспільстві.

Результати аналізу шляхів формування довіри до Інтернету засвідчили, що довіра до Інтернету по-різному формується під впливом безпосереднього, особистісного досвіду використання мережі або під впливом опосередкованого досвіду, не пов'язаного з безпосереднім її використанням. Базовими засадами таких оцінок можуть бути стереотипи, сформовані в громадській думці, матеріали ЗМІ, думки експертів тощо.

Аналіз результатів дослідження позитивного/негативного балансу довіри до Інтернету засвідчує, що користувачі демонструють позитивний баланс рівня довіри/недовіри до Інтернету на відміну від не користувачів, які демонструють негативний баланс за цим показником. Така ситуація дає змогу зробити певні прогностичні припущення щодо формування відчуття довіри до Інтернету. По-перше, можна припустити, що подальше збільшення чисельності долучення населення України до користування Інтернетом сприятиме збільшенню показників довіри до

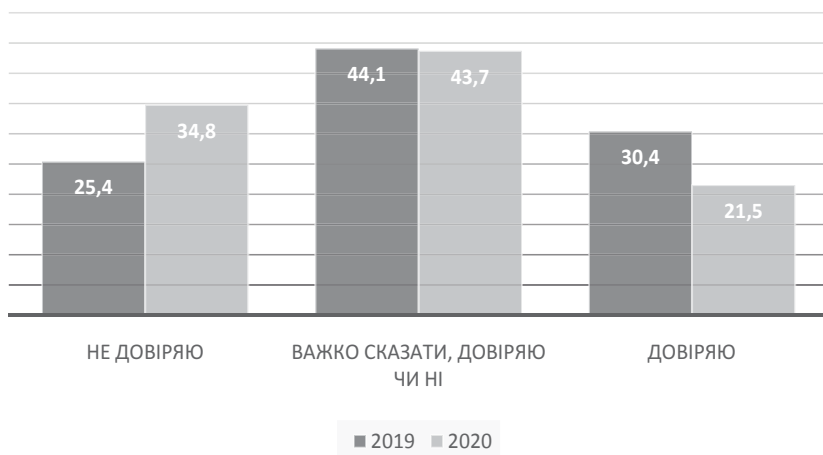
мережі в сучасному українському суспільстві. По-друге, подальше на-рощування та урізноманітнення інтернет-активності громадян України сприятиме зменшенню показників невизначеності в ставленні українців до мережі. І це сприятиме позитивному сприйняттю населенням зокрема і онлайн-реформ, ініційованих державою в рамках курсу на демократизацію суспільних відносин у країні.

Розгляд показника довіри до Інтернету за різними соціально-демографічними ознаками, здійснений 2019 року, засвідчив, що довіра до Інтернету превалює в усіх поселенських групах – як у великих містах, так і в сільській місцевості. Аналіз показника довіри/недовіри до Інтернету має приблизно однаковий регіональний розподіл. Довіра до Інтернету превалює в усіх регіонах країни. Аналіз вікових ознак засвідчив, що показник довіри до Інтернету зменшується зі збільшенням вікових характеристик респондентів. У старших вікових групах також фіксуємо зростання невизначеності щодо оцінки довіри/недовіри до Інтернету порівняно з молодшими віковими групами.

Наведені результати презентують загальний стан довіри/недовіри, який панував в українському суспільстві у 2019 році, що стало базовою точкою для дослідження подальших зрушень цього показника. Моніторинг ситуації щодо динаміки показника довіри до Інтернету в українському суспільстві було продовжено 2020 року. Наразі цей рік став досить непересічним з огляду на виключні обставини, які відбувались у 2020 році у зв'язку зі всесвітньою пандемією COVID-19. Це вплинуло на оцінки населенням життєвої ситуації загалом, що відбилося і на рівні довіри/недовіри до Інтернету порівняно із попереднім роком дослідження. Пандемія COVID-19 кардинально збільшила потреби використання інформаційно-комунікаційних технологій, зробивши громадян ще більш залежними від сучасних цифрових технологій. Тож результати дослідження 2020 року – це в першу чергу відповідь на запитання, як глобальний перехід країни в онлайн вплинув на показники довіри до Інтернету.

Наразі дослідження, здійснене у 2020 році, презентує стрімке зменшення показників довіри до Інтернету (*рис. 4.13*).

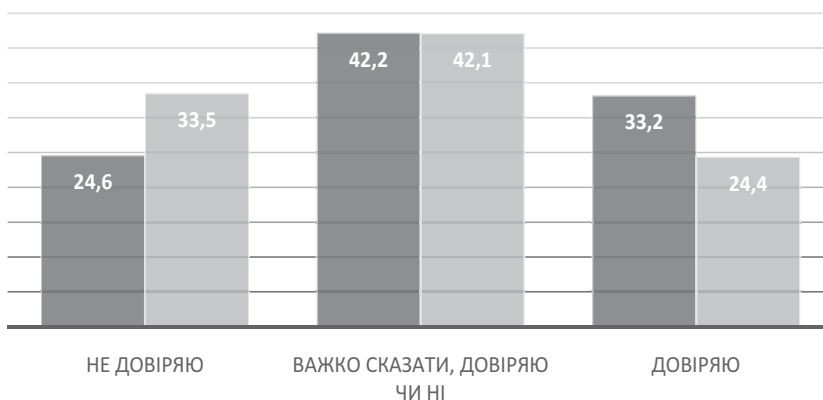
У 2020 році, за умови стрімкого та подекуди примусового зростання інтернет-користування, баланс довіри/недовіри до Інтернету на відміну від показника 2019 року (+5%) продемонстрував від'ємний показник (–13,3%). Отже, недовіра до Інтернету переважила позитивне ставлення до мережі. Зменшення рівня довіри до Інтернету фіксуємо і серед користувачів Інтернету, і серед не користувачів. Проте особливістю ситуації

Рис. 4.13. Динаміка показника довіри/недовіри до Інтернету, %

2020 року стало те, що група користувачів продемонструвала більший відсоток падіння довіри до Інтернету. На відміну від групи не користувачів, в якій цей показник зменшився на 6,4%, група користувачів скоротила показник довіри до Інтернету майже на 9%. При цьому відсоток користувачів, яким було важко відповісти, залишився на рівні минулого року, а збільшився показник недовіри (рис. 4.14).

Така ситуація спричинила потребу у подальшому аналізі групи користувачів Інтернету та виокремленні тих соціально-демографічних

Рис. 4.14 Динаміка показника довіри/недовіри до Інтернету серед користувачів мережі, %

груп, які продемонстрували найбільший рівень падіння довіри до Інтернету у 2020 році.

Аналіз вікових характеристик групи користувачів Інтернету за показником довіри до Інтернету засвідчив, що зниження рівня довіри відбулося в усіх вікових групах. У віковій групі від 18 до 29 років було зафіксовано 9,2% зниження показника довіри до Інтернету, у групі від 30 до 39 років – 7,5%, у групі від 40 до 49 років – 6,3%, у групі від 50 до 59 років – 11,2%, у групі від 60 до 69 років – 14,9%. І лише старша вікова група віком понад 70 років наростила рівень довіри до Інтернету на 7,2% (рис. 4.15).

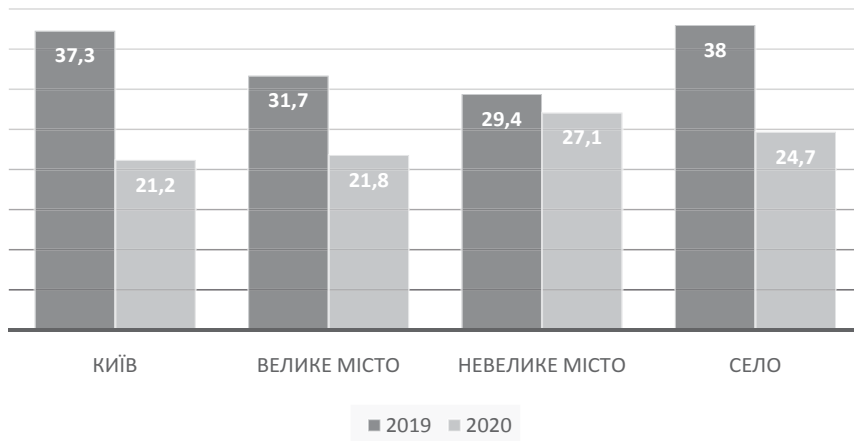

Рис. 4.15. Динаміка показника довіри до Інтернету серед користувачів мережі у різних вікових групах, %

Таким чином, можна зазначити, що найбільше рівень довіри до Інтернету знизився у молодіжній віковій групі та у старших вікових групах передпенсійного та пенсійного віку, які значно підвищили рівень користування Інтернетом у період пандемії порівняно з попереднім допандемічним періодом. Це і дистанційне навчання молодіжної вікової групи, і віддалена робота, збільшення практик користування мобільними додатками та інтернет-програмами тощо за умов локдауну старших вікових груп, що детермінує збільшення залежності життя, праці, навчання від наявності Інтернет-доступу, його якості та навичок користування.

Аналіз динаміки показника довіри до Інтернету у різних поселенських групах також продемонстрував стрімке падіння порівняно з 2019 роком

дослідження. Найбільший відсоток зниження довіри до Інтернету відбулось у столиці – 16,1%, а також у сільській місцевості – 13,3% (рис. 4.16).

Рис. 4.16. Динаміка показника довіри до Інтернету серед користувачів мережі у різних поселенських групах, %

Така ситуація може бути пов'язана як зі збільшенням робітничих навантажень в онлайн-форматі, притаманних існуванню в столиці за умов карантину, так і зі збільшенням потреби в онлайн-присутності за досить низької якості Інтернету, яка найчастіше має місце у сільській місцевості. Попри активні дії влади щодо забезпечення якісного інтернет-доступу у всіх типах поселення країни, на сьогодні проблема села все ще залишається на стадії розв'язання.

Аналіз регіональних характеристик засвідчив зниження рівня довіри до Інтернету в усіх регіонах. Найбільший рівень падіння довіри до Інтернету за результатами дослідження фіксуємо в центральному та південному регіонах.

Наше дослідження виявило певні особливості характеристик респондентів, які виявляють довіру до Інтернету.

Аналіз засвідчив, що ймовірні економічні негаразди, як-то звільнення з роботи, втрата заробітку під час карантину, зменшення заробітної платні, труднощі повернення банківського кредиту тощо, пов'язані з наслідками карантинних обмежень ситуації COVID-19, не вплинули значущо на показник довіри до Інтернету. Разом з тим довіра до Інтернету співвідносна з оцінкою тих настроїв та емоційних станів, які, на

думку респондента, панують в суспільстві. Респонденти, які довіряють Інтернету, при відповіді на запитання «Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день?» частіше обирають такі почуття, як «надія» (33,3% проти 23,2% серед тих респондентів, які не довіряють Інтернету), «бажання змін» (30,9% проти 23,9%), і рідше такі, як «страх» (22,6% проти 36,4%), «обурення» (23,5% проти 32,3%) та «байдужість» (23% проти 32,8%).

Результати нашого дослідження засвідчують, що довіра до Інтернету практично не пов'язана з перебігом активності у соціальних мережах, проте пов'язана з показниками соціально-громадянської активності в Інтернеті, а також з оцінками ймовірності та потреби запобігання тим загрозам, які пов'язані з користуванням Інтернетом. Особливістю оцінок таких загроз є те, що близько 38% респондентів, які довіряють Інтернету, вважають, що *потребують запобігання радше технічній загрозі*, зокрема «крадіжці та оприлюдненню приватної інформації» (серед тих, хто не довіряє Інтернету, таких 20,4%), «інтернет-шахрайству» (31,9% проти 22,7%), натомість, на думку респондентів, які довіряють Інтернету, радше *не потребують запобігання соціальній загрозі* – «маніпулювання громадською думкою через Інтернет» (40,2% проти 14,9% серед тих, хто не довіряє Інтернету), «поширення в Інтернеті заздалегідь неправдивої інформації (фейків)» (37,3% проти 29,4%), «маніпулювання поведінкою» (42,1% проти 21,1%).

З огляду на проведений аналіз феномену можна зазначити, що позитивне ставлення до Інтернету є необхідною умовою активізації громадянської активності, комунікації та взаємодії, опосередкованої використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Тож показник довіри до Інтернету має бути подано розгорнутою системою індикаторів, які охоплюватимуть можливі варіації формування довіри. А відстеження динаміки показника довіри до Інтернету може бути дійовим динамічним маркером успішності демократизаційних трансформацій в сучасному суспільстві, який відтворює оцінку безпосереднього або опосередкованого досвіду громадян щодо використання інтернет-ресурсів у певний проміжок часу.

Емпіричне дослідження підтвердило мою гіпотезу щодо рухливості (чутливості) показника довіри до Інтернету як реакції на будь-які суспільні зміни та трансформації, що робить його важливим інструментом дослідження перебігу суспільних трансформацій, пов'язаних з використанням Інтернету. Подальший моніторинг показника довіри до Інтернету як про-

гностичного інструменту оцінки демократичних зрушень у державі дасть змогу відстежувати ефективність реалізації онлайн-взаємодії, зокрема і взаємодії в рамках реалізації відносин «держава – громадянин» у рухливій динаміці, оцінювати сприйняття Інтернету як демократизуючого або антидемократизуючого ресурсу суспільного розвитку країни.

Сьогодні можна констатувати динамічну активність держави щодо впровадження інструментарію електронної взаємодії, інструментів *e*-уряду та *e*-демократії в Україні за наступними спрямуваннями: переведення державних адміністративних послуг в *e*-формат; впровадження системи Open Data; активізація елементів *e*-демократії (*e*-консультації, *e*-петиції, *e*-звернення, бюджети участі). За даними моніторингу ООН, сьогодні Україна наближається за індексним виміром розвитку електронного уряду, розширенням можливостей електронної участі до провідних демократичних країн світу. Разом із тим слід зазначити, що політика, зорієнтована на стрімке формально-кількісне збільшення *e*-інструментарію без ретельного опрацювання якісних складових цього процесу та забезпечення надійних механізмів його реалізації – законодавчих, управлінських, технічних, фінансових, кадрових, соціальних, культурних тощо, може стати причиною знецінення можливостей *e*-урядування та *e*-демократії та провокуватиме ризики втрати довіри громадян до їх дійовості та результативності. І як наслідок – зниження довіри до владних структур загалом як ненадійного партнера діалогу «держава (влада) – громадянин». В сучасному діджиталізованому суспільстві функціонування *e*-інструментарію суспільної взаємодії як джерела оцінки діяльності влади та ставлення до держави і владних структур суттєво зростає з огляду на збільшення суспільного онлайн-простору в житті кожної сучасної людини, а також з огляду на відносну новітність використання інформаційно-комунікаційних технологій в різних сферах сучасного суспільства, що продукує як технологічні ризики впровадження та функціонування, так і відповідно соціальні ризики долучення та використання.

Сьогодні українці демонструють готовність до реалізації взаємодії «держава – громадянин» в онлайн-форматі. За цих умов важливо не втратити довіру суспільства до реалізації такого онлайн-діалогу та виправдати сподівання громадян щодо розширення демократичних механізмів взаємодії з владою з використанням широких можливостей новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Це дасть змогу залучати велику кількість громадян країни до механізмів реалізації демократії незалежно від статусних, освітніх, поселенських, матеріальних тощо характеристик учасників діалогу.

4.3. ПРОФІЛІ СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ І РИЗИКІВ

Що таке соціальні проблеми та ризики? Відповідь на це питання є центральним для визначення предметного поля цієї дисципліни. Енциклопедії і довідники свідчать, що соціальні проблеми і ризики пов'язують переважно з небажаними, поганими, клопотливими речами, частина з яких, проте, приваблює ті чи ті групи населення (ризиковані дії, аддиктивна поведінка тощо). Соціологи, вивчаючи соціальні проблеми та ризики, намагаються отримати у цьому випадку обґрунтовану інформацію, щоб пояснити їх причини, прояви, наслідки. Для цього є необхідними систематичні реєстрації небезпек, девіацій, розломів, проявів соціальної несправедливості, які відбуваються у суспільстві, у повсякденному житті громадян. Встановлення джерел і механізмів виникнення проблемних і ризикованих явищ та ситуацій у процесі функціонування суспільства є дуже важливим питанням. Водночас зовсім не зайвим є також питання про механізми розпізнавання соціальних проблем і ризиків у повсякденному людському житті. У цьому плані соціологія намагається встановити рівень дійовості відповідних механізмів. Соціологія на підставі своїх знань про проблемні та ризиковані явища і ситуації бере активну участь у розробленні управлінських тактик і технологій щодо усунення або пом'якшення соціальних проблем і негативних ризиків. Проте на шляху до цього є багато перешкод. Одні з них пов'язують із пошуком відповідей на зміст і специфіку самих понять «соціальна проблема» і «соціальний ризик». Далі ми коротко зупинимося на цьому моменті.

Визначення поняття «соціальна проблема». Якщо звернутися до каталогу визначення соціальної проблеми, що містяться в науковій літературі, то можна виокремити три аспекти. По-перше, соціальні проблеми (наприклад, бідність, злочинність, війна тощо) належать до певних умов, структур чи ситуацій, які можна розглядати як об'єктивні порушення, суперечності або дисфункції суспільного життя. По-друге, складовою багатьох визначень соціальних проблем є фіксація їх сприйняття в соціумі, а також їхня назва чи соціальна конструкція. По-третє, визначення соціальних проблем містить, як правило, можливість і необхідність зміни проблемної ситуації та застосування відповідних політичних і управлінських заходів (технологій).

Отже, врахування зазначених аспектів при вивченні змісту і специфіки соціальних проблем дає можливість вважати, що соціальні проб-

леми є певними суспільними обставинами, ситуаціями чи практиками, які викликають порушення, розлади і страждання або ж їх сприймають як такі. Загалом соціальні проблеми є соціальними фактами, вони існують об'єктивно, тобто незалежно від стану теорії соціальних проблем і методів їх вивчення. Утім це такі соціальні факти, які не тільки відображаються в ментальності громадян певного суспільства, а й, крім того, викликають у них інтелектуальну та емоційну зацікавленість, яка знаходить вираження в опінії, настановах і переконаннях.

Усвідомлення змісту і специфіки соціальних проблем є доцільною дослідницькою справою, бо серед науковців продовжують існувати розбіжності на тему того, що є або не є соціальною проблемою. Глибоке ознайомлення з особливостями генези, формами вияву і наслідками соціальних проблем може стати у нагоді тим, хто їх досліджуватиме, а також для тих, хто хоче їх розв'язувати, тобто як для теоретиків, так і для практиків соціального управління. Головним завданням перших є розвій соціології соціальних проблем і соціології ризиків як спеціальних наукових субдисциплін. Функція других – креативне застосування теоретичного потенціалу цих спеціальних соціологій для розв'язування соціальних проблем суспільства. Отже, в рамках соціології соціальних проблем можна виокремити теоретичну частину, яка займається концептуалізацією соціальних проблем суспільства, вивчає механізми виникнення і розпізнавання соціальних проблем, їх типологізацію та співвідношення з існуючою ціннісною системою. Прикладна (практична) частина охоплює переважно ідентифікацію соціальних проблем, діагностику їх гостроти і поширення, пропозиції та апробації практичних розв'язань проблемних явищ і ситуацій. Стосовно цього соціологія соціальних проблем наближена до соціальної роботи, яка, у свою чергу, є практичною дією на шляху розв'язання соціальних проблем. Загалом соціологія соціальних проблем становить для соціальної роботи важливий базис теоретичного, методологічного і методичного наукового знання [Ручка, 2017].

Визначення поняття «соціальний ризик». Соціальні ризики, їхня спрямованість та інтенсивність щільно пов'язані із соціальними проблемами в суспільстві. Прояви і наслідки соціальних проблем ускладнюють повсякденне життя людей, які витлумачують їх як джерела загроз і небезпек. Нині, за умов економічної рецесії, військового конфлікту на сході країни, пандемії коронавірусу, ця обставина ще більше посилюється. Зрозуміло, люди намагаються передбачити, прорахувати загрози і небезпеки, що пов'язані з проявами і наслідками соціальних проблем, підготуватися до них. Але це не завжди вдається, навіть за

допомогою науково-технічних досягнень, які дійсно можуть знижувати появу і перебіг деяких традиційних ризиків (епідемій, стихійних лих). Водночас збільшуються ризики техногенних аварій, нещасних випадків як результатів взаємодії людей і складних технічних систем. Відбувається постійне оновлення ситуацій ризиків, які дуже важко передбачити (наприклад, аварії на АЕС, епідемії/пандемії, теракти тощо). Повсякденне життя людей насичене постійними спробами очікування та передбачення загроз, небезпек, лих, які несуть із собою відповідні соціальні проблеми.

Свого часу Ю.Саєнко вважав, що соціальний ризик – це ймовірність загрози втрати соціальним суб'єктом життєво важливих чинників (здоров'я, статусу, безпеки, роботи тощо) просто у повсякденному житті або в результаті природних чи техногенних аварій і лих [Саєнко, 2001]. Бачимо, що в цьому визначенні соціального ризику наголос зроблено на загрозі втрати соціальним суб'єктом життєво важливих цінностей/можливостей, без яких його життя погіршується, стає неуспішним, незахищеним.

У соціології, як відомо, емпіричні дослідження ризиків почалися приблизно на початку 1970-х років. При цьому особливий інтерес дослідники приділяли вивченню сприйняття ризиків, ставлення до них з боку різних груп населення. Часто-густо такого роду вивчення вмотивоване наміром впливати на прийняття відповідних управлінських рішень, які повинні враховувати дані про те, як люди сприймають та оцінюють різноманітні небезпеки. У ході наукових досліджень було з'ясовано, що між оцінками чи очікуваннями ризиків з боку експертів та оцінками ризику з боку широкої громадськості можуть існувати розбіжності. Цей факт порушує питання про взаємовідповідність суб'єктивного сприйняття ризику та його об'єктивного рівня. Тут не треба забувати, що сприйняття ризику завжди пов'язане із системою вірувань та уявлень людей. Тому ставлення до нього завжди є ціннісно забарвленим.

І справді, настанови, орієнтації людей, їхня загальна вразливість щодо ризиків мають істотне значення для сприйняття певної діяльності, технологій, ситуацій як носіїв загроз чи небезпек. При цьому ризик оцінюють у зв'язку з небезпекою для життя, здоров'я та добробуту окремої людини, родини, громади, суспільства чи людства загалом. Дослідження показують, що існують певні групи людей, які більш вразливі щодо ризиків та небезпек, ніж інші групи. Так, було встановлено, що експерти оцінюють технологічні ризики, як правило, нижче, ніж широка громадськість; студенти технічних спеціальностей – нижче, ніж студенти гуманітарного профілю. Порівняно з експертами звичайні громадяни схильні об-

грунтовувати свої оцінки ризику в оперті радше на його якісні, ніж кількісні характеристики. Дослідники також помітили, що чоловіки схильні ризикувати більше, ніж жінки. У свою чергу, бідні, бездомні, безпритульні навіть за умов технологічної або екологічної небезпеки все-таки більше турбуються про їжу, житло, матеріальне забезпечення, ніж про усунення загроз навколишнього середовища [Ручка, 2001].

Загрози і побоювання як індикатори гостроти соціальних проблем і ризиків. В емпіричних соціологічних дослідженнях соціологи намагаються з'ясувати міру (рівень) проблемності певного каталога об'єктивних явищ, ситуацій, подій і практик. Для цього використовують різні методики. Нижче наводимо дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, які були отримані в репрезентативних опитуваннях дорослого населення України в 2014, 2020 і 2021 роках. Міру (рівень) проблемності цього каталога певних життєвих чинників встановлено на підставі відповідей респондентів на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?» (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Розподіл відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?» (2014, 2020, 2021 роки), %

Життєві чинники	2014	2020	2021
Зростання цін	63	65	70
Невиплата зарплат, пенсій тощо	61	58	53
Безробіття	60	71	62
Пандемія коронавірусу (COVID-19)	—	44	42
Напад зовнішнього ворога на Україну	52	43	34
Війни на сході України	—	—	47
Розпад України як держави	46	28	21
Зростання злочинності	43	41	33
Зупинка підприємств	36	38	25
Міжнародні конфлікти	35	23	12
Голод	38	35	23
Масові вуличні безпорядки	33	21	13
Холод в квартирі	24	23	27
Зараження загрозовими для життя інфекціями або вірусами (коронавірус, СНІД тощо)	17	28	19
Встановлення диктатури в країні	17	13	13
Наплив біженців, переселенців і приїжджиків	14	12	14
Міжрелігійні конфлікти	12	14	8
Наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС	9	9	5

Джерело: «Українське суспільство: соціологічний моніторинг» Інституту соціології НАН України.

Дані *табл. 4.2* показують, що побоювання українських співгромадян у 2014 році стосувалися насамперед зростання цін, невиплати зарплат і пенсій, безробіття, нападу зовнішнього ворога на Україну, розпаду України як держави, зростання злочинності. Як бачимо, у середньому на побоювання щодо негативного стану зазначених життєвих чинників (переважно соціально-економічних і політичних за своїм характером) вказували 54% опитуваних.

Загалом побоювання чи їх відсутність стосуються сприйняття людьми тих чи тих подій або обставин повсякденного життя. Разом з тим вони мають стосовно людей, у певному розумінні, зовнішній, об'єктивний статус. Це означає, що вказані життєві чинники не тільки викликають побоювання у людей, але й дійсно можуть становити серйозні загрози і небезпеки їх повсякденному існуванню. Отже, міру (рівень) проблемності наведених життєвих чинників зумовлюють дві змінні: ризики/загрози нормальному стану повсякденного життя людей та їхнє сприйняття (побоювання) щодо цих ризиків і загроз.

У 2020 році головними загрозами повсякденному життю наших співгромадян, щодо яких вони висловлювали побоювання, найчастіше були безробіття, зростання цін, невиплата зарплат і пенсій, пандемія коронавірусу, напад зовнішнього ворога на Україну, зростання злочинності, зупинка роботи підприємств. Як бачимо, до низки провідних соціально-економічних і політичних ризиків/загроз увійшла пандемія COVID-19, яка стала явною загрозою для всього населення країни. Проте в середньому побоювання щодо негативного впливу цих чинників на життя демонстрували (як і в 2014 році) 54% опитуваних.

У 2021 році згідно з відповідями опитуваних провідними ризиками/загрозами були зростання цін, безробіття, війна на сході України, невиплати зарплат і пенсій, пандемія коронавірусу, напад зовнішнього ворога на Україну, зростання злочинності. Свої побоювання щодо зазначених ризиків/загроз декларували цього разу менше опитаних, а саме 49%. Загалом дані *табл. 4.2* показують, що суттєво підвищилися побоювання щодо зростання цін. Рівень побоювання пандемії коронавірусу залишився таким самим, як і у 2020 році. Порівняно з даними 2014 року побоювання негативного впливу більшості зазначених життєвих чинників знижується. І це, мабуть, не дивно. Час і пристосування до існуючих обставин роблять свою справу. Особливо це помітно на прикладі суттєвого зниження побоювання нашого населення катастрофи на Чорнобильській АЕС. Тобто сьогодні наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС не сприймають такими загрозливими і небезпечними, як у 1986–1990-ті роки. Водночас

потрібно не забувати, що деякі ризики/загрози можуть із часом відтворюватися. Що стосується такого чинника, як напад зовнішнього ворога на Україну, то порівняно з 2014 роком побоювання впливу останнього знизилися. Проте 2021 року в опитувальнику з'явився ще один варіант загрози «Війна на сході України», який отримав 47%. Отже, ці варіанти зовнішньої небезпеки воєнного нападу залишаються дуже значущими серед переліку ризиків/загроз.

Загалом наведені дані *табл. 4.2* за результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України показують, що 2021 року в опінії населення України провідними соціальними проблемами та ризиками є зростання цін, безробіття, війна на сході України, невиплати зарплат і пенсій, пандемія Covid-19, напад зовнішнього ворога на Україну, зростання злочинності. Крім того, помітно, що відбувається загострення й таких ризиків у сприйнятті опитуваних, як голод, холод у квартирі, зупинка роботи підприємств, розпад України як держави, зараження загрозливими для життя інфекціями або вірусами.

Постійне відстеження засобами соціологічного моніторингу динаміки сприйняття ризиків/загроз, рівня побоювань у повсякденному житті наших громадян є релевантним для актуального пізнання проблемності та ризикогенності різних життєвих чинників в українському соціумі, а також необхідним для пошуку адекватних способів розв'язання соціальних проблем, правління соціальними ризиками.

Індивідуалізм як соціокультурний феномен нашого життя. Зацікавленість феноменом індивідуалізму зародилася, як відомо, ще за доби Великої Французької революції. Трохи пізніше А. де Токвіль, автор знаменитої книги «Демократія в Америці» (1835), підкреслював, що індивідуалізм є важливою рисою демократичного етосу. Цю рису, на думку вченого, можуть характеризувати дві тенденції. З одного боку, індивідуалізм означає уособлення людей, про що свідчить їхня схильність замикатися у вузькому родинному і дружньому колі. Ця тенденція має власне демократичне походження і з вирівнюванням умов існування людей посилюватиметься. Проте, з іншого боку, індивідуалізм означає зближення людей, чому сприяє те, що вони рівні між собою. За умов демократії поступово зникає слухняність і довіра до зовнішніх авторитетів, люди схильні апелювати лише до власного розуму. І хоча зв'язки між ними послаблюються, вони, проте, поважають права один одного, поцінують взаємодопомогу й співробітництво.

У другому розділі своєї книги, яка присвячена розгляду індивідуалізму в демократичних країнах, А. де Токвіль поняттєво розрізняє *егоїзм*

та *індивідуалізм*. На його думку, «егоїзм – пристрасна, надмірна любов до себе самого, що примушує людину ставитися до всього на світі лише з точки зору особистих інтересів і преферувати себе всім іншим людям». Водночас «індивідуалізм – це врівноважене, спокійне почуття, яке спонукає кожного громадянина ізолювати себе від маси подібних до себе і зачинятися у вузькому колі родини та друзів, створивши для себе, таким чином, маленьке суспільство, людина припиняє турбуватися про суспільство загалом» [Токвиль, 1992: с. 373].

Нині дослідники теж не ототожнюють поняттєво егоїзм та індивідуалізм. Водночас більшість із них вважає, що егоїзм не є базовою протилежністю індивідуалізму. Вважають, що такою протилежністю егоїзму є *альтруїзм*. Базовою же протилежністю індивідуалізму є *колективізм*. Тобто в сучасних наукових дослідженнях індивідуалізм та колективізм розглядають як *антиподи*.

Тут варто зазначити, що показники співвідношення індивідуалізм vs колективізм сьогодні є одними з найважливіших соціокультурних і психологічних параметрів існування культур. У соціологічних дослідженнях їх активно використовують, щоб зрозуміти і пояснити відмінності в ментальності та поведінці представників різних культур. При цьому, якщо в балансі індивідуалізм-колективізм переважають показники індивідуалізму, то відповідні культури називають *індивідуалістичними*. Якщо навпаки – *колективістськими*. Індивідуалістичні культури цінують і винагороджують індивідуальність і унікальність людини, її ініціативність і відповідальність. Ієрархію та соціальні відмінності тут редукують до мінімуму. У колективістських культурах високо цінують групові інтереси, індивідів визначають радше через групову належність, ніж через властиві їм якості та обдарованість. У культурах індивідуалізму підтримують ієрархічну диференціацію і вертикальні зв'язки; роль, статус і поведінку людини визначають її позицією в ієрархічній структурі. Цікаво, що в колективістських культурах люди, як правило, належать до меншої кількості груп, ніж це подано в індивідуалістичних культурах [Мацумото, 2008: с. 523].

Загалом, як стверджують провідні спеціалісти крос-культурних досліджень (Г. Гофстед, Г. Тріандіс, Ф. Тромпенаарс та ін.), індивідуалізм репрезентує зв'язок між особистістю та колективом, що превалює в певному суспільстві. Головною гіпотезою індивідуалізму є положення про те, що індивідуалісти не залежать один від одного. Головною ж ідеєю колективізму є прийняття тези про те, що групи пов'язують і взаємно зобов'язують індивідів.

Аналіз даних проведених крос-культурних досліджень дав Г. Гофстеде змогу визначити рейтинг 40 країн світу за шкалою індивідуалізму. США, Австралія, Великобританія, Канада і Нідерланди були у 1980 році найбільш індивідуалістичними. Водночас найбільш колективістськими країнами були Венесуела, Колумбія і Пакистан. Загалом західні розвинені країни отримали найвищі показники індивідуалізму. Найбільш колективістські країни – у Південній Америці та Азії.

Чому індивідуалізм, його цінності переважають на Заході, а колективізм – на Сході? Щодо цього дослідники дотримуються такої аргументації. Однією з головних передумов розвитку індивідуалізму є *добробут*. Саме тому індивідуалізм у країнах багатого Заходу розвинений краще, ніж у країнах бідного Сходу. Крім того, зростання рівня індивідуалізму пов'язане з темпом *приросту населення*. Чим нижче приріст населення, присутність демографічної кризи, тим малочисельнішими є сім'ї і тим імовірніше виховання дітей у дусі індивідуалістичних цінностей. Водночас на Сході демографічний вибух, багаточисельні сім'ї не сприяють розвитку духу індивідуалізму. Останній також пов'язаний з розвитком культурного *плюралізму, з можливостями вибору*. Дослідження показують, що існуючі демократичні традиції Заходу значно краще стимулюють розвиток індивідуалізму, ніж авторитарні культури Сходу.

Ну а що у нас? Якою є сьогоднішня Україна – індивідуалістичною чи колективістською? О.С. Стражний, автор цікавої книжки «Український менталітет: Ілюзії. Міфи, Реальність», вказує, що, «увібравши в себе вплив Сходу і Заходу, українці наділені достатньою мірою як індивідуалізмом, так і общинністю». І далі додає: «Саме в специфічному українському індивідуалізмі багато соціологів убачають гарантію успіху ринкових перетворень і вестернізації української економіки» [Стражний, 2008: с. 318]. І справді, нині багато фахівців із різних соціогуманістичних дисциплін вважають, що Україна є змішаною, індивідуалістично-колективістською культурою, хоча в минулому в неї було більше індивідуалізму, ніж колективізму. Останнього стало більше саме за часів «реального соціалізму». Хоча тут можна дискутувати щодо природи «соціалістичного колективізму». Чи був він «істинним» або «фальшивим», це питання світоглядне, а може, ідеологічне. Головне, що він за своїм змістом справляє вплив на ментальність нашого населення й сьогодні. І тут постають завдання – з'ясувати у науковий спосіб, у якому стані перебуває нині баланс індивідуалізму-колективізму в українському соціумі? Які головні тренди тут можна зафіксувати? З якими переважно цінностями пов'язують наших прихильників індивідуалізму і колективізму?

Відомий соціальний психолог В. Васютинський у своїй цікавій книзі «Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм» на підставі проведених емпіричних досліджень робить висновок, що сьогодні в українському соціумі відбувається процес переходу від колективізму до індивідуалізму. При цьому переваги індивідуалізму респонденти насамперед убачають у забезпеченні умов для розвитку особи та вияву індивідуальної ініціативи [Васютинський, 2016: с. 69]. Водночас, якщо мати на увазі альтруїстичний потенціал колективізму, його орієнтованість на загальне благо соціуму, то українці не проти такого колективізму.

Про певну динаміку цінностей індивідуалізму свідчить і соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України. Респондентам ставили таке запитання: «Чи сприймаєте Ви як свою ту систему цінностей, яка склалась в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?». У 2013 році позитивно («радіше так» + «однозначно так») на це запитання відповіли 26% респондентів, а у 2019 році – вже 44%. Тобто за цей період спостерігаємо зростання чисельності прихильників нової системи цінностей незалежної України. При цьому таку систему цінностей у 2019 році найбільше сприймали як свою представники молодого покоління (51%), а представники старшого покоління – найменше (38%). Загалом це означає, що сьогодні наше молоде покоління найбільше зорієнтоване на цінності ринкової економіки, демократії та індивідуалізації.

Показовими для висвітлення ціннісної ментальності українців є їхні відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?» Запитання і варіанти відповідей на нього пов'язують із так званим *локусом контролю*, що є чинником, який визначає певний тип особистості. Він репрезентує схильність людини приписувати відповідальність за події в житті і результати її діяльності здебільшого зовнішнім обставинам (екстернальний, зовнішній локус контролю) або власним здібностям і зусиллям (інтернальний, внутрішній локус контролю). Людей із зовнішнім локусом контролю, що схильні пояснювати свою поведінку впливом зовнішніх обставин, заведено називати *екстерналами*. Вони репрезентують *екстернальний тип* людини, яка переконана в тому, що її успіхи і невдачі залежать передусім від зовнішніх обставин – від стану навколишнього середовища, поведінки і дій інших людей, випадковості, везіння або невезіння тощо. Протилежний (*інтернальний*) тип людей називають *інтерналами*. Людина цього типу вважає, що явища і події її життя здебільшого залежать від неї самої, її здібностей та особистих якостей (компетентності, цілеспрямованості,

самоорганізації тощо). Неважко помітити, що інтернали є переважно індивідуалістами, прихильниками цінностей індивідуалізму. Ті респонденти, які вибирали середній варіант відповіді на поставлене запитання («однаковою мірою від мене і зовнішніх обставин»), репрезентували змішаний (*інтернально-екстернальний*) тип людини. Це тип людини «реалістичної», яка нібито усвідомлює ментальні й поведінкові крайнощі екстерналів та інтерналів. Тому людей цього типу можна визначити як *реалістів*. Ось як, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, розподілилися частки екстерналів, реалістів та інтерналів у межах 2000–2020 років (*табл. 4.3*).

Таблиця 4.3

**Зміни в розподілі екстерналів,
реалістів та інтерналів за 2000–2020 роки, %**

Роки	«Екстернали»	«Реалісти»	«Інтернали»
2000	59	24	17
2014	45	30	24
2018	37	34	29
2020	39	31	30

Як бачимо, частка екстерналів за цей період зменшилась, частки реалістів і особливо інтерналів зросли. Водночас помітно, що в кожному випадку цю тріаду очолюють екстернали, які мають зовнішній локус контролю. Але він нібито з часом зменшується. Якщо цей тренд і надалі триватиме, то логічно очікувати, що колись у майбутньому наперед вийдуть інтернали або реалісти.

Проте дані соціологічного моніторингу 2021 року свідчать, що цей тренд не має лінійного характеру. У 2021 році чисельність екстерналів зросла до 46%. Питома вага реалістів була майже такою, як у 2020 році (32%). А ось частка інтерналів стала помітно меншою (22%).

Збільшення частки екстерналів відбулося за рахунок переважно інтерналів, тобто тих людей, які поміняли свою думку щодо того, як складається їхнє повсякденне життя. Ще нещодавно вони вважали, що явища і події їхнього життя залежать переважно від них самих. Але зростання цін, поширення безробіття, пандемії коронавірусу, воєнної загрози та інших ризиків/загроз повсякденного життя схилиє наших людей приписувати відповідальність за стан сьогодення існування (у тому числі їх особистого) здебільшого зовнішнім обставинам. Тому не дивно, що за умов економічної рецесії, політичної нестабільності та воєнної небезпеки питома вага екстерналів може збільшуватися.

Загалом індивідуалізм як сучасний феномен нашого життя потребує нормалізації суспільного розвитку. Це можливо, коли будуть подолані економічна рецесія, політична нестабільність і зовнішні воєнні загрози. Тобто будуть створені умови для подальшої нормальної трансформації українського соціуму. Саме тоді інтернали відіграватимуть у суспільно-му житті свою конструктивну роль.

У цьому плані соціологічні дані показують, що інтернали у 70% випадків переважають екстерналів за цінностями *приватного життя* (здоров'я, сім'я, діти, матеріальний добробут, самостійність, підприємливість, цікава робота, освіта, культурна компетентність тощо) та у 60% випадків – за цінностями *публічного життя* (державна незалежність України, демократичний розвиток країни, національно-культурне відродження, свобода слова, суспільне визнання, створення у суспільстві рівних можливостей для всіх, демократичний контроль рішень влади, участь у політичному житті тощо). Це означає, що інтернали, які переважно орієнтуються на цінності самореалізації, індивідуалізації та водночас помітно – на цінності публічного життя, є на сьогодні найбільш активним і креативним людським типом, який може конструктивно сприяти розвитку індивідуального і суспільного життя в незалежній Україні.

4.4. ПЕРЕШКОДИ УЧАСТІ В КУЛЬТУРІ І ДОЗВІЛЛІ: ПРОЯВИ І ЕФЕКТИ

Участь у культурі громадян як складова культурних політик демократичного суспільства. Залучення громадян у культурно-дозвіллеві практики дедалі частіше стає важливим показником збалансованого розвитку демократичного суспільства та його культурних політик. Повноцінне дозвілля, можливість брати участь у культурному житті громади, залучатися до зразків традиційної, популярної, художньої, глобальної та інших типів культури, набувати (між)культурний капітал є необхідними практиками для життєдіяльності окремих громадян і для всього суспільства загалом. Культурну компетентність, підтримувані соціальні зв'язки, участь у публічних заходах пов'язують із посиленням соціальної згуртованості, цікавості до подій у країні і світі, громадською активністю тощо. Розвинені культурні галузі, культурні індустрії здатні сприяти соціально-економічному розвитку держави, працювати на покращення її внутрішнього та міжнародного іміджу. Відповідно, занепад тих чи тих культурно-дозвіллевих практик громадян, занепад культурної інфраструктури, згорання галузей та закладів культури, в тому числі внаслідок зниження привабливості культурних професій, несуть ризики зниження впливу культурних механізмів, необхідних для стабільного існування соціумів та їх демократичного і правового розвитку.

У сучасних демократичних суспільствах важливе місце посідають культурні політики. Культурні політики можна трактувати як просування, підтримку різноманітних культурних практик і цінностей чи навпаки, стримування, перешкоджання реалізації останніх через дії різних акторів – від окремих індивідів, груп/спільнот до інституцій, корпорацій, урядів. Традиційне трактування пов'язує культурну політику саме із діяльністю державних інституцій і організацій, які на законодавчому та виконавчому рівні сприяють функціюванню різноманітних елементів/форм культури у суспільному просторі тієї чи тієї країни/країн або обмежують його. Таким чином, практики продукування/споживання культурних продуктів регулюють відповідні закони (наприклад, Закон України «Про кінематографію» та ін.), які явно, експліцитно проголошують певні базові принципи діяльності в тій чи тій галузі культури. У цьому випадку маємо формування і функціювання культурної політики «згори». Її конкретні реалізації залежать від економічного стану,

політичного режиму, рівня демократичності держави, впливу громадських організацій тощо. Відповідні рішення можуть приймати кулуарно, непрозоро чи колегіально, із залученням широкого кола експертів, громадських активістів, з урахуванням громадської думки. Чим краще працюють інституції демократії і громадянського суспільства, тим більше шансів, що ініціативи «знизу» будуть почуті, враховані і досягнуть стадії втілення, що запропоновані і прийняті до виконання закони матимуть саме ті наслідки, на які розраховували їх автори. У протилежному разі отримуємо приклади імпліцитних культурних політик, коли їх ефекти, наслідки суперечать явним, декларованим цілям і завданням. Цю категорійну пару *експліцитні/імпліцитні культурні політики* запропонували і використовують дослідники з кола «Міжнародного журналу культурних політик».

У сучасному українському суспільстві важливість урахування культурних процесів у стабільному функціонуванні систем соціуму дедалі частіше артикулюють на законодавчому, управлінському рівні. Зокрема, у Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ» [Про схвалення, 2016] наголошено необхідність додаткових заходів і напрямів діяльності держави щодо забезпечення реалізації політичних, громадянських, економічних, соціальних і культурних прав громадян, засвоєння та використання новітніх знань і технологій, збереження культурно-духовної спадщини, забезпечення сферам культури і творчості провідного місця в суспільно-економічному розвитку України. В цьому документі підкреслено, що «сфера культури є найчутливішим показником реалізації прав людини, зокрема таких, як право на ідентичність, національну пам'ять, почуття власної гідності та соціальної злагоди. Саме культура, що заохочує до найрізноманітніших форм творчого самовираження і водночас вивчення та оновлення традицій, сприяє розвитку творчої економіки, інноваційної політики та активній участі громадськості в побудові сучасної та демократичної держави. Саме розвиток культури має стати в центрі державних інтересів, національної політики, національної безпеки» [Про схвалення, 2016].

У соціології та суміжних дисциплінах (культурні студії, управління культурою, політологія, економіка культури тощо) накопичено солідний досвід емпіричного вивчення культурних процесів у сучасних суспільствах, зв'язків культури з іншими системами (полями) суспільства, оцінюванні проблемних місць і ризиків у сфері культури.

Методики оцінювання перешкод участі громадян в культурі.

У соціології культури, соціології дозвілля, а також у рамках діяльності профільних міжнародних організацій розроблено підходи, які можна використовувати для оцінювання потенційних небезпек, пов'язаних із згортанням, розбалансуванням участі громадян у культурі. Такого роду процеси можна назвати елементами *культурної інволюції*, тобто згортання діяльності культурних інституцій, падіння їх престижу, зменшення «носіїв» тих чи тих культурно-дозвіллевих, громадянських практик, ціннісно-культурні розколи, міжетнічні та інші конфлікти на культурному ґрунті, утиски свободи слова та інших громадянських прав і свобод тощо. У цьому випадку зупинимося на методиках оцінювання культурної ситуації щодо можливостей участі громадян у культурно-дозвіллевих практиках.

У північноамериканській соціології дозвілля з 1980-х років стали популярними дослідження «*обмежень дозвілля*» [Скокова, 2014; Скокова, 2018: сс. 95–97]. Сутність підходу полягає у «дослідженні чинників, які обмежують формування дозвіллевих преференцій та/або гальмують, не дають змоги брати участь у дозвіллі й отримувати від нього задоволення (на думку дослідника, та/або у сприйнятті, переживанні індивідом)» [Jackson, 2000: p. 62].

Серед досягнень «підходу обмежень» указують насамперед на вирішення трьох видів чинників, що можуть обмежувати участь у дозвіллі і культурі, – особистісні, міжособистісні, структурні; крім того, доведено, що обмеження впливають не лише на участь/неучасть у дозвіллі, а й на формування преференцій індивідів у цій сфері; визначено набір обмежувальних чинників, які стабільно фіксують у різних обстеженнях: 1) матеріальні витрати на участь у дозвіллі; 2) нестача вільного часу; 3) доступність та якість технічного оснащення дозвілля, культурних продуктів, відповідних закладів тощо; 4) соціальна ізоляція; 5) рівень персональних умінь і здібностей [Constraints to Leisure, 2005]. Для кожної соціоструктурної групи комбінація обмежень та інтенсивність їх сприйняття є специфічними. Для молоді, як правило, важливішими є проблеми з налагодженням особистих відносин, нестачею фінансів. У групі людей середнього віку актуальнішими є нестача вільного часу, зростання обсягу сімейних обов'язків. Для людей старшого віку проблема нестачі вільного часу відступає, але з'являється проблема соціальної ізоляції, проблеми зі здоров'ям, мобільністю. Перешкоди можуть бути зумовлені й іншими чинниками, такими, як розмір родини та її структура, гендер, дохід, етнічність/раса. Поширеним є застосуван-

ня цього підходу для досліджень соціально вразливих груп населення (жінок, іммігрантів, інвалідів та ін.). Дедалі частішим є усвідомлення важливості врахування соціального контексту на мікрорівні та макрорівні для розуміння обмежень дозвілля та їх наслідків.

Показник перешкод, бар'єрів участі в культурі активно використовують у міжнародних порівняльних опитуваннях. Зокрема, його застосовують у міжнародних опитуваннях проєкту «Євробарометр». Дані щодо бар'єрів у доступі до культури населення 27 країн Європейського Союзу показують таку картину: відсутність вільного часу опиняється на першому місці (42%), на другому – дорожнеча послуг (29%), на третьому – відсутність зацікавленості (27%). Також серед перешкод 17% опитуваних указали на відсутність відповідної інформації, 16% – на завузький вибір чи невисоку якість культурних пропозицій, 13% – на брак знань у питаннях культури [Special Eurobarometer 278, 2007: p. 31]. Важливим елементом культури суспільства є фізична культура. За даними Євробарометра 2018 року, головними причинами, які перешкоджають займатися спортом/фізичною активністю більш регулярно, є нестача вільного часу (40%), відсутність мотивації (20%), стан здоров'я (14%), дорожнеча послуг (7%) [Special Eurobarometer 472, 2018: p. 58].

Неучасть у конкретних культурних заходах респонденти 27 європейських країн пояснюють відсутністю інтересу до відвідувань опери, танцювальних перформансів (50%), бібліотеки (43%), театру (36%), музею чи галереї (33%). На другому місці – нестача часу для читання книг (44% опитуваних), екскурсій до пам'ятних місць (37%), відвідування кінотеатру (30%), театру (27%). Третя важлива причина – висока ціна квитків, на що послалися 22% потенційних відвідувачів кінотеатру, 25% – концерту, 20% – театру, 14% – опери. Обмежений вибір заходів, недостатню якість репертуару або тих чи тих культурних заходів назвали 9–12% опитуваних, відсутність інформації – 2–3% [Special Eurobarometer 399, 2013].

Перешкоди культурно-дозвіллевим практикам в українському суспільстві. Результати моніторингових опитувань 2013 і 2016 років Інституту соціології НАН України дали змогу отримати картину самооцінок перешкод повноцінному відпочинку і розвагам в українському суспільстві. На нестачу грошей указували 72% опитуваних (68% 2013 року), на коштовність квитків – 23% (26% 2013 року). На третьому місці за важливістю опиняється нестача вільного часу (21%), далі – стан здоров'я (9%), відсутність відповідних закладів (4,3%), низька якість послуг (4%).

Опитування 2017 і 2020 років показують ситуацію у сфері перешкод саме культурній партиципації (відповіді на запитання «Що Вам здебільшого заважає активніше брати участь у культурному житті?») (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

**Динаміка оцінок перешкод активнішої участі
в культурному житті* (2017, 2020), %**

Роки	Не вистає часу, незручний час	Незручно добиратися (далеко, дорогі квитки на транспорт)	Мало культурних заходів у Вашому населеному пункті	Висока ціна квитків на культурні заходи	Погане самопочуття, втомленість	Зручніше дивитися культурні програми по телебаченню	Мені це не цікаво
2017	34,6	12,2	17,6	32,8	10,2	15,9	11,6
2020	26,5	10,1	19,4	20,4	8,7	16,7	19,3

*Наведено варіанти відповідей, які обрали від 10% респондентів 2017 року.

Джерело: «Українське суспільство: соціологічний моніторинг» Інституту соціології НАН України.

За даними 2017 року для середнього рівня і заможніших опитуваних, за самооцінкою рівня доходів, головними перешкодами залучення до культурних практик є здебільшого нестача вільного часу (40–42%), що свідчить про активніший стиль життя цієї групи. Найбідніші та бідні вказують передусім на нестачу грошей для купівлі квитків на культурні заходи (37%). Серед різних за достатком груп 14–17% обрали залучення до культури через перегляд телевізора як зручний спосіб. Серед мешканців села/невеликого міста майже кожен четвертий указує на надто малу кількість культурних заходів. Висока ціна на квитки турбує насамперед мешканців столиці (60%), великих міст (43%), натомість селяни рідше обирають цю альтернативу, що може свідчити і про відсутність у повсякденному досвіді таких випадків.

Для докладнішого розгляду варіацій залучення до культури громадян за даними 2020 року було проведено кластерний аналіз і вирізнено п'ять груп на підставі виборів головних перешкод залучення до культурних подій [Скокова, 2020]. Найбільша частка респондентів входить до кластеру «*незалученість до культурного життя*» (42,6%). Цю групу об'єднує вибір двох варіантів завад активнішої участі в культурі: «мені це не цікаво» (42%) і «зручніше дивитися культурні програми по телебаченню» (16%). У цій групі більше чоловіків (47%), ніж жінок (39%),

літніх людей (52%), осіб із нижчою за середню освітою (61%), повною загальною освітою (49%), середньою спеціальною освітою (44%), мешканців села (53%), тих, хто не працює (49%), тих, кому вистачає лише на прожиття (45%).

Іншу групу за головною причиною неучасті в культурі можна назвати «*дефіцит часу і фізичного доступу до культурних подій*» (17,7%). Головна перешкода – нестача часу, в тому числі і внаслідок незручного часу проведення культурних заходів (100%). Також їх турбує недостатня кількість культурних заходів за місцем проживання (18%), пандемія коронавірусу (15%), незручності розташування культурних подій (далеко, дорогі квитки на транспорт) – 12%. У цій групі більше людей із повною вищою освітою (24%), осіб віком 30–55 років (23%) і 18–29 років (20%), мешканців столиці (24%) та містян (18%) порівняно із сільськими жителями (15%). Їх більше серед працюючих (23%), ніж тих, хто не працює (11%), тих, кому грошей вистачає на все необхідне (25%), і тих, хто робить заощадження і живе в достатку (25%). Також частка представників цього кластеру дещо вища серед тих осіб, які цінують як життєві можливості «розширення культурного кругозору» (20%), «отримання освіти» (20%).

Кластер «*дефіцит грошей, часу, енергії для участі в культурних подіях в публічному просторі міста*» охоплює 16,8% опитуваних. Їх вирізняє незадоволеність високою ціною квитків на культурні заходи (100%). Майже половині його представників бракує вільного часу, не задовольняє час, коли відбуваються культурні заходи (театр, кіно, виставки, фестивалі), – 43%. Інші перешкоди: пандемія коронавірусу (29%), незручності у місці проведення культурних заходів (далеко, дорогі квитки на транспорт) – 17%, погане самопочуття, втомленість – 16%. Респонденти вказують також на зручність телеперегляду культурних програм (20%), цінують можливість спостерігати культурні програми в Інтернеті (10%), бажали б більше споживати інформації, реклами культурних заходів (10%). Представників цього кластеру більше серед жінок (20%), ніж чоловіків (12%), людей середнього (17%) і старшого віку (18%) порівняно із молоддю (14%), осіб із вищою освітою (20%), ніж середньою/середньою спеціальною (16%), нижчою за середню освіту (8%). Представників цієї групи більше серед киян (34%), жителів великих міст (24%) порівняно з мешканцями невеликих міст (15%) і села (9%). Частки працюючих і непрацюючих не відрізняються. За рівнем матеріального достатку переважають ті, кому грошей вистачає лише на продукти (23%).

Кластер *«в часи епідемії краще спостерігати за культурними подіями через медіа»* включає 11,4% респондентів. Його представники вирізняють як головну причину неучасті в культурному житті пандемію коронавірусу (100%). Також їх турбують недостатня кількість культурних заходів за місцем проживання (30%), невисока якість культурних заходів (12%), погане самопочуття, втомленість (14%). Найявною є звичка спостерігати за культурними подіями через телевізор (26%) та інтернет (15%). В цьому кластері дещо більше жінок (12,5%), ніж чоловіків (10%), за віком, статусом трудової зайнятості рівнем доходів відмінностей не виявлено. Дещо вищою є частка серед осіб із вищою і середньою спеціальною освітою (12–14%), частка мешканців столиці (15%), міст (11–14%), ніж мешканців села (8%).

Кластер *«недостатня кількість культурних подій за місцем проживання»* охоплює 11,6% опитуваних. Для них саме нестача культурних подій є головною перешкодою активності (100%). Іншими завданнями є висока ціна квитків (24%), незручність розташування закладів культури (22%), невисока якість культурних заходів (22%), обмежений репертуар і тематика культурних заходів (16%), нестача інформації, реклами культурних заходів (11%). Найвні вподобання дивитися культурні програми по телебаченню (16%) та через інтернет (11%). Представників цієї групи більше серед молоді (17%), мешканців невеликих міст (13%) і села (15%). Опитуваних з цієї групи приваблює можливість розширення культурного кругозору (13%).

Отже, для 43% опитуваних вираз «активніша участь в культурному житті» є чимось «не про них». Здебільшого це представники соціально вразливих категорій, люди старшого віку, з нижчим рівнем освіти і доходів, мешканці села. Молоді жителі села, невеликого міста вказують на відсутність культурної інфраструктури, яка б сприяла їхньому активнішому залученню до культури. Мешканці великих міст, столиці відчули вплив карантинних обмежень на залучення до культури в публічному просторі. Додатковими чинниками диференцації участі є погіршення матеріального становища, стан здоров'я, відсутність вільного часу і можливостей обирати час відвідування закладів культури. Вищий рівень зацікавленості культурним життям характерний для жінок, осіб із вищим рівнем освіти, доходу.

Іншу можливість оцінки ситуації участі громадян в культурі і дозвіллі та її динаміки дають відповіді на запитання щодо нестачі тих чи тих соціальних благ у рамках методики вимірювання індексу соціального самопочуття населення, розробленої Є. Головахою і Н. Паніною [Головаха, 2019].

Повноцінного дозвілля за даними 2021 року не вистачає 40% опитуваних, не можуть визначитися у цьому питанні 24%, не цікавить цей аспект життя 7% опитуваних (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Розподіл відповідей на запитання «Чого з наведеного Вам не вистачає? : Повноцінного дозвілля» (2021), %

Категорія опитуваних	Не вистачає	Важко сказати, вистачає чи ні	Вистачає	Не цікавить
<i>N=1800</i>	39,6	24,1	29,4	6,9
Київ	29,1	10,2	54,3	6,3
Місто 250 тис.+	42,9	19,9	34	3,2
Невелике місто	42,1	22	27,3	8,6
Село	38,6	28,7	24,7	8
18–29 років	34,8	26,1	36,2	2,8
30–55 років	41,5	23,6	31,5	3,4
56 років і більше	39,2	23,7	23,6	13,5
Жінки	40,9	23,3	28,2	7,7
Чоловіки	38,1	25	30,9	6
Освіта: загальна середня	43,2	24,7	21,1	11,1
Професійно-технічна	43,1	24,1	23,2	9,5
Фахова передвища, середня спеціальна	39,7	26,7	25,6	8
Базова вища	34,4	24,2	39,1	2,3
Повна вища освіта	36,4	22,4	37,5	3,7
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	65,9	17,6	11,8	4,7
Вистачає лише на продукти харчування	45,2	25,2	19,4	10,2
Вистачає загалом на прожиття	35,9	24,7	33	6,4
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	30,9	24,9	40,4	3,9
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження / живемо у повному достатку	27,2	26,2	44,7	0,1
Стан здоров'я: поганий / дуже поганий	48	25,5	15	11,4
Задовільний	39,6	24,3	29,3	6,8
Добрий	33,6	22,9	39,1	4,3
Відмінний	35,1	20,8	40,3	3,9

Джерело: «Українське суспільство: соціологічний моніторинг» Інституту соціології НАН України.

Частка тих, кому вистачає повноцінного дозвілля, становить 29%. Найбільше таких оцінок серед мешканців столиці (54%) і великих міст (34%), серед молоді (36%), осіб із вищим рівнем освіти (38%), тих, хто оцінює стан власного здоров'я, як добрий/відмінний (39%), кому вистачає грошей на все необхідне (40%) або серед тих, хто робить заощадження (45%).

Група тих, кому не вистачає дозвілля (40%), дещо частіше репрезентована серед людей середнього віку (42%) порівняно з молодшими (35%) і старшими людьми (39%), мешканцями великого і невеликого міста (42–43%), осіб із загальною середньою/професійно-технічною освітою (43%). Не вистачає дозвілля особам з оцінкою стану власного здоров'я як поганий/дуже поганий (48%), тим, кому грошей вистачає лише на продукти харчування (45%), тим паче тим, хто подеколи голодує (66%).

Своєрідною інтегральною оцінкою свого соціального самопочуття є опис респондентами місця в сучасному житті. Серед тих 24%, хто обрав відповідь «активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності», 46% вистачає дозвілля, натомість серед тих 30%, хто відповів «не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще», вистачає повноцінного дозвілля лише 19%. Серед останніх вища частка тих, кому не вистачає дозвілля (47%).

Соціологічні дані щодо доступу до участі в культурно-дозвіллевих практиках громадян України свідчать про достатньо чіткі відмінності між соціально адаптованими та соціально вразливими категоріями, між жителями великих міст і мешканцями села на користь перших. Відіграє свою роль стан здоров'я: чим гірші самооцінки стану здоров'я, тим вищий рівень фрустрації щодо участі в дозвіллі. Частіше вистачає повноцінного дозвілля особам із вищим рівнем освіти, що пов'язано як із характером виконуваної праці та кількістю вільного часу, так і зі сформованими уподобаннями щодо участі в культурі й дозвіллі.

Розгляд динаміки самооцінок населення щодо нестачі повноцінного дозвілля за весь період спостережень з 1995 року (за мінімальними і максимальними частками у відповідях на це запитання) показує досить усталене відтворення дисбалансу між тими, кому не вистачає повноцінного дозвілля (36–54%), та тими, кому його вистачає (14–32%) [Українське суспільство, 2020: с. 494]. Частка тих, кому не вистачає повноцінного дозвілля, разом із тими, хто не може визначитися щодо цього питання (15–26%), та тими, кого це питання не цікавить (5–10%), становить у різні роки спостережень від 68% до 86%.

Значні перешкоди для участі в культурно-дозвіллевих практиках провокують ризики і ефекти культурного згортання в українському суспільстві внаслідок неучасті, незадіяності значної частини громадян у поточному культурному житті, соціальних комунікаціях, практиках відпочинку. Розроблення й реалізація культурних політик на державному, регіональному, місцевому рівнях має враховувати наявні дисбаланси, в тому числі в доступі до культурної інфраструктури, сприяти пом'якшенню існуючих соціальних і культурних нерівностей серед соціально вразливих груп населення, задіювати потенціал активної частини громадян у сфері культурного волонтерства, просвітництва, міжкультурної комунікації тощо.

Список використаної літератури

Арістова, А. (2007). *Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання: монографія*. Київ: НТУ.

Арістова, А. (2009). Етнорелігійні конфлікти в процесах національного відродження України. *Релігійна свобода*, 14, 80–83.

Арістова, А. (2018). Християнські візії гомосексуалізму: нові дебати старих церков. *Релігійна свобода*, 21, 81–92.

Арчер, М. (1994). Реалізм и морфогенез. *Социологический журнал*, 4, 50–68.

Балакірєва, О.М. (Ред.). (2011). *Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні: монографія*. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАНУ.

Басій, Р.М. (2020). Сприйняття посттравматичного стресового розладу в Україні: аналіз диспозитивів сайту новин «Цензор.нет». *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 49–56.

Батлер, Д. (2018). *Заметки к перформативной теории собрания*. Москва: AdMarginem.

Бевзенко, Л. (2002). *Соціальна самоорганізація. Синергетическа парадигма: можливості соціальних інтерпретацій*. Київ: Інститут соціології НАНУ.

Бевзенко, Л. (2008). *Стили жизни переходного общества*. Київ: Інститут соціології НАНУ.

Бевзенко, Л. (2016). Поняття соціальної ентропії в синергетическому дискурсі соціального порядку. *Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць*, 7(18), 204–218.

Бевзенко, Л. (2017а). Концептуалізація соціальної напруженості в парадигмі складності – системності і мережеві практики. Тези доповіді. В *Матеріали XIV Міжнародна наукова конференція: «Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни та соціальна напруженість»* (с. 22–25). Київ, Логос.

Бевзенко, Л. (2017б). Мережеві практики як медіатор мікро- макрорівнів соціальної напруженості. *Соціологічні виміри суспільства. Збірник наукових праць*, 9 (20), 285–297.

Бевзенко, Л. (2017в). Соціальна напруженість як соціальна ентропія – особливості смислових акцентів. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу соціологічної асоціації України. Харків, 12–13 жовтня 2017* (с. 43–45). Харків: САУ, Харківський національний університет ім. Каразіна.

Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74; 4, 73–104.

Бек, У. (2000). *Общество риска: На пути к другому модерну*. Москва: Прогресс-Традиция.

Бек, У. (s.a.). *Жизнь в обществе глобального риска – как с этим справиться: космополитический поворот*. Получено из http://www.gorby.ru/userfiles/лексиya_ulrih_beka.pdf

Бернштейн, П. (2000). *Против богов: Укрощение риска*. Москва: Олимп-Бизнес.

Белікова, Н.В. (2012). *Глобальні проблеми людства в рамках системних реформ в Україні*. Отримано з http://www.confcontact.com/2012_05_25/1_belikova.php

Бойко, Н. (2019). Стан довіри до Інтернету в сучасному українському суспільстві. В В.М. Ворона, М.О. Шульга (гол ред), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць*, 7(21).

Бойко, Н. (2020). *Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства: монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Борьба с бедностью в государствах-членах ЧЭС: доклад.(2003). *Парламентская ассамблея Черноморского экономического сотрудничества*. Получено из <https://www.pabsec.org/depo/documents/reports-and-recommendations/ru-ger-cr8tx623fj.pdf>

Бунтівний схиєгумен РПЦ закликав своїх прихильників нищити вишки мобільного зв'язку 5G. (2020). *PISU*. Отримано з https://risu.ua/buntivnij-shiyegumen-grc-sergij-romanov-zaklikav-svoyih-prihlnikiv-nishchiti-vishki-mobilnogo-zvyazku-5g_n110501

Бурдые, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1(2), 40–59.

Бурдые, П. (2001). *Практический смысл*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Бурдые, П. (2005). *Социальное пространство: поля и практики*. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии.

В Україні налічується 2,7 мільйона працюючих пенсіонерів – ПФУ. (2021). *Укринформ*. Отримано з <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3186563-v-ukraini-nalichuetsya-27-miljona-pracuucih-pensioneriv-pfu.html#:~:text>

Васютинський, В.О. (2016). *Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм*. Київ.

Вилдавски, А., Дейк, К. (1994). Теории восприятия риска: кто боится, чего и почему? *Thesis*, 5, 268–276.

Віруючі УПЦ в селі Новоживотів на Вінниччині зупинили чергові провокації прихильників «ПЦУ». (2021). *Українська Православна Церква*. Отримано з <https://news.church.ua/2021/10/18/viryuyuchi-upc-v-seli-novozhivotiv-na-vinnichchini-zupinili-cherгови-provokaciji-prixilnikiv-pcu/>

Вклад Китая в глобальную ликвидацию нищеты трудно переоценить. (2020). Получено из <http://russian.cri.cn/news/Comment/383/20201006/556611.html>

Волков, В., Хархордин, О.(2008). *Теория практик*. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.

Ворона, В., Шульга, М. (Ред.).(2020). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7(21).

ВРЦіРО: Замість ратифікації Стамбульської конвенції треба практично протидіяти насильству. (2020). *Всеукраїнська Рада Церков та Релігійних Організацій*. Отримано з <https://vrciro.org.ua/ua/news/uccro-action-plan-on-combating-domestic-violence>

Всемирный банк. (2018). *Все силы на искоренение бедности: Новый подход к измерению бедности позволяет в новом свете взглянуть на задачи, которые предстоит решать*. Получено из <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/immersive-story/2018/10/17/going-above-and-beyond-to-end-poverty-new-ways-of-measuring-poverty-shed-new-light-on-the-challenges-ahead>

Гаврилов, К. (2014). «Шкала мировоззрения»: возможности и ограничения. *Социология: методология, методы, математическое моделирование*, 38, 128–164.

Головаха, Є. (2019). Уявлення про достатність соціальних благ як показник адаптації населення до суспільних змін в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 6 (20), 68–75.

Горкуша, О., Филипович, Л. (2016). Геополітичний україно-російський конфлікт: реакція українських церков. *Українське релігієзнавство*, 79, 7–17.

Гриценко, А. (2016). «Украинское экономическое чудо», или Куда ведут реформы? *Зеркало недели*. 22, 17 июня. Получено из <http://gazeta.zn.ua/article/print/macrolevel/ukrainskoe-ekonomicheskoe-chudo-ili-kuda-vedut-reformy-.html>.

Данілішин, Б. (2020). *Давос–2020: ризики та уроки для України*. Отримано з https://ukr.lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/448328_davos2020_riziki_uroki.html

Дейнека, Т.А. (2017). Виклики, суперечності та ризики сучасної глобальної економіки. *Проблеми економіки*, 2, 19–25. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2017_2_3

Декларація християнських Церков України «Про негативне ставлення до гріха гомосексуалізму, його пропагування в суспільстві та спроб легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств)». (2010). *Інститут релігійної свободи*. Отримано з https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=684

Делез, Ж., Гваттари, Ф.(2010). *Капіталізм и шизофрениа: Тысяча плато* Москва: У-Фактория, Астрель. Получено из <https://paraknig.me/reader/197852?page=63>

Депутати вирішили взятися за боротьбу з сектами. (2020). *Нromadske*. Отримано з <https://hromadske.ua/ru/posts/deputaty-reshili-vzyatsya-za-borbu-s-sektami>

Державна служба статистики України. Отримано з <http://www.ukrstat.gov.ua>

Деркач Т. (2019). УПЦ МП и гонения: ожидания и реальность. *РІСУ*. Отримано з https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/74670/

Довіра у цифровому суспільстві. (2019). *V Національний форум IT-директорів*, 27 вересня. Отримано з <https://www.forumitdir.eu/>

Доклад Всемирного банка по статистике бедности. (2018). *Организация Объединенных Наций. Экономический и Социальный Совет*. Получено из <https://unstats.un.org/unsd/statcom/49th-session/documents/2018-23-Poverty-R.pdf>

Доклад о мировом развитии 2000/2001 года. Наступление на бедность. (2001). Москва: Издательство «Весь Мир», Всемирный банк. Получено из <http://documents1.worldbank.org/curated/en/801021468313743357/pdf/226840RUSSIAN017777101341501PUBLIC1.pdf>

Донзло, Ж., Гордон, К. (2008). Управление либеральными обществами. *Логос*, 2, 65.

Дутчак, О. (2017). Висока ціна дешевої робочої сили: Україна у глобальних ланцюгах виробництва брендового одягу. *В Українське суспільство: що знаємо, чого не знаємо і чого уникаємо? Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної* (с. 86–93). Київ: Інститут соціології НАН України.

Економічна активність населення України 2018. (2019). *Статистичний збірник*. Київ.

Загрози і виклики національним інтересам у релігійному середовищі України. (2015). *Інститут релігійної свободи*. Отримано з https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1568%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk

Залучення ветеранів до громадського і політичного життя: шлях від військових перемог до особистих (соціологічне дослідження). (2019). Отримано з http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17840/Bez_broni_2019-09-16_13-19.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета щодо положення Українського Православ'я. (2020). *Українська Православна Церква Київського Патріархату*. Отримано з https://www.cerkva.info/publications/zvernennia-patriarkha-kyivskoho-i-vsiiei-rusy-ukrainy-filareta-shchodo-polozhennia-ukrainskoho-pravoslav-ia/?fbclid=IwAR1jYmdd8m-eNCHTSuytv6i9Gurvru_g9iDwKLMBZ2S-73mlmusDDaekMBA

Здіорук, С. (2005). Природа міжцерковних конфліктів у православ'ї України. *Релігійна свобода*, 9, 106–112.

Здіорук, С. (2009). Діяльність квазіцерковних організацій як загроза суспільній безпеці України. *Релігійна свобода*, 14, 125–130.

Здіорук, С.І. (2017). Загрози і виклики «руського міра» та московського патріархату для національної безпеки української держави. *Суспільно-політичні процеси*, 1(5), 277–295.

Зиммель, Г. (1996). *Созерцание жизни. Избранное. Т. 2*. Москва: Юристь.

Злобіна, О.Г., Бурковський, П.А. (2021). Як здійснити трансфер реципієнтів у стан донорів: перспективи змін у спільнотах, породжених війною. *Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти. Матеріали міждисциплінарного наукового семінару 25 березня 2021 року*. Київ. Отримано з <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/pvsysdir.pdf>

Зовнішній борг України на кінець 2020 року.(2021). *Національний банк України*. Отримано з https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_u.pdf

Из-за пандемии десятки миллионов людей оказались на грани голода. (2021). *Новости ООН*. Получено из <https://news.un.org/ru/story/2021/04/1401202>

Іваненко, О. (2021). Українська гігономіка: трансформація зайнятості, ризику та перспективи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 43–72.

Іващенко, О. (2007). Працюючі не за фахом: спроба соціологічного аналізу. У: В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2007: моніторинг соціальних змін* (сс. 180–184). Київ: Інститут соціології НАН України.

Ізраїль просить Україну заборонити паломникам-хасидам відвідувати Умань. (2020). *Главком*. Отримано з <https://glavcom.ua/country/politics/izrajil-prosit-ukrajinu-zaboroniti-palomnikom-hasidam-vidviduvati-uman-696952.html>

Індекси споживчих цін на товари та послуги у 2021 році. (2021). *Державна служба статистики*. Отримано з <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Как менялась средняя и минимальная зарплата в Украине.(2017). Получено из <https://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20170607-yak-zminyuvalasya-serednyata-minimalna-zarplata-v-ukrayini-infografika/>

Каплун, В. (2019). Перестать мыслить «власть» через «государство». *Логос*, 2, 29.

Кизим, М.О., Проноза, П.В., Белікова, Н.В. (2010). Аналіз глобальних проблем світового співтовариства та цілей тисячоліття. *Проблеми економіки*, 4, 3–8.

Кисельова, О. (2021). *Гендерний вимір пандемії COVID-19*. Отримано з https://mof.gov.ua/storage/files/covid_final.pdf

Кишак, В. (2020). Войны ботов. Как работают украинские армии медиакиллеров в Facebook. *Украинская правда*, 3 февраля. Получено из <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2020/02/3/7239192/>

Классификация рисков. (s.a.). Получено из <https://fireman.club/inseklodepia/klassifikatsiya-riskov/>

Колесніченко, О. (2018). Якою буде економіка України через 5 років – прогноз МВФ. Отримано з <https://www.epravda.com.ua/news/2018/09/19/640725>

Колодний, А. (2005) Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні. *Релігійна свобода*, 9, 81–99.

Колодний, А. (2009) *Релігійне сьогодні України: роздуми, оцінки і прогнози*. Київ: Інститут філософії НАН України.

Колодний, А. (2014). Московський загарбник під опікою Московської Церкви. *Українське релігієзнавство*, 69, 80–94.

Колодний, А. (2019). *Релігійна безпека/небезпека України: збірник наукових праць і матеріалів*. Київ: Українська асоціація релігієзнавців.

Коломиєц, А.Н. (2014). Глобальные риски как значимый фактор современного международного бизнеса. *Экономика и предпринимательство*. Получено из <http://naukarus.com/globalnye-riski-kak-znachimyy-faktor-sovremenno-mezhdunarodnogo-biznesa>

Кому перейдуть українські лаври після Томоса. (2018). *Delo.ua*. Отримано з <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/komu-perejdut-ukrainskie-lavry-posle-tomosa-347596/>

Кондратюк, В. (2020). Релакс не на часі. *Дзеркало тижня*. Отримано з <https://zn.ua/ukr/internal/relaks-ne-na-chasi.html>

Концепція розвитку електронної демократії в Україні. (2017). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#n13>

Коронавірус може спричинити поширення голоду у світі — ООН. (2020). Отримано з <https://www.radiosvoboda.org/a/news-holod-u-sviti/30568127.html>

Костенко, Н. (2015). Співвіднесеність із культурою в стані «emergency». *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 2 (16), 390–405.

Костенко, Н. (2016). В состоянии «emergency»: культурные эффекты. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 16–29.

Костенко, Н. (2019). Ризики щодо інформаційної безпеки. В В.М. Ворона, М.О. Шульга (гол. ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 6 (20).

Костенко, Н. (2020а). Інформаційний клімат в умовах вірусної пандемії. В В.М. Ворона, М.О. Шульга (гол. ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7(21), 102–106.

Костенко, Н. (2020б). Мережева комунікація: алгоритмічний і ризикований зв'язок. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–23.

Костенко, Н. (2021). Зміни культурних порядків у просторі і часі пандемії. *Тези виступів учасників конференції «Соціальні наслідки пандемії Covid-19: соціологічні аспекти»; 12 листопада 2021 р.* (с. 30–34). Київ.

Кулішов, В.В. (2013). Сучасні проблеми глобальної економіки. *Інноваційна економіка: всеукраїнський науково-виробничий журнал*, 3, 8–11.

Лагур, Б. (2006). Где недостающая масса? Социология одной двери. В *Социология вещей. Сборник статей* (с. 199–223). Москва: Территория будущего.

Лагур, Б. (2007). Об интеробъективности. *Социологическое обозрение*, 6(2), 79–96.

Лагур, Б. (2014). *Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию*. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики.

Линенко, А.В., Герценок, Є.О. (2012). Фінансова глобалізація: проблеми та перспективи. *Вісник Запорізького національного університету*, 3(15), 188–193.

Лібанова, Е.М. (Ред.). (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Луцькянко, Д., Поручника, А., Колесова, В. (Ред.). (2013). *Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование*. Київ: ГВУЗ КНЕУ ім. В. Гетьмана.

Луман, Н. (1994). Понятие риска. *Thesis*, 5, 135–160.

Луман, Н. (2001). *Власть*. Москва: Праксис.

Луман, Н. (2007). *Социальные системы*. Санкт-Петербург: Наука.

Мазярчук, В.М. (Ред.). (2019). *Аналіз оплати праці державних службовців у контексті реформування системи державного управління: збірка досліджень*. Київ. Отримано з <https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/feaoobook.pdf>

Малицкая, В. (2018). Глобальное потепление: как повлияет изменение климата на Украину и что ждет Землю. Отримано з: <https://fakty.com.ua/ru/svit/20180809-globalne-poteplinnya-yak-vplyne-zmina-klimatu-na-ukrayinu-i-shho-chekaye-zemlyu/>

Мацумото, Д. (2008). *Человек, культура, психология. Удивительные загадки, исследования и открытия*. Санкт-Петербург.

Мер Умані ночував біля Офісу президента, протестуючи проти приїзду хасидів у карантин. (2020). *Interfax*. Отримано з <https://ua.interfax.com.ua/news/general/681963.html>

Митрополит Почаївський УПЦ МП застеріг від «мікрочіпної вакцини, контрольованої 5g». (2020). *PICU*. Отримано з https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/80406/

Міська цільова комплексна програма профілактики та протидії злочинності в місті Києві «Безпечна столиця» на 2019–2021 роки, затверджена рішенням Київської міської ради від 18.12.2018 №462/6513. Отримано з <https://kmr.gov.ua/uk/municipal-target-programs>

МОН продовжує взаємодію з Всеукраїнською Радою Церков у сфері освіти. (2021). *Всеукраїнська Рада Церков та Релігійних Організацій*. Отримано з <https://vrciro.org.ua/ua/news/mon-prodovzhue-vzaemodiyu-z-vseukrainskoju-radoyu-tserkov-u-sferi-osviti>

Монин, Д. (2020). Основные тенденции развития киберпреступности в следующем десятилетии. *Зеркало недели*, 5 сентября. Получено из <https://zn.ua/macrolevel/riski-i-vyzovy-novoho-vremeni.html>

Моніторинг політичних новин. (2021). *Академія української преси*. Отримано з [www.http://aup.com.ua](http://aup.com.ua)

Мэр Днепра пригрозил церквям отключить воду и свет. (2020). *Українська правда*. Отримано з <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/04/14/7247829/>

На Закарпатті сотні вірян УПЦ с. Ділове зібралися відстояти свій храм. (2020). *Українська Православна Церква*. Отримано з <https://news.church.ua/2020/08/12/na-zakarpatti-sotni-viryany-upc-s-dilove-zibralisya-vidstoyati-svij-xram/>

На Кропивниччині місцева влада без відома вірян «переводить» на папері храми УПЦ у «ПЦУ». (2020). *Українська Православна Церква*. Отримано з <https://news.church.ua/2020/08/07/na-kropivnichchini-misceva-vlada-bez-vidoma-viryany-perevodit-na-papery-xramy-upc-u-pcu/>

На пути к равенству. Искореним чрезмерное неравенство. Краткий доклад ОКСФАМ. (2014). Оксфорд: Оксфам Интернешнл. Получено из <https://oxfam.ru/upload/iblock/9c3/9c34fa135f5274f5c8eae02bd189563.pdf>

На Рівненщині парафіянам с. Чудниця представники «ПЦУ» перекрили доступ до храму. (2021). *Українська Православна Церква*. Отримано з <https://news.church.ua/2021/10/16/na-rivnenshchini-parafiyanam-s-chudnicya-predstavniki-pcu-perekryli-dostup-do-xramu/>

На Сумщині «клірики ПЦУ» та «Правий сектор» вчинили спробу захоплення церковного приміщення УПЦ. (2020). *Українська Православна Церква*. Отримано з <https://news.church.ua/2020/06/04/na-sumshhini-kliriki-pcu-ta-pravij-sektor-vchynili-sprobu-zaxoplennya-cerkovnogo-prymishhennya-upc/>

Найт, Ф.Х. (2003). *Риск, неопределенность и прибыль*. Москва: Дело.

Нацбанк ухудшил прогноз роста ВВП в 2021 году до 3,8%. (2021). Получено из <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2021/04/15/673036/>

Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2020 року). (2021). *Статистичний збірник*. Київ: Державна служба статистики України.

Не там шукають COVID: заява ВРЦіРО щодо звинувачень керівництва МОЗ. (2020). *РІСУ*. Отримано з https://risu.ua/ne-tam-shukayut-covid-zayava-vrciro-shchodo-zvinuvachen-kerivnictva-moz_n110928

Неборский, Е.В. (2017). Глобальные риски как вызов развитию современных университетов. *Мир науки: интернет-журнал*, 5(6). Отримано з <https://mir-nauki.com/PDF/95PDMN617.pdf>

Обратим вспять пандемию неравенства: Речь президента Группы Всемирного банка Дэвида Малпасса.(2020). *Всемирный банк*. Получено из <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/speech/2020/10/05/reversing-the-inequality-pandemic-speech-by-world-bank-group-president-david-malpass>

Оксамитна, С., Виноградов, О., Малиш, Л., Марценюк, Т. (2010). *Молодь України: від освіти до праці*. Київ: ВПЦ НаУКМА.

Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова і освітня мобільність*. Київ: НаУКМА, Аграр Медіа Груп.

ООН призывает смягчить воздействие COVID-19 на рынок труда. (2021). *ООН*. Получено из <https://www.un.org/ru/coronavirus/un-calls-measures-cushion-covid-19-shocks-labour-market>

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр. (Інформаційні матеріали) (2020). *Центр Разумкова*. Отримано з https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf

Оцінка умов праці українців. (2017). *Соціологічна група рейтинг*. Отримано з http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_usloviy_truda_ukraincev.html/

Пан Ги Мун призвал всех задуматься о последствиях своего образа жизни для окружающей среды. (2015). *Новости ООН*. Получено из <https://news.un.org/ru/story/2015/06/1264821>

Пандемия подталкивает Украину к тяжелой рецессии, но наилучшего сценария можно избежать. (2020). *Новости ООН*. Получено из <https://news.un.org/ru/story/2020/09/1386142>

Парашевін, М. (2017). *Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Паризи, Л. (2019). Инструментальный разум, алгоритмический капитализм и неисчислимое. *Новое литературное обозрение*, 4.

Паризи, Л. (2019а). «Чужой» Субъект Искусственного Интеллекта, 7 марта. Получено из <http://s357a.blogspot.com/2019/03/blog-post.html>

Петицію з вимогою передати Києво-Печерську лавру ПЦУ опублікували на сайті уряду. (2020). Отримано з <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lavra-orenda-petytsia/30637353.html>

Петкова, Л.О. (2013). Інтеграція України до світового фінансового простору в міжнародних співставленнях та макроекономічній динаміці. *Financial Space*, 1 (9), 15–21.

Петрушевська, В.В. (2014). Фінансова політика попередження та ліквідації наслідків глобальної економічної нестабільності: закордонний досвід. *Проблеми економіки*, 1, 31–36.

Петрушина, Т., Арсеєнко, А., Буткалюк, В. (2020). *Куди йде Україна у XXI сторіччі? Соціальні зміни в українському суспільстві за умов економічної глобалізації: соціологічний вимір. Наукова доповідь*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Покоління незалежності: цінності та мотивації. (2021). Отримано з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html

«Помісний собор» Філарета: навіщо патріарху відновлення УПЦ КП? (2019). *DeutscheWelle*. Отримано zdw.com/uk/помісний-собор-філарета-навіщо-патріарху-відновлення-упц-кп/a-49282435

Представники УПЦ МП проводять серед військовослужбовців антидержавну пропаганду. (2018). *Релігійна правда*. Отримано з <http://religionpravda.com.ua/2018/08/16/представники-упц-мп-проводять-серед-в/>

Про оплату населенням житлово-комунальних послуг у квітні 2020 року. (2020). *Державна служба статистики*. Отримано з <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Про оплату населенням житлово-комунальних послуг у лютому 2021 року. (2021). *Державна служба статистики*. Отримано з <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.02.2016 року № 119-р. Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80#Text>

Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. (2019). Указ Президента. Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

Проценко, О.О. (2018). Образ внутрішньо переміщених осіб в медійному дискурсі: критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*, т. 23, 1(30), 122–130.

Рада Церков і Міносвіти підписали угоду про співпрацю з метою виховання дітей і молоді. (2021). *Всеукраїнська Рада Церков та Релігійних Організацій*. Отримано з: <https://vrciro.org.ua/ua/news/uccro-and-ministry-of-education-signed-cooperation-agreement>

Резолюція, прийнята Генеральною Ассамблеєю 25 сентября 2015 года. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. (2015). *Консорциум кодексов*. Получено из <http://docs.cntd.ru/document/420355765>

Резюме. Доклад о человеческом развитии 2019. За рамками уровня доходов и средних показателей сегодняшнего дня: неравенство в человеческом развитии в XXI веке. (2019). *Программа развития ООН*. New York. Отримано з http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2019_overview_-_russian.pdf

Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. (2012). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Релігійні діячі закликають МОН дбати про ціннісні моральні орієнтири в освіті. (2021). *Всеукраїнська Рада Церков та Релігійних Організацій*. Отримано з <https://vrciro.org.ua/ua/events/religiyni-diyachi-zaklikayut-mondbati-pro-tsinnisni-moralni-orientiri-v-osviti>

Рівень безробіття населення. (2021). *Державна служба статистики*. Отримано з <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Рівненська облрада ухвалила звернення щодо антиукраїнської діяльності УПЦ МП. (2018). *Главком*. Отримано з <https://glavcom.ua/news/rivnenska-oblrada-uhvalila-zvernennya-shchodo-antiukrajinskoji-diyalnosti-upcm-481710.html>

Ручка, А. (2001). Ризик у слов'янській ментальності. *Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф* (сс. 426–427). Київ: Стилос.

Ручка, А. (2017). Соціальні проблеми як предмет спеціальної соціології. В А.О. Петренко-Лисак, В.В. Чепак (упоряд.), *Галузеві соціології в умовах*

глобальних змін і суспільних трансформацій. *Збірник наукових статей до 35-річчя кафедри галузевої соціології КНУ імені Тараса Шевченка* (с. 181–197). Київ: Каравела.

Рынок труда Украины, гендерное неравенство и трудовая миграция: опыт карантина. (2021). *Экономическая правда*. Получено из <https://www.erpravda.com.ua/rus/columns/2021/01/15/670012/>

Саган, О. (2013). Державно-церковні відносини у незалежній Україні: проблеми, фактори, лінії протистояння. *Релігійна свобода*, 17–18, 22–29.

Саган, О. (2019). Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*, 88, 23–39.

Саган, О., Здіорук, С. (2008). Помісна Православна Церква: проблеми і прогнози конституювання. *Українське релігієзнавство*, 48, 136–159.

Саєнко, Ю. (2001). Соціальні ризики. *Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф* (с. 9–22). Київ: Стилос.

Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (За даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2021 року). (2021). *Статистичний збірник*. Київ: Державна статистична служба України.

Сенчагов, В.К., Соловьев, А.И. (2015). *Глобальные дисбалансы, риски и экономическая безопасность*. Отримано з <https://cyberleninka.ru/article/n/globalnye-disbalansy-riski-i-ekonomicheskaya-bezopasnost-rossii>

Скокова, Л. (2018). *Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Скокова, Л. (2020). Перешкоди участі в культурі дозвіллі в умовах коронавірусної кризи. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7(21), 400–406.

Слово Святейшого Патріарха Кирилла в праздник Торжества Православия после Литургии в Храме Христа Спасителя. (2016). *РПЦ*. Получено из <http://www.patriarchia.ru/db/text/4410951.html>

Смит, А. (s.a.). *Исследование о природе и причинах богатства народов*. Получено из http://www.pseudology.org/business/Adam_Smith_Bogatstvo_narodov2.pdf

События в ООН. В ООН подвели окончательные итоги достижения Целей развития тысячелетия. (2015). Получено из <http://www.unic.ru/event/2015-07-06/v-oon/v-oon-podveli-okonchatelnye-itogi-dostizheniya-tselei-razvitiya-tysyacheletiy>

Солдатов, А. (2014). Не благая весть *Новая газета*. Получено из <https://www.novayagazeta.ru/articles/2014/10/29/61736-ne-blagaya-vest>

Соціологічне опитування «Соціальні наслідки COVID-19 в Україні» Інституту соціології НАН України (липень-серпень 2021). (2021). *Інститут соціології НАНУ*. Отримано з: <https://i-soc.com.ua/ua/news/socialni-naslidki-covid-19-v-ukraini>

Стан освіти в Україні: соціологічне опитування. (2017). Український інститут майбутнього. Отримано з <https://uifuture.org/publications/23782-stan-osviti-v-ukraini-sociologicne-doslidzenna/>

Стиглиць Дж. (2015). *Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему*. Москва: Эксмо.

Стиглиць Дж. (2020). *Люди, власть и прибыль: Прогрессивный капитализм в эпоху массового недовольства*. Москва: Эксмо.

Стражний, О. (2008). *Український менталітет: Глюзії. Міфи. Реальність*. Київ.

Талер, Р., Санстейн, К. (2017). *Nudge. Архитектура выбора*. Москва: Манн, Иванов и Фарбер.

Титаренко, В., Филипович, Л. (2020). Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. *Релігійна свобода*, 24, 55–64.

Тойнби, А.Дж. (2006). *Постижение истории в 3-х т.Т. 3*. Отримано з <http://www.lib.ru/HISTORY/TOYNBEE/history.txt#Toynbee104.htm>

Токвиль, Алексис де. (1992). *Демократия в Америке*. Москва.

Толстих, Н. (2020). Малозабезпеченість як системний бар'єр на шляху соціально-економічного розвитку України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 99–109.

Трифонов, М. (2016). Динаміка бідності в Україні. *Спільне*, вересень. Отримано з <https://commons.com.ua/ru/dynamika-bidnosti-in-ua/>

У Новоживотіві на Вінниччині прихильники «ПЦУ» захопили храм УПЦ. (2020). *Українська Православна Церква*. Отримано з <https://news.church.ua/2020/07/27/u-novozhivotovi-na-vinnichchini-prixilniki-pcu-zaxopili-xram-upc/>

Україна. Огляд гуманітарної ситуації – жовтень 2020 р. (2020). Отримано з https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_humanitarian_snapshot_20201110-ua.pdf

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2020). Вип. 7(21). Київ: Інститут соціології НАН України.

Учоа, П. (2019). *Дефицит воды может привести к массовой миграции и войнам. Ученые снова советуют не есть мясо*. Получено из <https://www.bbc.com/russian/features-49322390>

Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2015–2021 роках. (s.a.). Отримано з <https://www.msp.gov.ua/news/12286.html>

Филарет: Киево-Печерская и Почаевская лавры будут принадлежать Православной церкви Украины. (2019). *Гордон*. Получено из <https://gordonua.com/news/society/filaret-kievo-pecherskaya-i-pochaevskaya-lavry-budut-prinadlezhat-ukrainskoj-pravoslavnoj-cerkvi-658060.html>

Филипович, Л. (2019). Православні Церкви України в новій релігійній і соціополітичній реальності: небезпеки і виклики. *Волинський Благовісник*, 7, 329–339.

Форсайт COVID-19: Аналіз впливу вакцинації на затухання пандемії в Україні і світі. (2021). *Світовий центр даних з геоінформатики і сталого розвитку*. Отримано з <http://wcd.org.ua/uk/covid19-vaccination-impact-on-attenuation>

Фуко, М. (2006). Суб'єкт и власть. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления, интервью*. Москва: Практис.

Харченко, Н. (2000). Сравнение методологических подходов к измерению уровня бедности. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3, 86–99.

Хойслеинг, Р. (2003). *Социальные процессы как сетевые игры. Социологические эссе по основным аспектам сетевой теории*. Москва: Логос-Альтера.

Церква націлилась на світську освіту, Міносвіти не проти. Яке рішення для батьків? (2021). *Рубрика*. Отримано з <https://rubryka.com/article/lessons-christian-education>

Черенко, Л.М., Полякова, С.В., Шишкін, В.С. (та ін.). (2020). *Вплив коронавірусної кризи на бідність: перші наслідки для України*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ. Отримано з https://idss.org.ua/arhiv/poverty_forecast.pdf

Чернов, Г.В. (Ред.). (1996). *Американа. Англо-русский лингво страноведческий словарь*. Москва: Полиграмма.

Чупрій, Л. (2011). Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети*, 4, 57–64.

Школа для знаній или нравственности. (2021). *День*. Получено из <https://m.day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/shkola-dlya-znaniy-ili-nravstvennosti>

Шовкун, И. (2020). *Потопы в городах, пожары и засуха: климатолог предупредил об изменениях погоды в Украине*. Отримано з <https://apostrophe.ua/news/society/2020-04-01/potopy-v-gorodah-pozhary-i-zasuha-klimatolog-predupredil-ob-izmeneniyah-pogody-v-ukraine/192654>

Штомпка, П. (2012). *Доверие – основа общества*. Москва: Логос.

\$125 тысяч в месяц. Составлен рейтинг зарплат руководителей украинских госкомпаний. (2016). Получено из <https://strana.ua/news/14411-kto-iz-rukovoditelej-ukrainskih-goskompanij-poluchaet-samye-bolshie-zarplaty.html>

Adey, P., Anderson, B., Graham, S. (2015). Introduction: Governing Emergencies: Beyond Exceptionality. *Theory, Culture & Society*, 32(2), 3–17.

Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Agamben, G. (2020). *The Invention of an Epidemic*. Retrieved from <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers>

Anderson, C. W. (2010). Journalistic network sand the diffusion of local news: The brief, happy news life of the «Francisville Four». *Political Communication*, 27, 289–309.

Application of the four skill levels to the ISCO-08 major groups. (2012). *International Standard Classification of Occupations: ISCO-08*. International Labour Office (pp. 13–15). Geneva: ILO.

Atkinson, A. (2015). *Inequality: What Can Be Done?* Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.

Ball J. (2017). Post-Truth: How Bullshit Conquered the World—Kindle edition from. *Biteback Publishing*. Retrieved from https://www.amazon.com/gp/product/1785902148/ref=dbs_a_def_rwt_bibl_vppi_4

Balžekienė, A. (2019). International Comparative Surveys in Risk Perception Research: Data Sets, Construction of Questionnaires, and Analytical Dimensions. In A. Olofsson, J.O. Zinn (Eds.), *Researching Risk and Uncertainty. Methodologies, Methods and Research Strategies* (pp. 233–263). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-319-95852-1

Banda, K., Cluverius, J.(2018). Elite polarization, party extremity, and affective polarization. *Electoral Studies*, 56, 90–101.

Beck, U. (2006). *The Cosmopolitan Vision* (pp. 72–73). Cambridge, UK, Malden, MA: Polity Press.

Beck, U., Levy, D. (2013). Cosmopolitanized Nations: Re-imagining Collectivity in World Risk Society. *Theory, Culture & Society*, 30, 3–31.

Boholm, A., Corvellec, H. (2011). A relational theory of risk. *Journal of Risk Research*, 14 (2), 175–190.

Boll, C., Leppin, J., Schömann, K. (2016). Who is overeducated and why? Probit and dynamic mixed multinomial logit analyses of vertical mismatch in East and West Germany. *Education Economics*, 24(6), 639–662.

Burgess, A., Alemano, A., Zinn, J.(Eds.). (2016). *Routledge handbook of risk studies*. New York: Routledge.

Cabus, S., Somers, M. (2018). Mismatch between education and the labour market in the Netherlands: is it a reality or a myth? *Studies in Higher Education*, 43:11, 1854–1867.

Cabus, S., Somers, M., Groot, W., den Brink, H. (2019). Horizontal Mismatch between Employment and the Field of Education: Evidence from a Systematic Literature Review. *Journal of Economic Surveys*, 33, 567–603.

Chevalier, A. (2003). Measuring over-education. *Economica*, 70(279), 509–531.

Coffey, C., Revollo, P. E., Harvey, R. (2020). *Time to care. Unpaid and underpaid care work and the global inequality crisis*. Oxford: Oxfam GB, Oxfam House. Retrieved from: <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620928/bp-time-to-care-inequality-200120-en.pdf> DOI: 10.21201/2020.5419

Community safety audit guide (METRAC). (2005). Prepared by the Women's Initiatives for Safer Environments. Ottawa. Retrieved from <http://www.metrac.org/what-we-do/safety/neighbourhood/>

Corner, J. (2017). Fake news, post-truth and media-political change. *Media, Culture & Society*, 39(7), 1100–1107.

COVID-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envisioning the Recovery. Report. (2020). *UNDP*. New York: United Nations Development Programme.

COVID-19 Coronavirus Pandemic: Coronavirus Cases: 5,028,853 (2020). Retrieved from <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

COVID-19 in Ukraine: Impact on Households and Businesses. Analytical Report, October.(2020a). *UNDP*. New York: United Nations Development Programme.

COVID-19 и сфера труда.(2020). *Международная организация труда*, 4, 27 мая.

COVID-19 и сфера труда. (2021). *Международная организация труда*, 7, 27 января.

Curran, D. (2016). *Risk, power and inequality in the 21st century*. New York: Palgrave Macmillan.

Dean, M. (1999). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.

Deleuze, G., Guattari, F.A.(1988). *Thousand Plateaus*. London: Athlone,

Deseriis, M.(2017). Hacktivism: On the Use of Botnets in Cyberattacks. *Theory, Culture & Society*, 34(4), 131–152.

Eagly, A., Chaiken, S. (1995). Attitude strength, attitude structure, and resistance to change. In Jon Krosnick and Richard Petty (Eds.), *Attitude Strength: Antecedents and Consequences*, (pp. 413–442). Lawrence Erlbaum Associates.

Elliott, A. (2002). Beck's Sociology of Risk: A Critical Assessment. *British Sociological Association*, 36(2), 293–315. DOI: 10.1177/0038038502036002004

Esposito, P., Scicchitano, S. (2020). *Educational mismatches, technological change and unemployment: evidence from secondary and tertiary educated workers*. Essen: GLO Discussion Paper, 465, Global Labor Organization (GLO).

Figueiredo, H., Biscaia, R., Rocha, V., Teixeira, P. (2017). Should we start worrying? Mass higher education, skill demand and the increasingly complex landscape of young graduates' employment. *Studies in Higher Education*, 42(8), 1401–1420.

Flisi, S., Goglio, V., Meroni, E., Rodrigues, M., Vera-Toscano, E. (2017). Measuring occupational mismatch: overeducation and overskill in Europe – evidence from PIAAC. *Social Indicators Research*, 131(3), 1211–1249.

Foucault, M.(2007). *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977–1978*. New York: Palgrave.

Galbraith, J.K. (2016). *Inequality: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.

Galloway, A.R. (2006). *Gaming: Essays on Algorithmic Culture*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Global Risks Report. (2017). 12th Edition. Geneva: World Economic Forum.

Global wealth report.(2020). *Credit Suisse Research Institute*.

Gorwa, R., Binns, R., Katzenbach, C. (2020). Algorithmic content moderation: Technical and political challenges in the automation of platform governance. *Big Data & Society*, January–June: 1–15.

Grobman, G.M. (2005). Complexity theory: a new way to look at organizational change. *Administration Quarterly*, 29,3; ABI/INFORM Global.

Hacker, J., Pierson, P. (2020). *Let them Eat Tweets: How the Right Rules in an Age of Extreme Inequality*. New York, 2020.

Hahnel, U., Mumenthaler, C., Brosch, T. (2020). Emotional Foundations of the Public Climate Change Divide. *Climatic Change*, 161(1), 9–19. DOI: 10.1007 / s10584-019-02552-0

Hammershøj, L.G.(2015).Diagnosis of the times vs description of society. *Current Sociology*, 63, March, 140–154.

Hansen, M. (2012). Engineering Pre-individual Potentiality: Technics, Trans-individuation, and 21 st Century Media.*SubStance*, 41(3), (Issue 129), 32–59.

Harrington, M. (1963). *The Other America: Poverty in the United States*. Baltimore, Maryland: Penguin Books.

Hession, C. (1962). *John Kenneth Galbreith and His Critics*. New York: A Mentor Book.

Hörl, E.(2012). Luhmann, the Non-trivial Machine and the Neocybernetic Regime of Truth. *Theory, Culture & Society*, 29(3), 94–121.

International Trade Union Confederation Global Poll. (2017). Retrieved from file:///C:/Users/PC/Downloads/global_poll_en_print%20(2).pdf

JacksonE.(Ed.). (2005).*Constraints to Leisure*. State College, PA: Venture Publishing, Inc.

Jackson, E.L. (2000). Will research on leisure constraints still be relevant in the twenty-first century. *Journal of Leisure Research*, 32(1), 62–68.

Karppi, T., Crawford, K. (2016). Social Media, Financial Algorithms and the Hack Crash.*Theory, Culture & Society*, 33(1), 73–92.

Katrnak, T., Doseděl, T. (2019). Is Education Becoming a Weaker Determinant of Occupation? Educational Expansion and Occupational Returns to Education in 30 European Countries. *Sociologický časopis, Czech Sociological Review*, 55(6), 821–851.

Klinke, A., Renn, O. (2006). *Systemic Risks as Challenge for Policy Making in Risk Governance*. *FQS*, 7(1). Retrieved from <https://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/64>

Krämer, S. (2015). *Medium, Messenger, Transmission: An Approach to Media Philosophy*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Lalley, C., Houston, J., Gasteen, A. (2018). Gender disparities in horizontal mismatch penalties: an examination of professional' degrees in the UK. *Studies in Higher Education*.

Lash,S. (2012). Deforming the Figure: Topology and the Social Imaginary. *Theory Culture Society*, 29, 261–287.

Lazzarato, M. (2006). *The machine*, trans. O' Neill M. Transversal, October. Retrieved from <http://eipcp.net/transversal/1106/lazzarato/en>

Leuven, E., Oosterbeek, H. (2011). Overeducation and Mismatch in the Labor Market. *Handbook of the Economics of Education*, 4, 283–326.

Levy, S. (2010). How Google's algorithm rules the web. *Wired*. Retrieved from http://www.wired.com/magazine/2010/02/ff_google_algorithm/

Libanova, E., Osaulenko, O., Cherenko, L. (2020). *Assessment of Quality of Life in Ukraine on the Basis of Subjective Indicators of Well-being: monograph= Оцінка якості життя в Україні на основі суб'єктивних показників добробуту: монографія*. Warsaw: RS Global Sp. z O.O. DOI: 10.31435/rsglobal/017

Liu, K., Salvanes, K., Sorensen, K. (2012). *Good Skills in Bad Times: Cyclical Skill Mismatch and the Long-term Effect of Graduating in a Recession*. IZA Discussion Paper n.6820.

Mason, L. (2015). «I Disrespectfully Agree»: The Differential Effects of Partisan Sorting on Social and Issue Polarization. *American Journal of Political Science*, 59(1), 128–145.

Massumi, B. (1995). The Autonomy of Affect Cultural Critique, No. 31. *The Politics of Systems and Environments*, Part II (Autumn), 83–109.

Massumi, B. (2009). National enterprise emergency: Steps towards an ecology of power. *Theory, Culture & Society*, 26(6), 153–185.

Massumi, B. (2012). «Technical Mentality» Revisited. In Gilbert Simondon; Arne De Boever, Alex Murray, Jon Roffe and Ashley Woodward (Eds.), *Being and Technology*, (pp.19–36). Edinburgh University Press Ltd.

McCormack, D. (2015). Governing Inflation: Price and Atmospheres of Emergency. *Theory Culture Society*, 32(2), 131–154.

McEwan B., Carpenter C.J., Hopke J.E. (2018). Mediated Skewed Diffusion of Issues Information: A Theory. *Social Media + Society*, July-September, 1–14. Retrieved from <https://us.sagepub.com/en-us/nam/open-access-at-sage>

McGuinness, S. (2006). Overeducation in the labour market. *Journal of Economic Surveys*, 20(3), 387–418.

Milanovic, B. (2018). *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, Massachusetts; London: the Belknap Press of Harvard University Press.

Moller, S. (2011). Poverty. In J. Beckert, M. Zafirovski (Eds.), *International Encyclopedia of Economic Sociology* (pp. 526–528). London and New York: Routledge.

Monitoring EU member states' performance under the European pillar of social rights. Chapter 1 – Equal opportunities and access to the labour market. (2018). Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/social-scoreboard-2018-country-reports_en.pdf

Newman, M.E.J. (2003) The structure and function of complex networks. *SIAM Review* 45, 167–256. Retrieved from <http://www-personal.umich.edu/~mejn/courses/2004/cscs535/review.pdf>

Odekon, M. (Gen. ed.). (2006). *Encyclopedia of World Poverty*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, Inc. Retrieved from <https://book4you.org/book/563240/84538a>

Oksamytna, S. (2020). Education in transition: Structure, expansion and inequality. In A. Veira-Ramos, T. Liubyva, I. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation: from Soviet Republic to European Society* (pp. 91–122). Palgrave Macmillan.

Olofsson, A., Zinn, J.O. (Eds.). (2019). *Researching Risk and Uncertainty. Methodologies, Methods and Research Strategies*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-319-95852-1

Ophir, A. (2010). The politics of catastrophization: Emergency and exception. In Fassin D., Pandolfi M. (eds), *Contemporary states of Emergency: The Politics of Military and Humanitarian Interventions* (pp. 59–88). New York: Zone Books.

Ordine, P., Rose, G. (2015). Educational mismatch and unemployment scarring. *International Journal of Manpower*, 36(5), 733–753.

Ortiz L., Kucel, A. (2008). Do Fields of Study Matter for Over-education? The Cases of Spain and Germany. *International Journal of Comparative Sociology*, 49(4–5), 305–327.

Osborn, P.(1995).*The Politics of Time: Modernity and Avant-Garde*. London: Verso.

Perrow, Ch. (2011). *The Next Catastrophe: Reducing our Vulnerabilities to Natural, Industrial, and Terrorist Disasters*. Princeton: Princeton University Press.

Petty, R.E., Cacioppo, J.T. (1986). The Elaboration Likelihood Model of Persuasion. *Advances in Experimental Social Psychology*, 19, 123–205. Retrieved from [http://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60214-2](http://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60214-2)

Piketty, T. (2015). *The Economics of Inequality*. Cambridge (Massachusetts); London (England): The Belknap Press of Harvard University Press.

Plutchik, R. (2001). The nature of emotions. *American Scientist*, 8, 344–350.

Ponciano, J. (2020). *The World's 25 Richest Billionaires Have Gained Nearly \$255 Billion In Just Two Months*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/jonathanponciano/2020/05/22/billionaires-zuckerberg-bezos/#67e371047ed6>

Poverty and Shared Prosperity 2018: Piecing Together the Poverty Puzzle. (2018). *World Bank*. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/publication/poverty-and-shared-prosperity> DOI: 10.1596/978-1-4648-

Powell, C., Dépelteau, F. (Eds.). (2013). *Conceptualizing relational sociology: ontological and theoretical issues*. New York: Palgrave Macmillan.

Randers, J. (2012). *2052: A Global Forecast for the Next Forty Years*. Hanover: Chelsea Green Publishing Company.

Reich, R. (2020). Poverty, Misery, and Death: What the new American exceptionalism means during a pandemic. *The Guardian*, May 22. Retrieved from <http://www.milwaukeeindependent.com/syndicated/poverty-misery-death-new-american-exceptionalism-means-pandemic/>

Reifer, T. (2006). Development Theory. In Bryan S. Turner (Gen. Ed.), *The Cambridge Dictionary of Sociology* (pp. 133–135). Cambridge: Cambridge University Press.

Renn, O. (1991). Risk communication and the social amplification of risk. Communicating Risks to the Public. In R.E. Kasperson, P.J. Stallen (Eds.), *International Perspective* (pp. 287–324). DOI: 10.1007/978-94-009-1952-5_14

Reward Work, Not Wealth: To end the inequality crisis, we must build an economy for ordinary working people, not the rich and powerful. (2018). *Oxfam*. Retrieved from https://d1tn3vj7xz9fdh.cloudfront.net/s3fs-public/file_attachments/bp-reward-work-not-wealth-220118-en.pdf

Richest One Percent Bagged 82 Percent of Global Wealth – Poorest Half of Humanity Got Nothing.(2017). *Oxfam*. Retrieved from: <https://www.globalresearch.ca/richest-one-percent-bagged-82-percent-of-wealth-created-last-year-poorest-half-of-humanity-got-nothing/5626929>

«Rubizhne: Safe City: Scoping Study Results Report». (2019). Retrieved from:<https://rmr.gov.ua/miska-prohrama-rubizhnebezpechne-misto/rubizhne-safe-city/>

Saez E., Zucman, G. (2019). *The Triumph of Injustice: How the Rich Dodge Taxes and How to Make Them Pay*. New York.

Salter, M.B., Mutlu, C.E. (Eds.).(2013). *Research methods in critical security studies: an introduction*. Oxon: Routledge.

Scheidel, W. (2017). *The Greit Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Simondon, G. (2012). Technical Mentality. InGilbert Simondon; Arne De Boever, Alex Murray, Jon Roffe and Ashley Woodward (Eds.), *Being and Technology* (pp. 1–18). Edinburgh University Press Ltd.

Slovic, P. (2000). *The perception of risk*. Earthscan.

Smelser, N. (1962). *Theory of collective behavior*. New York: Free Press.

Smith, H., Schneider, A. (2009). Critiquing Models of Emotions. *Sociological Methods & Research*, 37(4), 560–589. Retrieved from<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2018.09.009>

Smith, M. L. (2019). Educational Pathways and their Role in Occupational and Class Attainment in Czech Society. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 55(6), 853–878.

Sociology and Social Justice. (2018). In Margaret Abraham (Eds.), *SAGE Studies in International Sociology*. SAGE: SAGE Publications Ltd.

Special Eurobarometer 278. (2007). Report. European Cultural Values. Wave 67. *TNS opinion&social*.

Special Eurobarometer 399. (2013). Cultural Access and Participation. Summary. Wave EB79.2. *TNS opinion& social*.

Special Eurobarometer 472. (2018). Report. Sport and Physical Activity. Wave EB88.4. *TNS opinion&social*.

Statement on Visit to the USA, by Professor Philip Alston, United Nations Special Rapporteur on extreme poverty and human rights.(2017). *United Nations. Human Rights. Office of the High Commissioner*. Retrieved from <https://www>

ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=22533&LangID=E

Striphas, T. (2015). Algorithmic culture. *European Journal of Cultural Studies*, 18(4–5), 395–412.

The Foucault Effect Studies in Governmentality. (1991). Chicago: University of Chicago Press.

The Global Labor Income Share and Distribution. (2019). Data Production and Analysis Unit, ILO Department of Statistics Key Findings. International Labour Office. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_712232.pdf

The global risks report 2020 (2020). World Economic Forum. Retrieved from <https://reports.weforum.org/global-risks-report-2020/>

The global risks report 2021 (2021). World Economic Forum. Retrieved from <https://reports.weforum.org/global-risks-report-2021/>

The Inequality Virus. Bringing together a world torn apart by coronavirus through a fair, just and sustainable economy. (2021). *Oxfam International*.

The many dimensions of poverty. (s.a.). *United Nations. Human Rights. Office of the High Commissioner*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Poverty/Pages/About.aspx>

Theory, Culture&Society .(2015). 32(2).

UN Women Global Programme: Safe Cities Free of Violence Against Women and Girls. (2011). Guidance for Scoping Studies. Retrieved from https://www.endvawnow.org/uploads/browser/files/new_scoping_study_guidance_final_version.pdf

United Nations E-Government Surveys. (2020). *Digital Government in t he Decade of Action for Sustainable Development*. New York: United Nations.

van Dijck, J., Poell, T. (2013). *Understanding social media logic. Media and Communication*, 1(1)2–24.

Vasiutynskiy, V. (2018). Ukraine: Religious Confessions in Competition Under the Dominance of Political Discourse. In K. Migacheva, B. Frederick (Eds.), *Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union*(pp. 139–158). SantaMonica, Calif.: RAND Corporation.

Weisberg, H., Greene, S. (2003). The political psychology of party identification. In Michael MacKuen, George Rabinowitz (Eds.), *Electoral Democracy* (pp. 81–124). Ann Arbor: University of Michigan Press.

Weisberg, H., Rusk, J. (1970). Dimensions of candidate evaluation. *American Political Science Review*, 64(4), 1167–1185.

Westwood, S., Iyengar, S., Walgrave, S., Leonisio, R., Miller, L., & Strij bis, O. (2018). The tie that divides: Cross- national evidence of the primacy of partyism. *European Journal of Political Research*, 57(2), 333–354. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12228>

«What Worries the World?»: COVID-19 is the biggest concern for the eighth successive month. (2020). *Ipsos*. Retrieved from <https://www.ipsos.com/en/what-worries-world-november-2020>

Whitzman Carolyn, Shaw Margaret, Andrew Caroline and Travers Kathryn. The effectiveness of women's safety audits. (2009). *Security Journal*, 22, 3, 205–218. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/237208935_The_effectiveness_of_women's_safety_audits

Women's safety audits: What Works and Where? United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT). (2008). Retrieved from http://www.owl.ru/win/women/org001/women_safety_audit.pdf

World Employment and Social Outlook. (2019). International Labour Organisation.

World inequality report. (2017). World Inequality Lab.

Žižek, S. (2000). *Pandemic! Covid-19 Shakes the World*. S.l.: OR Books.

Žižek, S. (2010). A permanent economic emergency. *New Left Review*, 64, July-August, 85–95.

Наукове видання

Монографія
РИЗИКИ В СУЧАСНОМУ НЕСТАБІЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ
(українською мовою)

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*
Редактор: *Н. Мельник*
Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 28.11.2021 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 18. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9